RESEARCH HORIZONS

VOL-1
July 2006

Maniben Nanavati Women's College
NAAC Accredited B+
Vallabhbhai Road, Vile Parle (W)
Mumbai 400 056
Website : mnwc-sndt.org
Email : mnwcollege@hotmail.com

OUR VISION

'SA VIDYA YA VIMUKTAYE'

(KNOWLEDGE IS THAT WHICH LIBERATES)

Gandhiji's motto for education for Gujarat Vidyapeeth, Ahmedabad is the source of our inspiration. The college adopted this motto as its vision from its very inception in 1972.

OUR MISSION

Empowerment of women through access to higher education.

OUR GOALS

- To provide quality higher education suitable for the requirements of conservative middle class girls especially from the Gujarati community.
- To foster a totally integrated development of women in all spheres - physical, economic and social.
- To make available a stimulating environment through extra and co-curricular activities to build self-confedence, independent thinking and facilitate the realisation of a student's full potential.
- To create in students a sense of social awareness and responsibility through the knowledge of their rights and duties as agents of social change in the family, community, country and the world.
- To encourage an environment of reciprocal growth of faculty, staff and the students to upgrade their knowledge and skills with the aim of contributing to their selfhood and the holistic growth of the students.

RESEARCH HORIZONS

Vol. 1 **July, 2006**

Editor : **DR. HARSHADA RATHOD**

Editorial office : Maniben Nanavati Women's College,
Vallabhbhai Road, Vile Parle (W)
Mumbai - 400 056.

E-mail : mnwcollege@hotmail.com
website : www.mnwc-sndt.org

Registration No. : MAHMULOZI35/13/1/2005 - TC dated 7th Nov. 2005

Subscription Rates : **Institutions**

1 Year	:	Rs. 250 /-
2 Years	:	Rs. 400 /-
3 Years	:	Rs. 700 /-

Individuals :

1 Year	:	Rs. 150/-
2 Years	:	Rs. 250/-
3 Years	:	Rs. 350/-

Subscription charges should be sent by Demand Draft only in favour of **Shree Chandulal Nanavati Women's Institute and Girl's High School** and sent to the College address given above.

Contributions : Papers should be sent by contributors from the faculty of Arts (Languages, Social Sciences and Home Economics) and Commerce in English, Hindi or Gujarati, preferably typed in A4 size within the margin 12 cm × 17 cm, maximum 4 to 6 pages in 12 point font size with 1 ½ line spacing.

Change of Address : Kindly inform us about the change of address, if any, at the college address for getting the copy(ies) of the journal on time.

Articles in this journal do not necessarily reflect the views or policies of the college. All material is protected by copyright and cannot be used in any manner without the permission of the respective authors and the institution.

SUBSCRIPTION ORDER FORM

Date :

The Principal
Maniben Nanavati Women's College,
Vallabhbhai Road,
Vile Parle (W),
Mumbai - 400 056.

Dear Madam,

I/we would like to subscribe Research Horizons on Institutional basis for ..... year (s). I am enclosing a Demand Draft for Rs. ..... (in figures) ..... only (in words), DD. No. ..... dt. ..... Bank & Branch ..... in favour of **Shree Chandulal Nanavati Women's Institute & Girl's High School.** Please send me the copy(ies) on the name of ..... at the address ..... .

Thank you.

Yours faithfully.

[Kindly use photocopies of this page for subscription.]

FORM IV

Place of Publication	:	Mumbai
Periodicity of its Publication	:	Annual
Printer's Name	:	**Shree Art Printers**
Publisher's Name & Address	:	Maniben Nanavati Women's College, Vallabhbhai Road, Vile Parle (W), Mumbai - 400 056.
Nationality	:	Indian
Editor's Name and Address	:	Dr. Harshada Rathod, Maniben Nanavati, Women's College, Vallabhbhai Road, Vile Parle (W) Mumbai - 400 056.
Nationality	:	Indian

Registration No. : MAHMULOZI35/13/1/2005 - TC dated 7th Nov. 2005

Smt. Sunderbai Hansraj Pragji Thackersey

(11-06-1885 to 12-01-1980)

Smt. Sunderbai, *a soul of religion and education, selfless service and philanthropy, had lived a meaningful life, just short of only five years, to become a Centenarian.*

At just the blooming age of 12 years, she was honoured with the nuptial sanctity in the year 1987, with the grand son of Shri Thackersey Muljiseth ***Shri Hansarj Pragji Thackersey,*** *who had at a very young age, well settled down in business and won laurels in the social and political arena as well.*

At the age of 39 years, having lived a wedded life for 27 years, the cruel fate snatched away from her, Sheth Shri Hansraj. At that time, though miserably bereaved of the life's partner, her profound faith in Almighty and her religious mental spirit, accorded in her great courage and strength, to take up faithfully and creatively all the responsibilities of unfulfilled assignments and cherished dreams of her loving counter-part.

She created a Trust, ***"Hansraj Pragji Thackersey Education Fund"*** *in memory of her late husband and from its corpus, set up the Hansraj Pragji Thackersey Girl's School.*

She channelised her wealth for many good causes. Her donations for the development and maintenance of educational institutions in Dwarka and a college at Nasik are worth the note in the history of the progress of education for girls.

She had made a royal donation to Vanita Vishram, at Bombay and Surat, and offered her devoted services, for about three decades, on its Managing Committee.

She also encouraged many students to go abroad for studies or business. For more than half century, this spacious building at Maharshi Karve Road (Queen's Road) stands monument, now housing the Gujarati medium ***H. P. T. Girl's School,*** *an English medium -* ***The Blossoms Sunderbai Thackersey English High School,*** *and a large Assembly Hall, popularly known as* ***Sunderbai Hall.***

She was also one of the pioneers and the main supporter of the Bhatia General Hospital, which she equipped with the latest equipment and made it as one of the leading hospitals. Here she rendered her services as the Hon. Secretary for many years.

She, under the close association with Lady Premlila Thackersey, her nearest relative, the founder of the S.N.D.T. Women's University, Mumbai, had directed her donations to this University and to-day, in her memory. stands SHPT School of Library Science and SHPT College of Science at Mumbai and one of the Sections of Polytechnic of this University at the Juhu Campus. She was a member of the Senate of this University, for a number of years.

The heritage she has left behind her, is benevolently utilised with the same zeal and spirit, bearing in mind her ideals of life, by her devoted loyal Trustees, who execute her cherished dreams, with no axe to grind.

She had lived a life in the service of humanity,
keeping her goal, "Work is Worship".

FROM THE DESK OF THE PRINCIPAL

- Dr. Harshada Rathod

We took a small step in the year 2001 when we first started our inhouse academic journal 'Anveshan'. In our endeavour to reach out to more teachers and encourage serious research, our small college (in terms of enrollment of students) took a big step forward - that of officially registering 'Anveshan' as 'Research Horizons' at New Delhi. 'Research Horizon's aims at providing a much needed platform for the teachers to publish their well researched papers, articles, bookreviews, and in the process inspire others to follow their footsteps.

Teachers, Research and Extension work are three important functions of an educational institution where knowledge is disseminated to students. Research creates new knowledge, new principles and new theories. The most successful companies in the world are those that invest in research labs. Why should it be any different in the field of education?

In the last 55 years, while enrollment in absolute terms has grown in higher education, quality has unfortunately taken a backseat. Research should have been the strongest pillar of higher education, but, it has not been so.

'Research Horizon's is an attempt to bring research to the forefront. An opportunity is waiting for you, but you have to make it happen. Learning never stops. Theodore Roosevelt died with a book under his pillow, consuming the ideas of others until the very last. Let us also come together on this intellectual platform and share our ideas.

My heartiest congratulations to the editorial board for working hard to make our dream come true. Today, we have the proud privilege of being the first affiliated college of the SNDT Women's University to have our own registered academic journal.

FOREWORD

Research is to see
what everybody
else has seen
and to think ....
what nobody
else has thought

The basis of research lies in the urge of curiosity of man to understand the nature of the world and his own nature. It is a tool in his hand to continuously expand the boundaries of his knowledge. It is this spirit that has inspired our academic journal RESEARCH HORIZONS (earlier known as ANVESHAN) to complete its fifth year of publication.

This year is indeed special. The journal has been registered and the doors of opportunity have been thrown open to teachers from all over India. This is a major step in keeping with our original vision of encouraging research activity among teachers and post graduate students.

What is of uppermost concern is the quality of the research output. The evaluation standards have been made more exacting. It is hoped that teachers will not take this as discouragement. Rather they should be spurred on to learn the right methods of presentation and produce papers and articles of merit.

Finally, the editorial team would like to take the opportunity to thank all those who have made the journey of the past five years so rewarding. The management of the college for continuous encouragement and support. Dr. Chandrasen Merchant and the Hansraj Pragji Thackersey Educational Fund Trust for their goodwill and patronage, our principal Dr. Harshada Rathod, all the contributors and well wishers. A very special thanks to our panel of experts who have, despite their busy schedule, edited the articles and given valuable suggestions.

EDITORIAL TEAM

Dr. (Mrs) Jayashree Palit
Dr. (Mrs) Rajshree Trivedi
Mrs. Sujatha Rao
Mrs. Sejal Shah
Ms. Vaishali Sawant
Dr. (Mrs) Pragnya Shukla
Mrs. Falguni Desai
Mrs. Trupti Sabhranjak
Mrs. Shobhna Tanna
Ms. Cicilia Chettiar

EXPERT PANEL

Dr. Reeta Sonawat	:	Dept. of Human Development, Dept. of P.G. Studies & Research in Home Science S.N.D.T. Women's University. Santacruz, Mumbai - 400 049.
Dr. Sable	:	Head of P.G. Dept. of Commerce, S.N.D.T. Women's University. Mumbai - 400 020.
Dr. S.K.G. Sundaram	:	Ex-Head: P.G. Dept. of Economics, S.N.D.T. Women's University Mumbai - 400 020.
Dr. Pratima Dave	:	Dept. of Language Teaching, S.N.D.T. Women's University. Mumbai - 400 020.
Dr. Jalaja Ramaswamy	:	Dept. of Food & Nutrition, S.V.T. College of Home Science, Mumbai - 400 049.
Dr. Nalini Madgaonkar	:	Ex-Head, P.G. Dept. of Gujarati S.N.D.T. Women's University. Churchgate, Mumbai.
Dr. Madhuri Chheda	:	Head : PG Dept. of Hindi S.N.D.T. Women's University. Churchgate, Mumbai - 400 020.
Dr. Dalvi	:	Retd. Principal Gnansatra College, Thane
Dr. Kaila	:	Head: P.G. Dept. of Psychology S.N.D.T. Women's University. Mumbai - 400 020.
Dr. Dhairyabala Vora	:	Ex-Principal of M.M.P. Shah College, Matunga, Mumbai - 400 019.

RESEARCH HORIZONS

VOL. I, 2006

CONTENTS

CHILD DEVELOPMENT :

Adolescents' Perceptions on Pocket Money	**Ms. Rupa Motivala**	11

COMMERCE :

Computerisation in Indian Banking in the last two Decades of the 20TH Century : Keeping up with the Joneses	**Dr. (Ms.) Sunita Sharma**	19
Popularity and Acceptance of Package Tours Among Holiday Travellers	**Ms. Vaishali Sawant**	25
What Next? (After S.S.C. and H.S.C.)	**Dr. (Ms.) Rukmini Rao**	29

ECONOMICS :

E-Government : Vision to Implementation	**Dr. (Ms.) Harshada Rathod**	35
ઈલેક્ટ્રોનિક્સ ઉદ્યોગના વિકાસની પર્યાવરણ ઉપર પડતી અસર	**Ms. Sakina Jani**	42
Child Labour: Incidence and Preventive Measures	**Dr. Ruby Ojha**	45

ENGLISH :

"Going Beyond Gender ?" : Jhumpa Lahiri's Presentation of Women And Immigrant Experience In **'The Namesake'**.	**Dr. Jayshree Palit**	57
From Polyphony to Monophony: A study of Fyodor Dostoevsky's **Crime and Punishment** in the light of Christian Existentialism	**Dr. (Ms.) Rajshree Trivedi**	64
Words of Assent in Indian English	**Dr. Nandita Roy**	70

FOOD AND NUTRITION :

No Bones About It: Osteoporosis Can Begin In Adolescence	**Ms. Anjani Mehta**	82
Nutrition In Aids	**Ms. Rita Patil**	84
Obesity and Physical Activity	**Ms. Vaishali Joshi**	89

GUJARATI :

એકાંકીકાર ઉમાશંકર જોશી 'સાપના ભારા'નાં પરિપ્રેક્ષ્યમાં	**Ms. Shobhana Tanna**	93
ગુજરાતી કવિતા અને 'કાગળને પ્રથમ તિલક' કાવ્યસંગ્રહ	**Ms. Sejal Shah**	101
મધ્યયુગીન મરાઠી કવયિત્રીઓ: એક નોંધ	**Dr. (Ms.) Nutan Jani**	108
આધુનિક સમાજજીવનની કુરૂપતાનું દર્શન 'તલાશ'ની કવિતામાં	**Ms. Nilam Rawal**	112
વાચનનો સુખદ અનુભવ - 'તોત્તો-ચાન'	**Ms. Manjula Chheda**	118
''ભવાઈ વેશમાં નારી જીવનની સમસ્યા અને સમાજ દર્શન''	**Dr. (Mr.) Hardik Mehta**	123

HINDI :

स्त्री और कामकाजी संस्कृति (कल्चर) (व्यक्ति और समाज के संदर्भ में)	**Dr. (Ms.) Pragnya Shukla**	130

HISTORY :

તુલસીદાસના રામચરિત માનસનો રાજપૂત ચિત્રકલા પર પ્રભાવ	**Ms. Kusum Vanjara**	136
Bhakti Movement and Literature A Case Study of Akkamahadevi's Vachanas	**Dr. (Ms.) Surekha Sawant**	143
Tukaram and the Bhagwat Gita	**Dr.(Ms.) Mangala Purandhare**	147

PSYCHOLOGY :

To Accept or Not to Accept? Perceptions and Preferences in Relation to Juvenile Delinquents	**Ms. Asma Shaherwalla** **Ms. Zohra Shaherwalla**	150
Better Mental Health through Healthier Eating.	**Ms. Cicilia Chettiar**	154
Book-Review : Jonathan Livingston Seagul	**Ms. Zohra Shaherwalla**	158

SOCIOLOGY :

Women in Indian Soap Operas	**Ms. Twinkle Sanghavi**	163
'Let A Hundred Flowers Bloom' – A Study on Child Labour in Deonar Dumping Ground	**Ms. Kinjal Jani**	166
દલિત સાહિત્ય અને સમાજશાસ્ત્ર	**Ms. Meghana Mehta**	171

OUR GUEST CONTRIBUTORS

* **Dr. Ruby Ojha**
  Lecturer, B.M. Ruia College.

* **Dr. Nandita Roy**
  Vice Principal, Head, Dept. of English
  L.S. Raheja College.

* **Dr. Nutan Jani**
  Head P.G. Dept. of Gujarati
  S.N.D.T. Women's University.

* **Dr. Hardika Mehta**
  Maharshi Dayanand
  Saraswati Mahila
  B. Ed. College, Visnagar,
  Gujarat.

* **Mrs. Nilam Raval**
  Head, Dept. of Gujarati
  M.P. Doshi Mahila College.

* **Ms. Manju Chheda**
  Lecturer, Dept. of Gujarati
  M.P. Doshi Mahila College.

* **Dr. Surekha Sawant**
  Principal, L.J.N.J. Mahavidyalaya

* **Dr. Mangala Purandhare**
  Head, Dept. of History
  Bhavan's College

ADOLESCENTS' PERCEPTIONS ON POCKET MONEY

Ms. Rupa Motivala

We all remember our childhood experiences how we grew from the stage of a young child dependent on others to an adult. Before reaching the stage of adulthood, children enter the stage of adolescence. Adolescence is the period of transition between childhood to adulthood. It is a period when rapid physiological changes take place and demands for new social roles also crop up. Due to these changes, the adolescents often face a number of crises and dilemmas. It is the identity crisis marked with confusion.

For example—this can be seen in Amar's case. Amar is a student of class X, the foundation year for his career. His parents want him to pay more attention to his studies and spend less time and money on games, movies and other activities. He is good in singing and sports. But, his parents expect Amar to excel in all other areas also. There are lot of conflicting demands and pressure not only from parents but also from teachers and his peer group.

The scenario is changing rapidly due to mass media exposure, cell phones, education and urbanization. The present day TV serials portray aristocratic life, fashion, spending habits etc. Media also plays an important part in depicting this `page 3' culture. Most of the parents do not approve such life style nor do they give money for such expenses. They want the children to understand the value of money. Whereas, the adolescents analyze the life style and spending habits of the children of their role models and compare them with their parents. They tend to show off to remain in the rat race with their peer group. In pursuit of a such life style, they even try to adopt means of earning "quick money".

The generation gap between the parent and child has widened of late due to advancement in technology and exposure to mass media. This new found exposure has given rise to more expectations from the parents where parents expect the child to excel in all aspects. While on the other hand, child with his exposure to technology and mass media wants to enjoy life. Such rapid social changes cause conflicts between parents and adolescents.

Parents are responsible for the child's behaviour. When offsprings acquire independence, the parents would like to relinquish their authority and be free of many obligations. At the same time, parents identify their status with that of their offsprings. In the wake of ensuring children's behave as per their likings, they are tempted to hold on to authority and decision making.

The youth of every era has regarded the old as `out–of–date', `old fashioned', `conservative' and lacking understanding. Whereas, the older generation feel the youth lacks understanding and are radical in their outlook.

Parents expect children to respect their culture, whereas the urban youngsters want to ape customs of the other countries e.g., food habits – Italian, Thai etc., clothing —shirt & jeans etc. Similarly, children in rural areas also want to copy the life style of the metropolis.

These are some of the expectations manifested in routine life that widen the rift as parents want power and children strive for independence. The rift is inevitable; pocket money is one of the issues.

Parenting is highly meticulous task in today's world. Parents want their child to excel in studies as well as be smart and socially active. Adequate pocket money depending on the `standard of living' has to be given to the child so that the child is restrained from going astray and spends the money as per his requirements. Parents need to strike balance between `the haves and have nots' and accordingly give pocket money to the child. This balancing act is so complex that parents have to ensure that the child does not feel neglected and at the same time not denied the pleasure in the life.

This paper focuses on a study conducted on **ADOLESCENTS' PERCEPTIONS ON POCKET MONEY.** Pocket money is a fixed amount of money given to the child every month for spending for his personal use. Considering this meaning of pocket money the study was conducted with the following objectives.

OBJECTIVES

- To understand adolescents' view point of pocket money.
- To find the amount of pocket money adolescents get.
- To explore the areas in which the adolescents spends his pocket money.
- To know the areas, parents and adolescents have disputes in spending pocket money
- To access, how adolescents manage their pocket money if it is insufficient

A random sample was selected for the study. Adolescents of 16 and 17 years studding in class XI and XII of Junior College were selected for the study. The sample comprised of male &female adolescents from three different colleges located in west of Mumbai. The students from science Arts Commerce were included.

SAMPLE

Mithibai College	15	07 Males	08 Females
Sathaye College	20	11 Males	09 Females
Malini Kishor College	15	07 Males	08 Females
TOTAL STUDENTS	50	25 Males	25 Females

TOOL

The questionnaire schedule was designed to carry out the study. The questionnaire was divided into three subsections -

Section I Basic information on parents' education, occupation and income were covered.

Section II Questions pertaining to the objectives of the study -

-The amount of rupees students get as pocket money.

-The amount of rupees they expect from parents.

-Areas in which adolescents spend money.

-Areas where there is disputes in spending money between parents and adolescents.

Section III Personal opinion of adolescents regarding managing pocket money

if the amount is insufficient.

RESULTS AND DISCUSSION

Following result shows the relationship between parents' income, education, occupation and (a) pocket money adolescents receive & (b) areas where they spend their pocket money.

Income of parents

It is normal in our culture that parents do not reveal their income to the children. The study also finds that majority of the adolescent students (65%) do not know their parents income. Hence no inference is drawn on the basis of parents' income.

As regards occupations of parents, 50% of their fathers are business men and 20% are in various professions, who do not have fixed income.

Qualification of father

Out of 50 respondents the education qualifications of father is as follows.

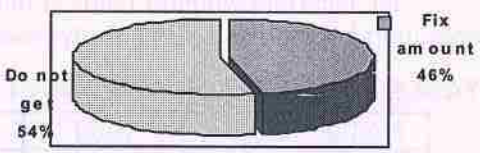
Undergraduates	Graduates	Masters and Professionals
8 (16%)	17 (34%)	25 (50%)

We believe that educated parents might be giving more pocket money to their children But the study shows that parents who are highly qualified & holding better position (50% are businessmen and 18% are professionals)do not believe in giving pocket money to their children.

Some cases both parents are doctors also do not give fix amount to their children.

GRAPH – I

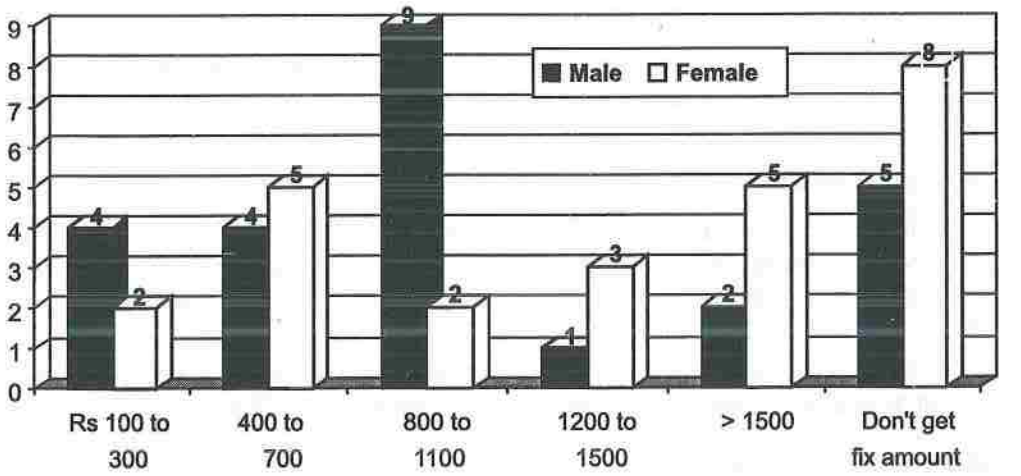
GRAPH - II

Graph I shows that all most all adolescents (92%) are in favour of getting pocket money. The study also shows that 66% students desire pocket money at the age of 16 &17 years when they enter college. On the other hand, (Graph II) half of the parents 46% do not give pocket money to their wards.

It is interesting to note that adolescents think differently then their parents. Parents want to exercise their power. They do not want to give fixed amount every month to their wards.

Depending on the needs of the adolescent, parents give them money so as to check their spending habits.

GRAPH – III. POCKET MONEY ADOLESCENTS GET PER MONTH

The above graph shows the variations of pocket money students receive per month It ranges from Rs 200 to Rs 1500. Maximum numbers of students get pocket money between Rs 800 to 1000Rs. Only two students get more than Rs 2000 per month.

It is worth noting that 74% of students both boys and girls are happy with the pocket money that receive from their parent. They said when they want more money; parents give them according to their needs.

Only out of 50 respondents only 6 male and 7 female adolescents expect fixed amount of money every month from their parents to spend.

To ascertain whether cultural differences have an impact on receiving and spending pocket money the study revealed is shown in the following table.

TABLE I DISTRBUTION OF POCKET MONEY BASED ON MOTHER TONGUE.

Mother tongue	Total	Males	Females
Gujarati	20	11	09
Marathi	11	06	05
Hindi	08	02	06
Marwari	02	02	00
Others	09	02	05

It was found that Hindi and Gujarati speaking students get more pocket money than Marathi speaking students.10 out of the 20 Hindi and Gujarati students get 1000Rs. to 1500Rs. Whereas, only two Marathi speaking students get 1000Rs, rest all get less than 500Rs. Parents of those two adolescents are professionals. Among Gujarati students, out of 20 fathers, 12 are business men and 7 are professionals and one is CEO in a company.

As regards fixed amount of pocket money, 50% of Gujarati students receive fixed amount every month as compared to 28% Marathi students. This shows that Gujarati parents give more money to their children to spend and their children expects more money compared to their counterparts.

TABLE II AREAS DEPICTING POCKET MONEY SPENT

	MALES				FEMALES			
Frequency	Mostly	Normally	Neve	Total	Mostly	Normally	Never	Total
Items								
Educational stationeries	12	7	6	25	12	10	3	25
Clothes	6	2	17	25	6	2	17	25
Make up & Beauty Parlour	0	2	23	25	0	4	21	25
Jewellery	0	0	25	25	0	3	22	25
Shoes & Sandals	3	4	18	25	4	5	16	25
Night Clubs & Night Parties	0	4	21	25	1	1	22	24
Eating out	13	10	2	25	14	9	2	25
Movies	12	12	1	25	10	8	7	25
Cyber café	10	1	14	25	4	2	19	25
Cell phone	12	3	10	25	8	2	15	25
Traveling	15	4	6	25	11	2	12	25

The above two tables show male, female adolescents distributions of items of spending pocket money. It is very clear from the tables that adolescents spend the maximum amount on eating out and watching movies. They also spend on traveling and on cell phones but less on cybercafé.

Educational items

Children spend money on educational items like stationery, photo copy etc. But for one respondent who spends most of her money on stationery parents approve of their children spending money on stationery.

Eating out, Traveling and Watching movies

There is no distinction between genders when it comes to spending money on eating out and watching movies. It is found that students (92%) spend more on `eating out' than watching movies (84%). It is observed that pocket money is given by their parents more for traveling & eating. Parents feel that their children should be comfortable when they are studying.

Cyber café

Out of 50 respondents, only 14 go to the cyber café of which, 10 students are males and only 4 females. This is mainly as many of them have access to the computers at home. Some parents also disapprove their children going to cyber café.

Cell phones

The other major significant out come is the use and payment of cell phone. Half of the respondents have cell phones of which 3 adolescents pay bills from their pocket money. For other adolescents, their parents pay for the cell phone bills.

Adolescents spend minimum amount on cloths makeup, costume jewellery, shoes/sandals & night clubs/parties.

TABLE III AREA OF DISPUTE WHERE ADOLESCENTS SPEND THEIR POCKET MONEY

	MALES				FEMALES			
Frequency --- Items	Mostly	Normally	Never	Total	Mostly	Normally	Never	Total
Educational stationeries	0	2	23	25	0	1	24	25
Clothes	3	2	20	25	1	1	23	25
Make up & Beauty Parlour	0	0	0	0	0	3	22	25
Jewellery	0	0	0	0	0	6	19	25
Shoes & Sandals	2	1	22	25	2	2	21	25
Night Clubs & Night Parties	5	3	17	25	1	1	23	25
Eating out	6	8	11	25	3	2	20	25
Movies	5	7	13	25	7	5	13	25
Cyber café	4	5	16	25	1	2	22	25
Cell phone	12	4	9	25	6	5	14	25
Traveling	2	4	19	25	2	2	21	25

The above table shows the disputes between parents and adolescents on spending money on various items. Parents do not have much disagreement on children spending money on educational items/ stationeries and traveling. But all the 25 female respondents said that their parents do not approve of their going to nightclubs or night parties.

Half of the students use cell phones when they come to Jr. College. Among those 50% of students 36% have always disputes with their parents regarding bill for of cell phones and 18% students have occasional arguments regarding paying cell phones bill. Two girls' respondents said they have heated arguments for paying cell phone bills with parents.

One of the most commonly agreed disputes was that of going to movies. 44% students said they spent money mostly on movies and 24% of parents have clash on spending extra money on seeing movies particularly parents of girl students object more than the boy's parents for watching and spending money on movies.

For items like shoes, cosmetics and gifts it is observed that adolescents do not spend much pocket money on these items when compared to eating out. Barely 2% of the respondents spend on cosmetics.

Managing Expenses if pocket money is Insufficient.

The expectation of extra money is limited to few (20%) students. Among them 14% of students want extra money to save. That will enable them to buy things for which they need not ask their parents.

It is delighted to note that some adolescents have to justify the need of additional pocket money . At times they do cut down on their expenses also.

Parents

The main objective of the study was to find out adolescents perception of pocket money. It was a rare opportunity that the researcher had a direct interaction with 11 parents of Sathaye College students (not the respondent parents) The researcher got over view of their perception on pocket money. The following is the out come of the interview.

Only 3 parents give fixed amount - Rs.300 to Rs.500 every month. Out three, one is Gujarati and two are Marathi speaking parents. Nine parents give Rs 20 to Rs 50 every day according to their needs. Most of those children spend it on traveling and sometimes on eating out.

All the parents vociferously said their children are not permitted to go out and visit night clubs. Children also agree on this aspect.

Most of the parents pay for cell phone bills as it is not included in the pocket money they give.

In the most of the cases children do not have freedom to buy their own clothes. Parents buy clothes for them or accompany them when they buy clothes.

CONCLUSION

Out of 17 working mothers, only 7 mothers give fixed amount to their children. This shows that there is no correlation between working mothers and housewives giving pocket money to their children.

Only half of the adolescents get pocket money. Rests of them get it as per their daily needs. Most of them manage their expenses and are happy from what they get. Most of the parents give extra money as per their needs. When adolescents can't ask their parents, they ask money from siblings. Some adolescents do odd jobs to earn extra money. One respondent said he never gets pocket money. If he wants, he has to work in his father's dental clinic.

Significant cultural difference is found regarding pocket money given to children. Parents of Gujarati, Hindi and Marwari speaking students give more pocket money than Marathi speaking students.

50% of Gujarati speaking students get fixed amount (Rs 800 to Rs 1000) as compared to 28% Marathi speaking students who get Rs 300 to Rs 500.

Most of their pocket money is spent on traveling, eating out and movies. Bills for their cell phones are paid by their parents. Very few students go to cybercafé as the have computers at home and parents discourage them for going because they feel that children may misuse adults' web site.

It is noted that parents exercise their authority over children as money is given for specific items. For items like clothes, shoes etc., parents go with their children to purchase and pay their bills. All parents said that they keep a track where children spend money.

This study depicts different picture than that seen in media and what we read in news papers. Some parents want to protect their children and do not

believe in giving pocket money. Junior college students also obey their parents and do not spend money on items not acceptable to their parents. Parents want to keep the culture intact. Adolescents want to be independent but for pocket money, they are still dependent. So they do not argue on money issues. The gap exists between the old and the young.

SUGGESSIONS

1. Study should be conducted of Junior College students throughout Mumbai to find various cultural, economic & social factors related to pocket money.
2. Longitudinal study of same respondents should be carried out to find the differences in pattern of spending pocket money.
3. Parents also should be included in the study to get validity of the research

REFERENCES

Ramaa Prasad. – Y.B. Damle; Generation Gap: A Sociological Study of Intergenerational Conflicts; Mittal Publications, New Delhi (1992).

❑❑❑

COMPUTERISATION IN INDIAN BANKING IN THE LAST TWO DECADES OF THE 20TH CENTURY: KEEPING UP WITH THE JONESES

By Dr. (Ms.) Sunita Sharma

Just as individuals try to imitate the status of their neighbours and the men who live in their street, public sector banks (PSBs) also try to imitate the type of technology employed by private sector banks and foreign banks in order to keep themselves competitive with them within the country and in foreign countries. Indian banks are also ambitious in that they also want to become multinational banks.

The developed countries have taken fast advantage of the new developments in the information technology, integrating computers and telecommunication network. Therefore it is very important for developing countries like India, to appreciate the process of computer technology usage and the problems of computers in banking, if Indian wants to grow as a multinational banker in the 21st century.

Hence the paper attempts to discuss the:

(a) Mechanisation (process) in banking industry.

(b) Resources needed for the programme of Mechanisation.

(c) Progress and benefits of computerization and other related issues of computerization.

I. MECHANISATION IN BANKING

A committee on Mechanisation in Banking Industry was appointed in July, 1981 by Reserve Bank of India under the chairmanship of Dr. C. Rangarajan, the then Deputy Governor of RBI. The committee submitted its report in 1984.

The committee discussed the progress of banking since 1968 in the following words. "Since the introduction of social control over banks in 1968 and more particularly since the nationalization of 14 major commercial banks in July 1969, the banking industry in India has undergone a phenomenal transformation. The industry has grown, not only in terms of the size of its operations and the number of bank branches, but also in terms of its functional diversification. There has been more than a four-fold increase in the number of bank branches, with a six-fold expansion in deposits, five-fold increase in advances and a five-fold rise in the number of borrowal accounts. As at end of the seventies, the banking industry had more than ten million transactions and one million inter-branch transfers per day".

Along with the growth of domestic business banks have also expanded their international banking business. More than two million foreign exchange transactions per year are being handled by about 12,000 branches of authorized dealers. This tremendous growth in banking business was also accompanied by several organizational changes. The number of bank employees had almost trebled, from 79,000 at the end of 1956 to 2,20,000 at the end of 1969. At the end of 1980, it had reached 5,94,000.

The post nationalization period also witnessed diversification of the activities of banks. A substantial portion of credit was channeled to priority sectors, with the emphasis on lendings to unorganised and weaker sections of the population.

Banks were now assigned targets to be achieved under different schemes. Apart from these, banks diversified their activities into merchant banking, overseas operations and other financial services to their customers. The above developments, stimulated by deliberate policy measures, emphasized the need for speedy and comprehensive information systems for policy formulation, performance appraisal, and budgetary and control purposes.

The committee recommended Mechanisation/Computerisation on the basis of three considerations, viz.,

1. Volume and type of data required to be captured.
2. Objectives of information to be extracted from this data and the type of processing involved and
3. Form in which this data are to be stored and retrieved subsequently.

The main objective of Mechanisation at the branch level would be

1. Improvement in customer services,
2. Improvements in house keeping operations and
3. Speedy transmittal of statistical data for generating management information systems.

At the Branch Level Advance Ledger Posting Machines(ALPM) are required; at the Zonal/Regional Offices small micro processor systems with adequate numbers of data entry terminals can help to monitor receipt of data, received from branches and summarize them in desired formats. The objectives of this type of mechanisation are twofold; (i) to capture data on computer media such as floppy discs or tapes and validate/edit them for generating information for control and follow up purposes, and (ii) to transmit these data for direct input to mainframe computer systems in the head offices.

The main objectives of mechanisation in the head office should be (a) orderly storage of data in meaningful formats and facilitate their retrieval, (b) Analysis of data to exercise control and audit checks, (c) generation of reports for management, policy formulation and evolution of performance and (d) maintenance of external data base on domestic and international economies. In addition, efficiency of administrative services can also greatly be improved with mechanisation. Bulk of these data would need batch processing. However, in the case of money market operations and foreign exchange dealings whether handled in head offices or in selected branches some real time processing may be involved.

The implications of the programme of mechanisation in terms of resources required are given as follows.

Resources Needed For The Programme of Mechanisation

1.	Number of banking centers to be covered (approx)	100
2.	Number of branches to be mechanized.	
	Stage I	2,500
	Stage II	6,000
3.	Number of ledger posting machines with. attached memory	
	Stage I	10,000
	Stage II	20,000

4.	Number of microprocessors in big branches and in zonal / Regional offices.	
	Stage I	200
	Stage II	100
5.	Number of mainframe computer systems at the apex level.	25
6.	Total cost of hardware in Stage 1	Rs. 135 crores
7.	Additional cost of infrastructure	Rs. 15 crores
8.	Number of operators required	40,000 – 45,000
9.	Number of system analysts and programmers	About – 1000

Source : (RBI, Report Of The Committee on Mechanisation in Banking Industry. 1984, Chairman Dr. C. Rangarajan, Table No. 2 Pg. No. 54)

PROGRESS OF MECHANISATION / COMPUTERIZATION :

According to Rangarajan committee II (1989) p.72).

The progress achieved in the area of computerization in the banking industry as on 30-09-1989 is as follows.

ALPMs installed at branch level	: 4776
Mini-computers installed at Regional / Zonal office level	: 233
Head office systems installed	: 2
MICR clearing	: 4 Centers
Computerized clearing settlement	: 9 Centers
Programmers, Systems Analysts trained	: 2372
DETO trained	: 12761
Computer awareness programme participants	: 20655

A survey of opinion conducted amongst bank and other institutions revealed that computerization has considerably helped banks in house-keeping, provided slightly better service to customers and had been seen to be useful by bank employees.

II. RANGRAJAN COMMITTEE II: PERSPECTIVE PLAN OF COMPUTERIZATION FOR 1990 – 1994.

The terms of reference of the Committee were as under:

i) To draw up a perspective plan for computerization of banks at Branch, Regional Office / Zonal Office and Head Office levels for a period of five years from 1990 – 1994 and to recommend the strategy for its implementation.

ii) To suggest modalities for implementing on-line banking, specially at the branch level.

iii) To indicate the application areas (like Electronic Funds Transfer, Electronic Mail, Message Switching) relating to the use of BANKNET and SWIFT.

iv) To suggest guidelines for installation of ATMs and other Self-Service machines by banks.

v) To assess the requirements of trained personnel and the need for training on computerization and to recommend suitable arrangements therefore.

vi) To suggest modalities for phased introduction of bilingualisation in computers used in banks.

vii) To make any other recommendations which are incidental or related to the above terms of reference.

I) PURPOSES OF COMPUTERISATION:

They have been identified by Rangarajan Committee II (RC II) as follows

- Improving customer service,
- Improving house keeping,
- Improving decision making, and
- Improving productivity and profitability of banks.

II) ISSUES :

Major difficulties experienced by the banks in operationalising the systems at Branch and Regional Office (RO) / Zonal Office (ZO) levels have been mentioned by RC II as follows.

a) Software bugs.

b) Inadequate vendor support.

c) Lack of software standardization.

d) Inadequately trained staff.

e) Inadequate space.

f) Erratic power supply.

g) Creating users' awareness and gaining acceptance.

h) Malfunctioning of UPS systems.

i) Resistance from unions.

It has been observed that generally the major concerns of the banks are vendor support, inadequacy of trained staff, power and space and unions' resistance.

III) BENEFITS

The committee identified the benefits of computerization to the following categories:

a) To the Banks:

- Better house keeping and control.
- Prompt and improved customer service.
- Optimum utilization of staff and increase in productivity.
- Interest calculations made easy.
- Speedy compilation of statements.
- Better information system.

b) To the staff:

- Relief from drudgery.
- Exposure to new technology.
- Job satisfaction.

- Better work environment.
- Upgradation of skills.

c) To the Customers:

- Prompt, neat and correct statements of accounts.
- Faster customer services.
- Accurate and timely payment of interest.
- Prompt reply to customers' queries etc.

IV) COMPLAINTS FROM CUSTOMERS:

The Study made by RC II has identified following types of complaints from the customers.

- Delay in getting the updated Statement for the whole year.
- Slow response of some Advanced Ledger Posting Machines (ALPMs)
- Reluctance of Savings Bank Account holders to accept statements of accounts instead of pass-books,
- Disruption of work due to machine break down,
- Funds transfer and collection of instruments have not improved significantly.

In our conversation with bank customers we have received the complaint that banking is becoming a costly affair, for Savings Accounts minimum balances are prescribed and there are penalties for not maintaining a minimum balance and for not operating such accounts regularly. The banks have adapted the view that 80% of profits come from 20% of accounts and 80% of accounts contribute only 20% of profits. Therefore day by day banking habit among small and medium savers will vanish.

V) OTHER AREAS FOR COMPUTERISATION AND RATIONALISATION :

The following areas have been identified by the Committee.

- Teller System.
- Signature Storage / Retrieval System.
- On-line terminals to large corporate customers.
- Customer authentication
- Credit Cards.
- Credit Clearing / GIRO system.
- Office Productivity Aids.

VI) COMPLAITS FROM BANK EMPLOYEES & VRS OPTEES REGARDING COMPUTERIZATION:

A random sample of a cross section of 100 lady staff who have already taken VRS was selected for interview. A structured questionnaire was prepared and each lady employee of the sample was interviewed personally.

Air conditioning goes along with computerization because electronic instruments should be insulated from dust particles. But VRS optees have complained during our interviews that air conditioning does not suit their physical health, particularly during monsoon and winter. Even in the summer when they go out of air conditioned offices in the hot open air their throats are affected badly

38% of clerks and officers complained that they suffer from various ailments like sodalities, back pain, fever, joint pains and cold and cough.

30% of clerks and officers interviewed said that constantly operating the computer affected their eyesight because of radiation from computers. Few ladies also pointed out that their eyes used to become red due to continuous use of computer. It also led to pain in chest, fingers and knee joints. The bank managements have not cared to listen to such complaints.

VII) CONCLUSION

1. India is a country where there is heavy unemployment among the educated youth. The young men and women are complaining "Apply Apply but No Reply." Terrorism is widespread and it presents a sorry spectacle of India. Why create further unemployment?
2. Donald S. Sanders, in his famous book titled Computer Concepts And Applications (published by McGraw-Hill Book Company) has given both optimistic and pessimistic views about the use of computers. According to him there are potential dangers for organizations using computers.
   a. The threats to the Systems Security:
   - The threats to assets
   - The threats of attack and penetration
   - The threats to the physical security of the computer size.
   b. The Dangers of Organizational Stress; They arise on account of reorganization of work groups which may be created, disbanded or realigned. Existing departments may be added to or eliminated. At one extreme people may temporarily feel threatened; at the other extreme, they may resort to open opposition and even sabotage the system. Between these extremes, a number of other stress symptoms appear, including withholding facts, providing inadequate data and displaying an attitude of indifference.

BIBLIOGRAPHY

1. Punjab National Bank : Centralised Banking Solution – 2003, I T Centre, Faridabad, Delhi.
2. Reserve Bank of India :

- Annual Report 2003-04.
- Report of the Committee on Computerisation in Banks (Chairman C. Rangrajan, 1989).
- Report of the Committee on Mechanisation in Banking Industry (Chairman C. Rangrajan, 1984).
- Report on Trend and Progress of Banking in India 2001–02, 2002-03, 2003-04.

3. Sanders, Donald H. – Computer Concepts and Applications (1987) published by McGRAW – HILL Book Company.

❑❑❑

POPULARITY AND ACCEPTANCE OF PACKAGE TOURS AMONG HOLIDAY TRAVELLERS

Ms. Vaishali Sawant

INTRODUCTION :

The new millennium has brought greater challenges to India in every sector of our economy. Tourism is one of the world's most rapidly growing industries. On the National and Global levels, it is a manifestation of peace and prosperity. Tourism is sensitive to world economic and political conditions. Promotion of tourism and infrastructural development is bound to have a series of socio-cultural, socio-economic, physical, and environmental impacts on the habitat. Positive impact will take place only if majority of people especially the holiday travelers will enjoy security and fulfillment of various demands. The best way to satisfy these important people is by introducing various types of outbound, inbound and domestic tours. This is where the travel agent has to play a crucial role of guiding the tourists on a wide range of travel related matters. These agents should provide tailor-made tours to the tourists. This is possible only in case of a package tour, where the entire tour can be designed according to the requirements of the individual client or family at one consolidated price.

A package tour is an inclusive tour which takes care of all the travel components like accommodation, transportation, meals and sight-seeing. More and more travel agents are introducing a variety of package tours for the tourists. Hence, this study was undertaken to find the level of popularity and acceptance of package tours among holiday travelers.

Objectives Of The Study :

a. To study the extent of popularity of package tours among tourists.
b. To find out the level of acceptance of package tours among holiday travelers.
c. To study the role of media in promoting package tours on behalf of the travel agents.

Methodology : A survey method was adopted for this study. The tool used was a questionnaire. Two separate questionnaires were prepared for a randomly selected sample of 100 tourists and 10 travel agents from Mumbai city. The questionnaire comprised of open and close ended questions divided into two sections. First section of both the questionnaires comprised of general information. The second section included specific questions related to the study. The agencies selected for the study were : SOTC, Thomas Cook, Maharaja International Travels, Travel Corporation Of India, Octopus Worldwide Services, Blue Star, Lohanas Tours& Travels, Kesari Tours, Equino Fun Holidays, Trambak Pvt. Ltd.

Results & Discussion : Part A : Survey findings of tourists (n=100)

Part B : Survey findings of travel agents (n=10)

PART A : SECTION I – GENERAL INFORMATION

Occupation : Business = 39%, Government Service = 18%, Private Service =15%, Professional = 15%, Retired = 3%, Housewife = 10%

Entitled for Leave Travel Concession : 70%

Type of family: Nuclear :73%, Joint : 27%

SECTION II – SPECIFIC INFORMATION QUESTIONS COMPRISED OF :

a. Frequency of going for a holiday: Travel Often : 17%, Once a year : 58%, Once in 3 years : 22%, Different replies : 3%

b. Various reasons for travel : Leisure & relaxation, sports & adventure, pilgrimage, educational study & facility of L.T.C. But majority of the tourists replied for leisure & relaxation.

c. Preferred modes of travel : Airlines, Railways, & Roadways. It was found that airlines was the most preferred mode when ranked in the order of preference .

d. Source of awareness for tourists : Television, Print media, word of mouth and travel fairs.

e. Preference for traveling by package tours : 71% answered Yes, & 29% answered No, but also said that they may consider in future.

f. Experience of Package Tours: Positive – Safe, Stress-free, Confirmed Reservations, Economical, Feel at home & caring escorts. Negative - Rigid itinerary, Expensive, No freedom of movement & Rush-Through attitude.

PART B : SECTION I - GENERAL INFORMATION

All travel agencies were IATA recognized except one.

SECTION II - SPECIFIC INFORMATION QUESTIONS COMPRISED OF :

a. **Type of tours handled by the agents :** All agents handled outbound, inbound & domestic tours.

b. **Costing of package tours :** The agents answered that they provide accommodation & service reservations at one consolidated price. Consolidation is done on a per person basis and the cost of tour which the client pays is inclusive of all components.

c. **Popularity & Acceptance of package tours :** Individual family tours and group tours are becoming popular due to various reasons like : Designing of itineraries as per the needs & preferences of the clients, Clients are willing to pay high cost but expect luxury and comforts in return and Efficient service provided by the agents due increasing market competition.

d. **Planning of package tours :** Regarding planning of package tours, 50% of the samples replied that they conduct a survey of public demand and the remaining 50% said that they go by their bookings, contacts and infrastructure.

e. **Package tours for corporate clients :** 50% of the agents have designed itineraries for corporate clients since they are more profitable as compared to family/ group tours, not in terms of monetary gains, but due to its growing popularity & acceptance by the corporate. These corporate have realized the importance and potential of pre-paid holiday.

f. **Type of meal plans :** Regarding the type of meal served, 60% of the agents replied that a Modified American Plan is the most preferred.

g. **Promotion of package tours :** The first source of preference for promotion for the agents was the print media followed by television, websites and trade-fairs.

h. **Popularity and Acceptance of package tours in the future :** All the 10 samples interviewed gave their opinion :

- Once the client pays for a package tour, he does not have to bother about various tour components, since these tours are inclusive of all components of travel. Hence their popularity is increasing day-by-day and more and more clients will opt for this concept in future.
- The first time a traveler opts for a package tour, he soon becomes a repeat traveler for the same, due to the various facilities and good service offered. Hence these tour have a bright future.
- Now-a days due to advance technology, e-commerce, travel credit and travel insurance facility, these tours will flourish over the years.
- Besides airlines, railways, and roadways, if the package tours work in connection with other modes of travel like cruise-liners and charter flights, then they definitely have a bright future.
- The bright future of these tours depends upon the country's economic conditions, tourism policies and tourist arrivals.
- Domestic, Inbound and Outbound package tours help to boost the country's tourism market scenario, hence have a bright future.

Conclusion : It can rightly be concluded that travel in totality is an experience in itself. It creates social understanding and brings about cultural exchange. The basic intention for a tourist is to enjoy a holiday by relaxing, leisure, pleasure, excitement, fun and to gain knowledge of new places and its culture. In such a case the tourist hands him over to the travel agent with full confidence, thus expecting a good holiday.

A package tour is where such a holiday is provided to the tourist within a particular area, for a fixed duration with a fixed tariff. Once the holiday traveler selects a destination, pays for the package tour, he does not have to bother about any travel components, but just sit back an enjoy a wonderful holiday. This quality of the package tours has led to their increasing popularity and acceptance among tourists.

This study has shown that the travel agents and most holiday travelers have a positive approach towards these tours. If services and facilities are efficiently provided to the tourists, then these tours will become trend-setters in the tourism industry.

As mentioned by some tourists in the study, that a fixed itinerary or a speedy schedule of these tours may be set-back point for the growing popularity of these tours, but in today's jet-age this may not be the reason since the intention of the traveler is to observe and experience everything possible in a fixed period of time within a definite budget. In fact, as seen in the study the tariff rate even though high is not a crucial factor, what is important is good service , accommodation, and relaxation required to make the holiday a memorable one. This is the most important achievement of package tours resulting in their growing popularity and acceptance among holiday travelers.

BIBLIOGRAPHY :

Bhatia A.K. – Tourism Development- Principles and Practices, Sterling Publishers Pvt.Ltd. New Delhi,1995.

Jackson Ian – An Introduction to Tourism, Hospitality Press PVT.Ltd., Australia, 1997

Marwah, Ganguly, Shetty - Travel and Tourism, Vipul Prakashan, Mumbai, Revised Edition

Seth Pran – Successful Tourism Management, Volume II, Sterling Publishers Pvt. Ltd. New Delhi, 1997

Seth Pran – India , A Travelers Companion, Sterling Publishers Pvt. Ltd., Second Edition, New Delhi , 1999

Sinha R.K. – Growth and Development of Modern Tourism, Dominant Publishers and Distributors, New Delhi, 1999

IMPORTANT TERMS USED IN THE STUDY :

IATA : International Air Transport Association

Domestic Tours : Tours designed for the people of the country to travel within their country.

Inbound Tours : Tours designed for the foreign tourists coming into India.

Outbound Tours : Tours designed for Indian tourists going abroad.

Modified American Plan (MAP) : It includes room tariff plus two meals (Breakfast, Lunch or Dinner).

❑❑❑

WHAT NEXT? (AFTER S.S.C. AND H.S.C.)

- DR. (MS.) RUKMINI RAO

Selection of right course, proper combinations of subjects, and determination of exact academic destination is as crucial and equally important as passing secondary and higher secondary examinations with flying colours. Unlike the past, Indian Universities are constantly / regularly introducing new, exciting and highly performance oriented courses to suit the present scientific and technological innovative age. For example, while Public interest and litigations are being filed very frequently, over issues related to our Eco system. Environmental law has become a hot field to specialise in. with the world becoming a melting pot of culture, we seldom find places that do not serve a delicious and mouth watering cuisines. In such a situation. Hotel Management, becomes a very lucrative profession. It is better not to mention the various super speciality "-subjects introduced in medicine. In such conditions, naturally the early birds benefit the most. It is always advisable to choose / opt. those streams of substance, which can present a comprehensive treatment in this complex dynamic environment of to-day. No fun in fighting the lost / old battle.

It is often found that majority of the students after S.S.C. with pretty good percentage, blindly follow to present trend of preferring Science stream either to be an Engineer or a Doctor. In most cases, the over ambitious parents, take the final decision of selection of study options of course, without considering the Child's interest or perceptions. Excluding BIT and UTS, our Maharashtra State itself is producing over 50,000/- Engineers and Doctors every year. All plum and highly remunerative posts are all occupied by either IITians or distinguished students of prestigious institutions.

What is the position of thousands of Engineers with comparatively lower percentage ? What are they doing ? Land-up in Call centres ?

It is found that 90% of the respondents (Parents, teachers and students) first preference for selecting a particular course depends on the job situation in the market, followed by opportunities for growth and job stability. So, open your eyes and watch, there are many new, equally competitive courses with ample of scope for development, and progress. Improper combination, dis-interested subjects, wrong academic choices do create havoc, frustration and distress, which, ultimately produce an unconcerned lethargic and unmotivated citizen. So, decisions at this juncture require proper planning, Counselling, guidance and concern for the students aptitude and interest rather than parents ambitions and desires.

Limitations: This article is prepared mostly by keeping in mind the students of MNWC and SNDT w/Uni. Science Stream, available subjects, competitive exams, job opportunities etc. are not touched. This article should be used as a general guide to help narrow the choice. Readers are advised to approach career guidance counsellor and teachers for proper direction.

Options in Careers : COMMERCE (After 10 + 2)

Graduation	Vocational & Diploma Courses	Entrance examination & Foundation Course
B.Com (General) B.Com	Marketing, Accountancy and (with Book keeping.	L.L.B., Bachelor of Business studies (B.B.S.) Bachelor of Management (B.M.S.)

optional subjects)	Management, Computer (Programming)	studies "Mass Media (B.M.M.) Language course, Hotel Management, Fashion Technology and designing (NIPT) C.A. (PEI) cost and works Accountancy.

COMMERCE- After Graduation

Post-graduate course	Professional courses/	Competitive Exams	Job opportunities
M.Com M.M.S. M.M.M. L.L.M. Master in Eco., Statistics-etc.	Hotel Management Fashion Design, Journalism Media Studies B.E.D. B.Lib. SC. Travel & Tourism Marketing Performing Arts, Industrial Design Advertising C.A. I.C.W.A. Company Secretary	Civil Services (I.A.S./I.P.S.) Banking Service Insurance " Combined Defence Service Journalism Mass- Communication Accounts, Advertising M.B.A. Theatre	Airlines executives (F.M. Ad) Banking, Insurance Defence & Protective service Mass Media Advertising Entrepreneurship Journalism, Travel Secretarial etc.

HUMANITIES (AFTER 10 + 2)

(Languages, History, Political Science, Philosophy, Eco-Sociology, Logic etc.)

Graduation	Professional/ vocational Diploma Courses	Entrance test/Foundation Courses
B.A. in Pure and integrated discipline	Computer Language, Education, Diploma in Interior Designing, Fashion designing. Secretarial etc.	Hotel Management, BBS, B.M.S., NIFT, Foreign Languages, Fine Arts (BFA) C.A. (PEI) Cost and Works and c/s (Foundation course)

HUMANITIES (After Graduation)

Post-Graduate	Professional Course	Competitive Exams	Job Opportunities
M.A. in all disciplines	Foreign Language Hotel Management, B.Ed, B.Lip. Sci. Travel and Tourism, Performing Arts, L.L.M. Journalism Media Industrial Design,	Civil Services Banking, Insurance, Journalism, Film Stud. Drama, Theatre, Management, (MBA).	Airlines, Travel & Tourist, performing Arts, Entepreneurship, Banking, Defence, Paramilitary, Protective Science, Insurance, Secretarial Railways (Civil)

If any student has made a mistake by choosing the wrong academic field, he/she need not have to busy his/her unique talents, abilities and untapped potential. He/she can switch over to other fields / routes that meet his/her basic objectives and needs.

After the completion of 10 + 2 stage and/or graduation, there are many vocational and professional courses. Where entry is subject to satisfactory performance based on testing of specific subject areas through written tests, group discussion, interviews etc.

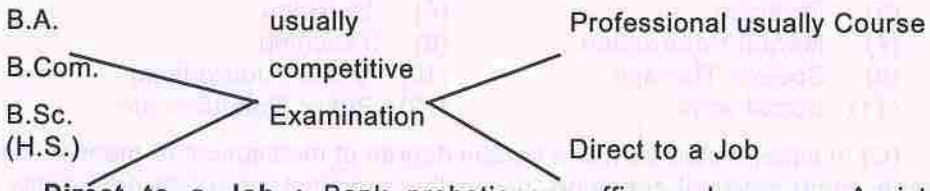
Majority of the courses given below are open to students from all streams.

SELECTION PROCEDURE : AFTER 10 + 2

	Course	1	2	3	4	5
1.	C.A. I.C.W.A. Company Secretary					
2.	Law(5 Yri), Hotel Management					
3.	B/a, B.Com, B.Sc.					
4.	B.a. (Fine Arts), Commercial Arts, Communication Design (visual), Interior Decoration, Music, Dancing, Physical Education.					
5.	Fashion Design Accessory Design					
6.	Science Streem - Medicine, Dentistry Nursing, Speech Therapy, Veterinary Science, Engineering, Architecture, Interiar Design, IIT courses. Diary Technology, Agriculture, Home Science, Nautical Science etc.					

Pattern : (1) Testing of specific subject areas (no discussion / interview)
(2) Testing of English Language proficiency, Quantitative ability. Reasoning ability, general awareness (objective type multiple choice-personal interviews, if necessary)
(3) Assessment of talent specific to the course.
(4) Usually merit base.
(5) Testing of academic ability of objective as well as subjective type.

After Graduation :

Direct to a Job : Bank probationary officers. Insurance Assistant Administrative officers Civil service (State and Union) Para Military Services. Clerical cadre (State / public section) Income Tax Inspector (Customs, Excise etc.) Library Assistants (B. Lib. Sc. only) Air Hostess and Stewards.

Professional Course : Please refer previous tables.

It is astonishing to know that there are approximately 200 subjects available in Science, and nearly 424 subjects in Arts. Commerce and Humanities, excluding some 30 specialised subjects, in which one can do graduation after 10+2 stage. Subjects can be generally offered in combination or sometimes individually, depending on the University.

Suitable Courses : (A) In case a student has inherent / acquired capabilities in plan and promote products, supervise workers, delegate responsibilities, confront problems, conduct meetings, deal with ideas, facts and figures, co-ordinate activities, negotiate, persuade and inspire confidence among subordinates, absolute concentration and reasoning, they can opt./choose the following courses separately or in combination.

(1) Accountancy and Book-keeping
(2) Advertising
(3) Banking & Insurance.
(4) Civil Services
(5) Computer Applications
(6) Company Secretary
(7) Film Production
(8) Food Technology
(9) Journalism
(10) Law
(11) Modelling
(12) Tourism
(13) Stock broking
(14) Nursing
(15) Hotel Management
(16) Economics, Library Science etc.

(B) In case a student is excellent / good in dealing with people of all ages, advise them, assess personal progress, understand other's feelings, able to settle scores between sides, any one of the following courses provide ample scope to persue.

(1) Air Hostess
(2) Nursing
(3) Beautician, Teaching
(4) Psychology
(5) Dietician
(6) Medicine
(7) Mental Retardation
(8) Teaching
(9) Speech Therapy
(10) Media / Journalism
(11) Social work
(12) Public Relations etc.

(C) In case, a student has a certain degree of mechanical or manual skills, stamina, good physical condition, a sensible practical approach and ability to handle practical work, it is advisable to choose any one of the following courses;-

(1) Gemmology,
(2) Geology
(3) Dietician
(4) Catering
(5) Photography
(6) Hair Dressing
(7) Commercial Pilot
(8) Marine Engineering
(9) Defence Service
(10) Photography etc.

(D) In case, a student has a well above average creative imagination , and skill, determination, perfection despite heavy odds, and intense competition, then better opt, the following combinations

(1) Accessory designing
(2) Acting
(3) Broadcasting
(4) Dancing

(5) Fashion Design (6) Jewellery Design
(7) Choreography (8) Music
(9) Fine Arts (10) Script writing
(11) Interior Decoration and design.

In case, a student has interest in out door work in all seasons, ability to withsland irregular hours and dirty conditions, he can prefer -

(1) Agricultural Science (2) Animal Breeding/training
(3) Police Service (4) Archaeology
(5) Diary Science (6) Poultry farming
(7) Modelling (18) Geology
(9) Physical education (10) Reporting (Journalism) sports

Note : Please remember that the above information should be used as a base, not an end. Careers also require high level of academic excellence.

Competitive exams for further studies after 12th.

- Welcome Group graduate school of Hotel Management, Manipal - June.
- UPSC, N.D.A. Examination twice in a year April/May, Oct./Nov.
- Hotel Management JET for 3 years Diploma Course - April.
- Institute of Management studies - Ghaziabad - B.B.M. April.
- Indian Statistical Institute - Kolkata (3 years) Diploma - May
- Mumbai University - (B.M.S.) - May
- National Institute of Fashion Technology (NIPT) for 6 centres - February.
- Bachelor of Hospital Administration - BHA - Indoor - April.
- Fashion Designing - (in colloboration with NIFT) Pune - June.

Due to unavoidable circumstances or heavy family responsibilities, a student may not be able to continue further studies after 10th / 12th, he/she can get a better employment after appearing and clearing any one of the competitive exams given below :-

- Exams for recruitment as Lady Constables.
- Exams for recruitment sub-inspector (Clerks)
- Exams for recruitment in Banks
- Exams for recruitment in Railways (non-technical cadre, teaching job and Medical Cadre, (with other essential qualification)
- Exams for Jobs in L,I.C.
- Exams for Jobs of lower division clerks

COMPETITIVE EXAMINATIONS - AFTER GRADUATION :

ALL INDIA SERVICES :

(1) Any Graduate (Science, Humanities & Commerce)
(i) I.A.S.)
(ii) I.P.S.)
(iii) I.F.C.) All India Service
(iv) I.F.C.)

Group 'A' Services ?

(i) Indian P & T Accounts and Finance Service.
(ii) Indian Customs and central Excise Service.
(iii) Indian Defence A/cs services.
(iv) Indian Railway Traffic services.
(v) Indian Revenue services.
(vi) Indian Portal services etc.

Group 'B' Services -

(i) Central Secretarial service (section officer's grade)
(ii) Railway Board secretariat services (Officer's grade)
(iii) Customs Appraisers service.
(iv) Ports of DSP in Central Bureau of Investigate etc.
(2) Indian Economic Service Exam (Degree with Economic)
(3) Indian Statistics service (Degree with Statistics/Maths)
(4) Combined Defence service.
(5) Staff selection for different cadres.
(6) Exam for different posits through R.B.I Service Board
(7) Exam for Development officers and other through NABARD.
(8) Exam for Telecom officers in the Telecommunications

Maharashtra Public service Commission -

(i) State Civil Services Examination
(ii) Agricultural services Examination
(iii) Assistant (Secretariat) and Sales Tax Inspectors Examinations
(iv) Forest services Exams.
(v) Asst. Inspector of Motor Vehicles exams.
(vi) Clerical and Typists Exams
(vii) Stenographers Exams

Note : For the above all competitive examinations/readers are advised to look out for advertisements in the "Employment News* and other National Dailies for full details and particulars of date of examination procedures of the submission of the application Forms etc.

References :

(1) Dr. Shrikant Jichkar, "Chief Ministers' Career Guidance Scheme" - Government of Maharashtra.

❑❑❑

E-GOVERNMENT: VISION TO IMPLEMENTATION

Dr. (Ms.) Harshada Rathod

INTRODUCTION

E-government applications have emerged rapidly in the developing world. Many countries use e-government as an enabling tool to increase efficiency, enhance transparency, collect more revenue and facilitate public sector reform. While e-government is not a panacea that can improve the performance of the public sector, it is a powerful enabling tool that has aided governments achieve some of their development and administrative reform goals. Although e-government can be a catalyst for change, it is not a complete solution and it must be part of a broader commitment to reform the public sector. Three factors are critical for the successful implementation of e-government. These include willingness to reform, availability of information communications technology (ICT) infrastructure and the institutional capacity to absorb and manage change.

In the last ten years ICT investment by governments in developing countries has witnessed a dramatic increase. Most developing countries are using ICT to modernise and increase internal efficiency as well as improve service delivery. As a result, many developing countries have either embarked an e-government or are in the process of creating strategies.

In this paper, twelve cases in the developing world where e-government has been implemented to address social and economic development challenges have been considered. Countries that are featured in the case studies are considered pioneers in developing innovative e-applications. The paper has been divided into five sections as follows.

SECTION – I

E-government : Definition & Scope

The term e-government is of recent origin and there is no commonly accepted definition. Major English dictionaries do not list the word e-government or electronic government. The concept of e-commerce, which brings customers closer to business and enables businesses to transact with each other more efficiently. E-government aims to make the interaction between government and citizens, government and business enterprises and inter-agency dealing friendly, convenient, transparent and less expensive. E-commerce has evolved through four stages, pure publishing, interactivity, completing transactions and delivery. Similarly, stages have been defined for assessing the maturity of e-government. E-government is understood as the use of ICT to promote more efficient and cost-effective government, facilitate more convenient government services, allow greater public access to information and make government more accountable to citizens.

E-government applications normally evolve through a four stage process. Such as:

- Ist stage includes the publication of information on a web site for citizens to seek knowledge about procedures governing the delivery of different services.
- IInd stage allows for interactivity online.

- IIIrd stage involves electronic delivery of documents.
- IVth stage results in electronic delivery of services where more than one department may be involved in processing a request or service.

It short, e-government comprises of an alignment of ICT infrastructures, institutional

reform, business processes and service content towards provision of high-quality and value-added e-services to citizens and businesses.

The term e-government is sometimes confused with e-governance and two terms are often used interchangeably. E-governance has been defined as the process of enabling transactions between concerned groups and the government through multiple channels by linking all transaction points, decision points, enforcing / implementation points and repositories of data using information and communication technologies, to improve the efficiency, transparency, accountability and effectiveness of the government. Where as e-government is about a process of reform in the way government works, shares information and delivers services to external and internal clients. Specifically, e-government harnesses information technologies to transform relations with citizens, business and other arms of government. These technologies can serve a variety of ends, better delivery of government services to citizens, improved interactions with business and industry, citizen empowerment through access to information, or more efficient government management. The resulting benefits can be less corruption, increased transparency, greater conveniences, revenue growth and / or cost reductions.

SECTION II

E-Government in Developing Countries

A large number of developing countries from Asia and Latin America have implemented transaction – oriented e-government applications on a pilot basis. Following case studies of e-government applications that deliver significant benefit and yet are not difficult to implement.

Some Examples of Successful projects from Different Countries : -

Application	Examples	Benefits
a. Delivering citizen services		
Payment of property taxes, Issue of land titles	CARD in Andhra Pradesh at 230 locations; Bhoomi in rural areas in Karnataka and Maharashtra at 189 locations	Transparency; faster processing for citizens; reduced corruption, increased productivity for offices
Income tax online	Brazil; Jordan; Chile; Mexico	Convenient; quicker refund; better compliance; cost reduction.
Issue of driving licence, motor registration, passport, birth certificate, social security and collection of fines	Citizen service centres (mobile and in shopping malls), Bahia, Brazil; Andhra Pradesh, Karnataka, Gujarat in India; Jordan	Cut delays; several services under one reof; reduced corruption; reduction in intermediaries

Online issue / payment of electricity, telephone and water bills, and fines	E-Save in Hyderabad; FRIENDS in Kerala	Convenient locations; quicker processing time customer does many tasks in onevisit
b. Delivery of services to business and industry		
E-procurement	Mexico; Philippines; Brazil; Bulgaria; Chile	Reduce advertisement costs; due to better prices; transparency
New business registration	Jordan; Jamaica; China	Reduced time and number of visits; Convenience in filing tax returns/quicker refunds
Tax collection (sales tax, VAT and corporate income Tax)	Gujarat checkpost in India; Cameroon; Chile; Mauritius	Reduced time and number of visits; Convenience on filing tax return/quicker refunds; Increase in revenue collection for government
Customs online	A total of 70 countries Including India, Philipines, Mauritius and Jamaica	Quicker clearance, less corruption
Trade facilitation	Dubai; Mauritius; Tunisia; Yemen	Quick turnaround of ships in ports
Municipal service	OPEN, Seoul municipalities; Latin America	Quick permissions and issue of licences access and permissions
c. Increased efficiency within government		
Use of e-mail and video conferencing	Government offices in a large number of countries	Usage is low; faster communication; less travel
Document management and work flow for paperless operations	Smart Gov in Andhra Pradesh	Speed of processing; traceability of actions; greater accountability
Integrated Financial Management System Afghanistan	Computerized treasuries in Karnataka in India; Kosovo;	Better control of expe nditure and prevention of frauds
d. Empowering citizens through access to information		
Publishing budgets central and municipal level	Argentina; India; Turkey	Greater transparency
Publishing project-wise expenditure, name of executing agency of development projects	Panchayat web sites in Karnataka	Transparency and lower corruption

Publishing tips for improving vocational skills in a format understood by all	Pilots in Gyandoot in Madhya Pradesh; Swaminathan Foundation in Pondichery; Kothamale in Sri Lanka	Knowledge of market prices

While so much is happening, e-governance in India has a long way to go. It is interesting to note that UN E-Government Readiness Index 2005, ranks US, Denmark, Sweden, UK, Korea, Australia, Singapore, Canada. Finland and Norway as Top 10 nations. India is placed at 87th position among 179 countries. India has not fared well even among emerging economies BRIC (Brazil, India, China & Russia); Brazil, Russia and China are placed at 33rd, 50th & 57th positions. The companion index E-Participation Index 2005 of same UN Survey puts India at 59th position among the 191 nations; UK, Singapore, US, Canada, Korea, New Zealand, Denmark, Mexico, Australia and Netherlands being the Top 10 countries. Brazil (18) and China (50) are ahead of India while Russia (62) in behind.

SECTION III

Goals of E-government in Developing Countries

A major goal of e-government projects in developing economies is to enhance productivity of both the public and private sector through the leveraging of ICT. E-government has captured the interest of developing countries. There has been a considerable demonstration effect of the constructive difference that e-government has made in advanced economies in the delivery of the services, provision of information and internal administration of the public sector. A country's ICT infrastructure and its openness to public sector reform play an important role in determining the types of applications and kinds of goals for which e-government is implemented.

A number of countries have invested in e-government application that aim to reduce administrative burdens on the private sector and increase foreign direct investment. Government are also using e-government applications to encourage citizens to move towards self service to save costs and time for both citizens and the government.

In the last decade many countries have gone through a process of political and economic liberalization and economic growth under advice from multilateral lending agencies. Many large countries like India and China have growth at 6 to 10 percent over the last decade.

Governments in the developing world seek e-government to achieve overall economic and social development goals. e.g. in India alleviation of poverty is an important goal and therefore many applications that deliver services online in rural areas are being tried out inspite of numerous infrastructure constraints. These applications have an effect on empowerment, poverty reduction and improving government responsiveness to poor communities who have had little prior access to public services.

A number of e-government projects in other countries have also focused on reduction of administrative corruption and increase in transparency. E-government can have a direct impact on reducing the number of intermediaries that citizens need to interact with in order to get e-government service, improving government ability to monitor and disclosing information about government processes and public budget spending for citizens.

SECTION IV

Benefits and Impacts of E-government

E-government has been used by a number of public agencies as an enabling tool that can help achieve broader good governance goals. Some governments are beginning to link their public sector reform initiatives that pursue both social and economic goals with e-government strategies. E-government cannot be considered a magic bullet that can solve governance problems. Following table shows how e-government applications have meaningful impact on governance and public sector reform goals.

How can E-Government Impact Good Governance?

Good governance goals	How e-government can help
Increasing Transparency	• Dissemination of government rules and procedures; citizen's charters; government performance data to wider audience • Disclosure of public assets, government budget; procurement information • Making decisions of civil servants available to public
Reducing administrative corruption	• Putting procedures online so that transactions can be easily monitored • Reducing the gatekeeper role of civil servants through automated procedures that limit discretionary power • Eliminating the need for intermediaries
Improving service delivery	• Less time in completing transactions • Reduction of costs associated with travel for citizen to interact with government • Improving government's ability to deliver service to a larger segment of population
Improving civil service	• Increased ability of mangers to monitor task completion rates performance of civil servants. • Improved efficiency of civil servants by automating tedious work
Good governance goals	• How e-government can help • Increased speed and efficiency of inter and intra-agency workflow and data exchange • Eliminating redundancy of staff
Empowerment	• Providing communities with limited or no access to government with a new channel to receive government services and information • Reducing the brokerage power of intermediaries
Improving government finances	• Reducing cost of transactions for government processes

- Increasing revenue by improving audit functions to better track defaulters and plug leakages by reducing corruption
- Providing better control of expenditure

The impact of e-government on good governance: it has delivered concrete benefits by increasing transparency, reducing corruption, improved service delivery, empowering people and enhancing economic goals.

SECTION V

FUTURE OF E-GOVERNMENT

The spread of information and communication technology brings hope that governments can transform. E-government is not a short cut to economic development, budget savings or clean, efficient government. E-government is not the "Big Bang", a single event that immediately and forever alters the universe of government. E-government is a process and often a struggle that presents costs and risks, both financial and political. These risks can be significant. If not well convinced and implemented, e-government initiatives can waste resource, fail in their promise to deliver useful services and these increase public frustration with the government. Particularly, in the developing world, where resources are scarce, e-government must target areas with high chances for success and produce "winners'.

I CT s have a valuable potential to help meet good governance goals in developing countries E- government can advance the agenda of governance and fiscal reform transparency, anti-corruption, empowerment and poverty reduction.

Good governance can also be conceptualized as a part of a development process. It should be participatory, transparent and accountable in character. Political, social and economic priorities in a country can be framed within the framework of good governance with a broad consensus that the voices of the poorest and most vulnerable will be heard in the decision making processes regarding allocation of resources.

E-government should not be seen as a panacea for the complex and well-entrenched problems of corruption and poverty. E-government is one of the many tools whose potential in tackling these problem needs to be recognized. E-government provides an entry point for reform minded politicians as it is able to make a dent on some of these problems without a head on confrontation with the vested interest that would like to preserve the status quo The challenge is to commit reform minded politicians to conduct the necessary institutional reforms required for e- government to add value to citizens and businesses.

Most of the developing countries fall into web presence and limited interaction stage. Strong project leadership and coordinated efforts across departments are necessary to evolve to transaction and transformation stage. This requires significant institutional reforms in the way government conducts internal businesses and a change in the behavior of civil servants and managers.

No developing country is likely to be fully ready to embrace a comprehensive programme of e-government. However, in many areas applications can be developed which enable a large portion of a transaction and deliver significant

benefits, rather than waiting for complete readiness. An approach of learning by trial and consolidating small gains is recommended.

A large number of sceptics still need to be convinced that investments in ICT are as essential as in other forms of infrastructure. Perhaps more projects and documental research on the impact created by e-government, initiatives and the factors that enable successful implementation can provide the clinding / argument.

India has a leadership position in IT; we are slowly emerging as the largest exporter of software service. It is time that the governments take stock of our projects, study possible weaknesses, improve the delivery of services and focus on the sustenance of these "expensive" projects before investing in large scale. That will win laurels for our e-government initiatives; also, that alone will lead to genuine benefits for the end customer, namely, citizens. After all, electronic governance is to enhance the efficiency and effectiveness of the governments and not to add extra electronic equipment at great cost to the governments.

REFERENCES:

(1) Bellamy, C. and J.A. Taylor, (1998); Governing in the Information Age, Buckingham and Philadelphia, P.A., Open University Press.

(2) Bhatnagar S. (2004): E-Government; Sage Publications India Pvt. Ltd.; New Delhi.

(3) Bhatnagar S.C. (2003), E-Government, Transparency and Corrupting – Does E-Government Help? Common Wealth Human Rights Initiative Report for CHOGM.

(4) Government of India, Information Technology Action Plan : It for All Indians by 2008;
http://it.taskforce.nic.in

(5) Mandon, Shirin and G.R. Kiran; Information Technology for Citizen Government Interface: A Study of Friends Project in Kerala, World Bank, Nov. 2002.

(6) Sadagopan S. (2006); E-governance : A long way to go: Economic Times; 11th February, 2006.

(7) World Bank; New Economy Sector Study : Electronic Government and Governance; Lessons for Argentina; World Bank, Washington D.C., July 2002.

❑❑❑

ઈલેક્ટ્રોનિક્સ ઉદ્યોગના વિકાસની પર્યાવરણ ઉપર પડતી અસર

– Ms. Sakina T. Jani

ઈલેક્ટ્રોનિક્સ ઉદ્યોગ વર્તમાન આર્થિક વિકાસનો પર્યાય બની ગયો છે. વિશ્વમાં આ ઉદ્યોગ દ્વારા ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓનો ઉપયોગ દિવસેદિવસે વધતો ગયો છે. તેથી નાના અને સસ્તા વાયરલેસ ઈલેક્ટ્રીક સાધનોનું ઉત્પાદન વધવા માંડ્યું છે. વિશ્વના ૧૦ મોટા દેશો ઈલેક્ટ્રોનિક્સ સાધનોનું ૮૦% ઉત્પાદન કરે છે અને આ સાધનોના સ્પેર પાર્ટસનું ઉત્પાદન ૮૫% જેટલું કરે છે. ડૉ. કૃષ્ણાકુમાર સાયન્ટીસ્ટ ઑફ કમ્પોનન્ટસ એન્ડ મટીરીયલ ડિવીઝન ડિપાર્ટમેન્ટ ઑફ ઈન્ફોર્મેશન ટેક્નોલોજી. ન્યુ દિલ્હીના અહેવાલ પ્રમાણે વિશ્વના જુદા જુદા દેશોમાં ક્રમ અને ઈલેક્ટ્રોનિક્સ ઉત્પાદનનું પ્રમાણ ૧૯૯૮/૨૦૦૧/૨૦૦૪ માં નીચે મુજબ જોવા મળ્યું છે.

	ક્રમાંક			ટકાવારી ફાળો		
	૧૯૯૮	૨૦૦૧	૨૦૦૪	૧૯૯૮	૨૦૦૧	૨૦૦૪
અમેરિકા	૧	૧	૧	૨૯.૮	૨૮.૨	૨૫.૧
જાપાન	૨	૨	૨	૧૮.૧	૧૬.૭	૧૪.૯
ચીન	૩	૩	૩	૪.૮	૮.૩	૧૪.૭
સા. કોરિયા	૬	૪	૪	૩.૮	૪.૭	૫.૮
જર્મની	૪	૫	૫	૪.૬	૪.૩	૩.૯
મલેશિયા	૧૦	૭	૬	૨.૭	૩.૫	૩.૬
તાઈવાન	૯	૮	૭	૩.૧	૩.૪	૩.૬
સિંગાપોર	૭	૯	૮	૩.૬	૩.૧	૩.૨
યુકે	૫	૬	૯	૪.૪	૪.૦	૩.૨
મેક્સિકો	-	૧૦	૧૦	-	૨.૮	૨.૫
ફ્રાંસ	૮	૧૧	૧૧	૩.૪	૨.૭	૨.૪
ભારત	૨૯	૨૮	૨૪	૦.૪૩૬	૦.૪૭૩	૦.૫૨૬

Source : Components & Materials Division Department of Information Technology, New-Delhi

ઉપરના ટેબલ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વિશ્વના ટોચના ૧૦ દેશોમાં ઈલેક્ટ્રોનિક્સ સાધનોનું ઉત્પાદન અને તેનો ક્રમાંક છેલ્લા પાંચ વર્ષમાં બદલાતો રહ્યો છે. છતાં ભારતીય ઈલેક્ટ્રોનિક્સ હાર્ડવેર ઉદ્યોગનો ફાળો વિશ્વમાં આ સાધનો ઉત્પાદન કરતાં દેશોમાં નોંધપાત્ર જોવા મળતો નથી. આથી વિશ્વના ટોચના દેશો સાથે આ ક્ષેત્રે ભારતની સરખામણી કરવી શક્ય નથી. છતાં ભારત વિશ્વમાં ૨૪મું સ્થાન ધરાવે છે.

ઈલેક્ટ્રોનિક્સ વસ્તુઓમાં ઘરવપરાશની વસ્તુઓ જેવીકે ટી.વી., રેડિયો, ઘડિયાલ, માઈક્રોવેવ, મિક્સર કે પંખા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે અને ઑફિસ વપરાશની વસ્તુઓ જેવી કે ઝેરોક્સ મશીન, પ્રિન્ટર્સ, કૉમ્પ્યુટર જેવી વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે. ભારતમાં આ વસ્તુઓના ઉત્પાદન માટે ૨૦૦૪-૨૦૦૫માં રજીસ્ટર થયેલી કંપનીઓનું પ્રમાણ ૨૪.૮% હતું. તેનું પ્રમાણ ૨૦૦૩-૨૦૦૪માં ૨૧.૯% હતું. ઈલેક્ટ્રોનિક્સ ઉત્પાદનની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો હાર્ડવેર ઈલેક્ટ્રોનિક્સનું ઉત્પાદન ૨૦૦૪-૨૦૦૫માં ૪૯૮ બિલીયન ડોલર અને સોફ્ટવેરનું ઉત્પાદન ૧૦૦૦ બિલીયન ડોલર હતું. જે ૨૦૦૩-૨૦૦૪માં અનુક્રમે ૪૩ બિલીયન ડોલર (હાર્ડવેર) અને ૯૭૮ બિલીયન ડોલર (સોફ્ટવેર) હતું. (Annual Report of the department of Information Tech.)

આમ ભારતમાં એકબાજુ ઈલેક્ટ્રોનિક્સ ઉદ્યોગ ધીમેધીમે આગળ વધી રહ્યો છે. જ્યારે વિશ્વમાં તેનો વિકાસ હરણફાળ ભરી રહ્યો છે ત્યારે તેમાંથી નીકળતા ઘન અને પ્રવાહી કચરાએ પર્યાવરણ સામે અનેક પ્રશ્નો ઊભા કર્યા છે. આ પ્રશ્નોથી માત્ર વૈજ્ઞાનિકો અને પર્યાવરણવાદીઓ ચિંતાગ્રસ્ત નથી બન્યા પણ સામાન્ય માનવી પણ એસિડવર્ષા, ઓઝોન લેયરમાં હોલ, ગ્લોબલ વોર્મીંગ વગેરેની સમસ્યાથી જાગૃત બન્યો છે. પર્યાવરણની અસમતુલાએ પૂર, દુકાળ, મોસમમાં પરિવર્તન વગેરે ઘટનાને સામાન્ય બનાવી છે. ટેક્નોલોજીનો વિકાસ પર્યાવરણને ભોગે થઈ રહ્યો છે. UNIP ના રિપોર્ટ પ્રમાણે વિકસિત દેશો દર વર્ષે લાખો ટન કચરો પેદા કરે છે. વિશ્વના ટોચના દેશો ઈલેક્ટ્રોનિક્સ ઉદ્યોગોમાં પ્રતિદિન નવી શોધો કરે છે. પરંતુ પર્યાવરણને અસર કરતાં ઉદ્યોગોમાં આ ઉદ્યોગ અગ્રક્રમ ધરાવે છે તે બાબતથી બેદરકાર છે, કારણ કે આ ઉદ્યોગમાં જે માલ વપરાતો નથી અથવા જે એક્સપાયર થઈ ગયો હોય છે તેને પુનઃ વાપરવાનું કે પ્રોસેસિંગ કરવાનું ખર્ચ અતિશય આવે છે. આથી આવા માલનો નાશ કરવામાં આવે છે, પરિણામે તેમાંથી ઘણી જાતના રસાયણો, ગૅસ, ધાતુ વગેરે છૂટા પડી વાતાવરણમાં ભળી જાય છે. પ્રીન્ટેડ સ્વીચબોક્સ, સર્કિટબોક્સ, સ્વીચો, ટ્રાન્સમીટર, વાયર, પ્લાસ્ટિક, ઝીંક, ટીન, કોપર વગેરે જેવી વસ્તુઓનો નાશ વાતાવરણને પ્રદુષિત કરે છે.

ઈલેક્ટ્રોનિક વેસ્ટના કેટલાક ઉદાહરણ અને તેની અસર જોઈએ તો આ બાબત વધારે સ્પષ્ટ થશે.

ઈ-વેસ્ટનું સૌથી મહત્વનું ઘટક ''કેથોડ રે ટ્યુબ'' છે. તેનો ઉપયોગ ટી.વી.ની પિક્ચર ટ્યુબ, કૉમ્પ્યુટરના મોનિટર કે વિડિયોમાં કરવામાં આવે છે. દરેક ઈલેક્ટ્રોનિક સાધનમાં કેથોડનું પ્રમાણ ૨૦% જેટલું હોય છે.

તેવી જ રીતે સરકીટ બોર્ડમાં સોલ્ડરીંગ કરવા માટે કેડમ્યમ, બેટરીમાં ઓક્સાઈડ અને બેરિયમ વાપરવામાં આવે છે. બેટરી, સોલાર સેલ, સ્ટેબિલાઈઝર વગેરેમાં કેડમ્યમ વપરાય છે હવામાં ૯૦% થી વધારે કેડમ્યમ મેશના સ્વરૂપમાં હોય છે જે ખોરાક સાથે માનવ શરીરમાં પ્રવેશે છે. થર્મોમીટર, રીલેસ્વિચ, ડીસચાર્જ લેમ્પ વગેરેમાં ૨૨% પારો વાપરવામાં આવે છે. ટેલીકૉમ્યુનિકેશનમાં પારાનો વપરાશ ખૂબ વધ્યો છે. ઈ-વેસ્ટનો નાશ કરવાથી પારો પાણીમાં બેસી જાય છે અને માછલીઓ દ્વારા તે માનવશરીરમાં પ્રવેશે છે. સ્ટીલના પ્લાન્ટમાં ક્રૉમ્યમ વપરાય છે. પ્લાસ્ટિકનો વપરાશ CD, AC, ઓડિયો-વિડિયો, ડેટા સ્ટોરેજ, ફ્લોપી, ટેપ DVD, VCD, કેબલ વાયર વગેરેમાં થાય છે.

કૉમ્પ્યુટરના મોલ્ડીંગમાં સૌથી વધારે પ્લાસ્ટિક વપરાય છે. પીવીસી પ્લાસ્ટિકને બાળવાથી ડાયઓઝીન્સ વાયુ છૂટો પડે છે. પ્રીન્ટેડ સર્કીટ બોર્ડ, કનટેનર, પ્લાસ્ટિક કવર વગેરેમાં બ્રોમીનેટેડ ફ્લેમ નામના રસાયણનો ઉપયોગ થાય છે. દર પાંચ વર્ષે આ ફ્લેમનું પ્રમાણ બમણું થતાં વાતાવરણ ઉપર વિપરીત અસર પડે છે.

ઈ-વેસ્ટમાં ઉપર જણાવ્યું તેમ અનેક ઘન, રસાયણ અને પ્રવાહી કચરો વાતાવરણને પ્રદુષિત કરે છે. માનવ અને પશુ કે વનસ્પતિ ઉપર તેની શું અસર પડે છે તે જોઈએ તો

(૧) ''કેથોડ રે''થી લોહીના પરિભ્રમણ અને બાળકોના મગજ ઉપર અસર થાય છે.

(૨) ''કેડમ્યમ'' કિડનીને નિષ્ક્રીય બનાવે છે.

(૩) ''મરક્યુરી'' સ્નાયુ નબળા બનાવે છે. માનસિક સમતુલા ઓછી કરે છે અને આંખોમાં ઝાંખપ લાવ છે.

(૪) ''ક્રોમિયમ'' અસ્થમા, બ્રોનકાઈટીસ જેવા એલર્જીક રોગો ફેલાવે છે અને જમીનની ઉત્પાદકતા ઘટાડે છે.

(૫) ''ડાયઓઝીન્સ'' ચામડીની બિમારી ફેલાય છે.

(૬) ''બ્રોમીનેટેડ ફ્લેમ'' માનવ અને પશુના હોર્મોન્સ ઓછા કરે છે. અન્નનળી અને ગળાનું કૅન્સર થાય છે.

આમ ઈલેકટ્રોનિક્સ ઉદ્યોગે માનવજાતને અનેક સુવિધાઓ આપી છે તેની સાથે પૃથ્વી પર પ્રદૂષણની માત્રા પણ વધતી ગઈ છે. તેના સાધનોના ઉત્પાદનથી ઘણાં નુકશાનકારક ગૅસ, રસાયણો અને ધાતુ હવા અને પાણીમાં ફેલાય છે. આ સાધનોના નાશથી સજીવ અને નિર્જીવ કુદરતી સાધનો ઉપર માઠી અસર પડે છે. આથી જ વાતાવરણને નુકશાન પહોંચાડ્યા વગર ઈ-વેસ્ટનો નાશ કેમ કરવો તેવી પદ્ધતિ શોધવાની આવશ્યકતા છે.

References :

(1) Chaurasia B. P. (1993) - Environmental Degradation & Global Awakening. Chugh Publications, Allahabad.

(2) Electronics Today - 2004-2005, New Delhi.

(3) Khanna Gopesh Nath (1993) Global Environmental Crisis & Management. Ashish Publishing House, New-Delhi.

(4) Joshi Mahesh (2005) Development and Environment Economics Anada Prakashan, Ahmedabad.

(5) Wadhwani Manohar (2005) - The Story of Science & Ecological Studies, Ashish Publication, Mumbai.

❑❑❑

CHILD LABOUR: INCIDENCE AND PREVENTIVE MEASURES

Dr. (Ms.) Ruby Ojha,

INTRODUCTION

The term Child labour is interpreted in two different ways – first as an economic practice and second, as a social evil. Though child labour has existed, in some form or the other, from the very early times, the evil effects of child labour became acute and attracted attention only after the industrial revolution in England. In India factories were started about the middle of the 19th century and children were employed in cotton and jute mills and coalmines. Though the need and importance of prohibiting the employment of children in factories and other industries was realized right from the beginning, still child labour persisted.[11] Labour Problems in Indian Industries by – V.V.Giri, Asia Publishing House, Delhi, 1972.

Child labour is a source of cheap labour. Whenever poverty compelled parents to make their children work for wages, employers never hesitated to take advantage of the situation. Employers argue that employment of children increases the earnings of the family and it keeps children away from mischief. It is ignored that by forcing them into the army of unskilled labours, they are condemned to low wage all their lives. It is the most cruel form of hypocrisy to pay insufficient wages to fathers and then to show sympathy by employing child worker.

Thus, child labour is a socio-economic phenomenon arising out of poverty and lack of development. It involves some degree of physical, mental and economic exploitation of the child. It becomes an evil when the necessity to work for himself or for supporting his family conflicts with his growth and education. It ruins the youthful life of children and restricts the prospects of education that can enable them to reach a high level in life. This adversely affects their personality and creativity, evolution and growth, mental and physical health and overali development. Thus, it ultimately harms the prosperity and progress of an economy.[22]

Child labour is a source of cheap labour. Whenever poverty compelled parents to make their children work for wages, employers never hesitated to take advantage of the situation. Employers argue that employment of children increases the earnings of the family and it keeps children away from mischief. It is ignored that by forcing them into the army of unskilled labours, they are condemned to low wage all their lives. It is the most cruel form of hypocrisy to pay insufficient wages to fathers and then to show sympathy by employing child worker.

Thus, child labour is a socio-economic phenomenon arising out of poverty and lack of development. It involves some degree of physical, mental and economic exploitation of the child. It becomes an evil when the necessity to work for himself or for supporting his family conflicts with his growth and education. It ruins the youthful life of children and restricts the prospects of education that can enable them to reach a high level in life. This adversely affects their personality and creativity, evolution and growth, mental and physical health and overall development. Thus, it ultimately harms the prosperity and progress of an economy.[22] Combating Child Labour in India, by – Sujay Mitra, Social Welfare, Nov. 2003.

TYPES

There are several forms of child labour - migrant labour, invisible labour, bonded labour, wage based labour, self-employed and so on. Unicef has classified child work into three categories: **Within the family** like – in domestic occupations where skill is passed on from one generation to other (handicrafts etc.), **within the family but outside home** – like agriculture, shops, construction, rag picking etc. and **outside the family** – like bonded labour, industrial unskilled occupations and informal sector work like shoe shining, waiters in restaurants, car washing etc.

Bonded labor is the worst form of child labour. It takes place when a family receives an advance payment to hand a child over to an employer. It refers to the phenomenon of children working in conditions of servitude in order to pay off a debt[33]

TYPES

There are several forms of child labour - migrant labour, invisible labour, bonded labour, wage based labour, self-employed and so on. Unicef has classified child work into three categories: **Within the family** like – in domestic occupations where skill is passed on from one generation to other (handicrafts etc.), **within the family but outside home** – like agriculture, shops, construction, rag picking etc. and **outside the family** – like bonded labour, industrial unskilled occupations and informal sector work like shoe shining, waiters in restaurants, car washing etc.

Bonded labor is the worst form of child labour. It takes place when a family receives an advance payment to hand a child over to an employer. It refers to the phenomenon of children working in conditions of servitude in order to pay off a debt[33]. Human Rights Watch 1996, 2. Estimates place the number of bonded child labourers in India at close to one million[44]. Estimates place the number of bonded child labourers in India at close to one million[44]. International Labour Organization, 1992,15.

INCIDENCE OF CHILD LABOUR

There is no clarity with respect to the concept of child labour, which is crucial for policy formulation. Saying that all out of school children are child labourers is not convincing. Those who are not able to attend school due to economic, health or school related problems are referred to as `no where children' or `educationally deprived' children. As referred to in literature, the child population can be grouped into three categories: School going children, child labour and nowhere children.[55].

INCIDENCE OF CHILD LABOUR

There is no clarity with respect to the concept of child labour, which is crucial for policy formulation. Saying that all out of school children are child labourers is not convincing. Those who are not able to attend school due to economic, health or school related problems are referred to as `no where children' or `educationally deprived' children. As referred to in literature, the child population can be grouped into three categories: School going children, child labour and nowhere children.[55]
Out of school children: Child Labourers or educationally Deprived, by – M. Venkatnarayana, EPW, Sep. 18, 2004

Though child labour is a worldwide phenomenon but its incidence is highest in South Asia. In terms of geographical distribution the Asia pacific region harbours the largest number of working children

Regions Nos. in million% To total Asia pacific127.060.0Sub-Saharan Africa48.023.0 Latin America17.48.0 Middle East and North Africa13.42.5 Industrialized Countries2.51.0 (From: Child labour and preventive strategies)

India is the largest example of a nation plagued by the problem of child labour. Estimates cite figures of between 60 and 115 million working children in India – the highest number in the world[66]

Though child labour is a worldwide phenomenon but its incidence is highest in South Asia. In terms of geographical distribution the Asia pacific region harbours the largest number of working children

Regions Nos. in million% To total Asia pacific127.060.0 Sub-Saharan Africa 48.023.0 Latin America17.48.0 Middle East and North Africa13.42.5 Industrialized Countries2.51.0(From: Child labour and preventive strategies)

India is the largest example of a nation plagued by the problem of child labour. Estimates cite figures of between 60 and 115 million working children in India -- the highest number in the world[66]. Human Rights Watch 1996, 1.

As per another estimate "Less than half of India's children between age 6 and 14 – 82.2 million – are not in school. They stay at home to care for cattle, tend younger children, collect firewood and work in the field. They find employment in cottage industries, tea stalls, and restaurants or as household workers in middle class homes. They become prostitutes or live as street children, begging or picking rags or bottles from trash for resale. Many are bonded labourers and working as agricultural labourers for local landowners."[77].

As per another estimate "Less than half of India's children between age 6 and 14 – 82.2 million – are not in school. They stay at home to care for cattle, tend younger children, collect firewood and work in the field. They find employment in cottage industries, tea stalls, and restaurants or as household workers in middle class homes. They become prostitutes or live as street children, begging or picking rags or bottles from trash for resale. Many are bonded labourers and working as agricultural labourers for local landowners."[77]. op.cit, M. Venkatnarayana.

It is evident that some school going children are also working. In the Survey done by PROBE in 1999, 25% of the out of school children were working the day before the survey. Those children who are working while attending school, 53% are doing so to supplement household income, 27% work due to shortage of labour in household enterprises, about 9% are forced to work for repaying loan and 4% are working to acquire skills.

The number of child labours in India varies from 11 million to over 100 million. Such a wide variation occurs due to multiplicity of definitions, different methods of survey and difficulty in identifying child labours in unorganized sector especially in rural areas. The National Sample Survey conducted in 1983 shows that 17.36 million children in the age group of 5 to 15 are engaged in hazardous labour. As per the survey conducted by the ORG (Operation Research Group) in 1983 there were 44 million child labours. The Planning commission estimates the child labour in India as 25 million. According to the Census of India 1971, 10.7 million, 1981 13.6 million and in 1991, child labour in India is counted at 11.28

million constituting about 4% of the total labour work. Of these, at least 2 million are working in hazardous occupations. The NSSO on 1987 estimated around 17.02 million child labour in the country. These figures do not include child workers in home based activities of the Indian economy and thereby underestimate the actual number of child workers. The Voluntary Organizations estimate child labour to be in the range of 40 to 100 million.

A report of the World Bank published in the year 2000, indicates that largest number of child labourers i.e. 60 million belong to India. Out of these, 10.50 million are bonded child labourers.

The bulk of the working children are engaged in rural areas and in agriculture and allied employments. Cultivation, livestock, forestry and fisheries account for 85% of the working children. In urban areas, manufacturing services, repair, etc. account for only around 10% of working children. A large majority of these children assist their parents in home-based work to supplement family income. Most of these are in the unorganized, cottage and tiny sectors. Children also work as apprentices in production processes that require skills for example, hand knotted carpet weaving, silk sari weaving, embroidery, gem polishing, repair workshops etc. The employers often exploit the child labour by prolonging the apprenticeship period as it provides cheap labour by having skilled hands at modest payments.

INTERNATIONAL INSTRUMENTS

There are several international instruments on child labour. Important among these are:

i) The ILO Minimum age convention No. 138 (regulates work conditions)

ii) The international programme on the elimination of child labour (IPECL), which aims at progressively eliminating child labour through education, social mobilization and awareness raising.

iii) Legal enforcement and strengthening of institutional capacity.

iv) The UN convention on the rights of the child.

v) The ILO has implemented the Child Labour Action Support Project (CLASP) for eliminating the child labour.

India was the first country to join the International Program on the Elimination of Child Labor (IPECL) and has been participating in it since 1992. 130 action programs have been taken up mainly through NGOs, central employers and central trade union organizations for implementation under the IPECL during 1992-98.

NATIONAL INSTRUMENTS

The movement against exploitation of women and child labour resulted in the factories Act of 1881. Various Acts for protection of child labour followed this.

The children (pledging of labour) Act 1933

The employment of children Act 1938

The factories Act 1948

The minimum wages Act 1948.

The plantation labour Act 1951

The mines Act 1952

Employment of children (railways) riles – 1955

Employment of children (major Ports) rules 1955

The motor transport worker's Act 1962

The beedi cigar worker's Act 1966

The Bonded Labour System Act of 1976

Article 23 is related to prohibition of traffic in human beings and forced labour.

Article 24 of Indian Constitution deals with prohibition of employment of children in factories.

Article 45 is related to free and compulsory education to children

Though legislative measures for the protection of child labour were adopted in India as early as 1881, the scope of legislation was limited to factories employing 100 or more persons and the enforcement machinery was quite inadequate. In spite of protective legislation the evil of child labour still persists in many unorganized sectors of industry and in agriculture.

Government realized that mere legislation would not be sufficient therefore; it adopted National Policy for Children (NPC) in Aug. 1974. In 1975 National Children's Board was established to create greater awareness and promote the welfare of children including working children.

Gurupadswami committee on child labour 1979 emphasized all round development of child by including his education health and employment in industry. The committee made a distinction between child labour and the exploitation of child labour. The Child labour Act 1986 was a culmination of Gurupadswami committee report.

The CLA 1986 prohibits employment of children in 13 occupations and 57 processes contained in part A and B of the Act. It also lays down penalties for employment of children in violation of the provisions of this act. It also regulates the employment of children with respect to working hours, no. of holidays, health and safety in workplace. The major loophole of the Act is that it only covers the child in organized sector, which constitutes only 10% of the total child labour. It does not include children working in unorganized urban and rural sectors and family units.

The CLA 1986 has emphasized on regulation of child labour rather than prohibition of child labour. Thus the government's approach continues to be focusing on ameliorating the working conditions of the child labour and eliminating child labour in hazardous industries, which do not include family or household enterprises. This constitutes an expression of helplessness in the matter of confronting the issue of child labour and seems to have given legitimacy to the employment of children. The policy accepts existence of child labour as a **`harsh reality'** or **`necessary evil'**. This indicates that the efforts to eradicate the menace of child labour are lacking. The number of child labourers and their work participation rates show that enforcement is ineffective.

A recent advance in government policy occurred in August of 1994, when then- Prime Minister Narasimha Rao announced his proposal of Elimination of Child Labour Programme. This program pledged to end child labour for two million

children in hazardous industries as per the Child Labour Act of 1986, by the year 2000. The program revolved around an incentive for children to quit their work and enter non-formal schooling: a one hundred-rupee payment as well as one meal a day for attending school[8]

It is evident that some school going children are also working. In the Survey done by PROBE in 1999, 25% of the out of school children were working the day before the survey. Those children who are working while attending school, 53% are doing so to supplement household income, 27% work due to shortage of labour in household enterprises, about 9% are forced to work for repaying loan and 4% are working to acquire skills.

The number of child labours in India varies from 11 million to over 100 million. Such a wide variation occurs due to multiplicity of definitions, different methods of survey and difficulty in identifying child labours in unorganized sector especially in rural areas. The National Sample Survey conducted in 1983 shows that 17.36 million children in the age group of 5 to 15 are engaged in hazardous labour. As per the survey conducted by the ORG (Operation Research Group) in 1983 there were 44 million child labours. The Planning commission estimates the child labour in India as 25 million. According to the Census of India 1971, 10.7 million, 1981 13.6 million and in 1991, child labour in India is counted at 11.28 million constituting about 4% of the total labour work. Of these, at least 2 million are working in hazardous occupations. The NSSO on 1987 estimated around 17.02million child labour in the country. These figures do not include child workers in home based activities of the Indian economy and thereby underestimate the actual number of child workers. The Voluntary Organizations estimate child labour to be in the range of 40 to 100 million.

A report of the World Bank published in the year 2000, indicates that largest number of child labourers i.e. 60 million belong to India. Out of these, 10.50 million are bonded child labourers.

The bulk of the working children are engaged in rural areas and in agriculture and allied employments. Cultivation, livestock, forestry and fisheries account for 85% of the working children. In urban areas, manufacturing services, repair, etc. account for only around 10% of working children. A large majority of these children assist their parents in home-based work to supplement family income. Most of these are in the unorganized, cottage and tiny sectors. Children also work as apprentices in production processes that require skills for example, hand knotted carpet weaving, silk sari weaving, embroidery, gem polishing, repair workshops etc. The employers often exploit the child labour by prolonging the apprenticeship period as it provides cheap labour by having skilled hands at modest payments.

INTERNATIONAL INSTRUMENTS

There are several international instruments on child labour. Important among these are:

i) The ILO Minimum age convention No. 138 (regulates work conditions)

ii) The international programme on the elimination of child labour (IPECL), which aims at progressively eliminating child labour through education, social mobilization and awareness raising.

iii) Legal enforcement and strengthening of institutional capacity.

iv) The UN convention on the rights of the child.

v) The ILO has implemented the Child Labour Action Support Project (CLASP) for eliminating the child labour.

India was the first country to join the International Program on the Elimination of Child Labor (IPECL) and has been participating in it since 1992. 130 action programs have been taken up mainly through NGOs, central employers and central trade union organizations for implementation under the IPECL during 1992-98.

NATIONAL INSTRUMENTS

The movement against exploitation of women and child labour resulted in the factories Act of 1881. Various Acts for protection of child labour followed this.

The children (pledging of labour) Act 1933

The employment of children Act 1938

The factories Act 1948

The minimum wages Act 1948.

The plantation labour Act 1951

The mines Act 1952

Employment of children (railways) riles – 1955

Employment of children (major Ports) rules 1955

The motor transport worker's Act 1962

The beedi cigar worker's Act 1966

The Bonded Labour System Act of 1976

Article 23 is related to prohibition of traffic in human beings and forced labour.

Article 24 of Indian Constitution deals with prohibition of employment of children in factories.

Article 45 is related to free and compulsory education to children

Though legislative measures for the protection of child labour were adopted in India as early as 1881, the scope of legislation was limited to factories employing 100 or more persons and the enforcement machinery was quite inadequate. In spite of protective legislation the evil of child labour still persists in many unorganized sectors of industry and in agriculture.

Government realized that mere legislation would not be sufficient therefore; it adopted National Policy for Children (NPC) in Aug. 1974. In 1975 National Children's Board was established to create greater awareness and promote the welfare of children including working children.

Gurupadswami committee on child labour 1979 emphasized all round development of child by including his education health and employment in industry. The committee made a distinction between child labour and the exploitation of child labour. The Child labour Act 1986 was a culmination of Gurupadswami committee report.

The CLA 1986 prohibits employment of children in 13 occupations and 57 processes contained in part A and B of the Act. It also lays down penalties for

employment of children in violation of the provisions of this act. It also regulates the employment of children with respect to working hours, no. of holidays, health and safety in workplace. The major loophole of the Act is that it only covers the child in organized sector, which constitutes only 10% of the total child labour. It does not include children working in unorganized urban and rural sectors and family units.

The CLA 1986 has emphasized on regulation of child labour rather than prohibition of child labour. Thus the government's approach continues to be focusing on ameliorating the working conditions of the child labour and eliminating child labour in hazardous industries, which do not include family or household enterprises. This constitutes an expression of helplessness in the matter of confronting the issue of child labour and seems to have given legitimacy to the employment of children. The policy accepts existence of child labour as a **`harsh reality'** or **`necessary evil'**. This indicates that the efforts to eradicate the menace of child labour are lacking. The number of child labourers and their work participation rates show that enforcement is ineffective.

A recent advance in government policy occurred in August of 1994, when then- Prime Minister Narasimha Rao announced his proposal of Elimination of Child Labour Programme. This program pledged to end child labour for two million children in hazardous industries as per the Child Labour Act of 1986, by the year 2000. The program revolved around an incentive for children to quit their work and enter non-formal schooling: a one hundred-rupee payment as well as one meal a day for attending school[88]. Human Rights Watch 1996, 119-120. Where the funds for this program would come from was unknown.

FACTORS RESPONSIBLE

Child labour is a complex problem and has multiple dimensions. While poverty is a major determinant for child labour but there are many other related causes. Some of the other common causes attributed to child labour are unemployment, inequality, low literacy, lack of social security network, low female literacy, high fertility rates, family size, adult wage rate, diversification of the rural economy etc. and above all acceptance of child labour by the society. Parental role in perpetuation of child labour is a reality. Parents sometimes accept advance payments from the employers and send their children away from their homes.

On the demand side factors responsible for increasing child labour are desire on the part of employers for cheap and flexible workforce. Besides, child labourers are ununionized, easy to discipline, require less space to work, less troublesome and can be easily thrown out. Moreover, employers are of the view that they are helping the child in becoming a disciplined worker who otherwise would have got involved in delinquent acts. Therefore, they do not consider employing the children as morally wrong.

The other factors responsible for increasing the demand for child labour are low profitability of small scale family enterprises that cannot afford adult paid labour, lack of law enforcement and poor functioning of the schools run by the government and local bodies. A study conducted by the ILO bureau of Statistics found that children's work was considered essential for maintaining the economic level of the family either in the form of work for wages or of help in household enterprises or household chores in order to free adult household members for economic activity elsewhere. Thus, child labour is an outcome of economic, social

and school related factors.

PREVENTIVE MEASURES TO COMBAT CHILD LABOUR IN INDIA

In a landmark judgment on 10th December 1996, the Hon'ble Supreme Court of India has given the direction to withdraw the children working in hazardous industries as per CLA 1986 and to simultaneously rehabilitate them. The direction was also given to regulate and improve the working conditions in non-hazardous industries. Several other directions include free and compulsory education for children below 14 years of age. Payment of compensation of Rs. 20,000/- per child from the offending employers of a child in contravention of CLA 1986. This amount to be deposited in **"Child labour Rehabilitation and Welfare Fund".** The fund generated should form a corpus where income shall be used only for the concerned child. The Court has directed that an able bodied adult member of each such family be given employment by the State Government. In cases where the State Government is unable to provide such employment, it is required to pay Rs.5, 000/ - per child to the Fund.

India joined other nations in the observation of the first ILO sponsored world Day against Child Labour on June 2, 2002, to attack the problem, which is basically linked to poverty and illiteracy.

The HRD ministry operates a major programme for promotion of education among the children compelled to work due to economic stress through non-formal education centers. The role of elementary education in the scheme of checking the evils of child labour cannot be overemphasized. Compulsory primary education for children is an indispensable perquisite for elimination of child labour and also for providing a base for vocational training designed to improve their future prospects. In this context it is pertinent to refer to **John Sewey's** remarks: " what the best and the wisest parent wants for his own child, that must the community want for all its children."

A large number of programmes are implemented through voluntary organizations. These programmes essentially involve providing educational facilities, health care and skill development for children. Night shelters, marketing assistance and the training for developing alternate skills through vocational education from the core of programmes meant for street children and rag pickers.

Government of India constituted a National Authority for Elimination of Child Labour (NAECL) in Sep. 1994:

"To lay down policies and programmes

"To monitor the progress of the implementation of the programme

"To co-ordinate implementation of CLA.

The government also initiated several action-oriented programmes to withdraw children from hazardous work and prevent them from entering into the labour market again. The project based action plan identified areas with high incidence of child labour in hazardous industries. The strategy in these areas is to evolve a package comprising the following elements:

2. Stepping up of the enforcement of the factories Act 1948, the mines Act 1952 and CLA 1986.
3. Coverage of families with child labour to be covered under employment generating programmes.

4. ST and SC families with child labour to be covered under special component and tribal sub- plans.
5. Provision of formal and non-formal education to all children engaged in hazardous employment. The policy also anticipates stipend for children withdrawn from prohibited employment.
6. Co-ordination of different departments and ministries to benefit child labour.

NGO's are also an active partner in the efforts towards elimination of child labor. Under the Grant-in-Aid scheme of the Ministry of Labor, Government of India, numerous NGOs are being financially assisted for taking up welfare projects for working children. Such assistance is also given for action-oriented research/ study on child labor and preventive measures to discourage assertion of children into employment.

SUGGESTIONS

In India child labour contributes to 20% of the national Income, which subsidizes higher education for privileged children. India cannot find jobs for 60 million adults but can find space for 111 million child labours[99]. Where the funds for this program would come from was unknown.

FACTORS RESPONSIBLE

Child labour is a complex problem and has multiple dimensions. While poverty is a major determinant for child labour but there are many other related causes. Some of the other common causes attributed to child labour are unemployment, inequality, low literacy, lack of social security network, low female literacy, high fertility rates, family size, adult wage rate, diversification of the rural economy etc. and above all acceptance of child labour by the society. Parental role in perpetuation of child labour is a reality. Parents sometimes accept advance payments from the employers and send their children away from their homes.

On the demand side factors responsible for increasing child labour are desire on the part of employers for cheap and flexible workforce. Besides, child labourers are ununionized, easy to discipline, require less space to work, less troublesome and can be easily thrown out. Moreover, employers are of the view that they are helping the child in becoming a disciplined worker who otherwise would have got involved in delinquent acts. Therefore, they do not consider employing the children as morally wrong.

The other factors responsible for increasing the demand for child labour are low profitability of small scale family enterprises that cannot afford adult paid labour, lack of law enforcement and poor functioning of the schools run by the government and local bodies. A study conducted by the ILO bureau of Statistics found that children's work was considered essential for maintaining the economic level of the family either in the form of work for wages or of help in household enterprises or household chores in order to free adult household members for economic activity elsewhere. Thus, child labour is an outcome of economic, social and school related factors.

PREVENTIVE MEASURES TO COMBAT CHILD LABOUR IN INDIA

In a landmark judgment on 10th December 1996, the Hon'ble Supreme Court of India has given the direction to withdraw the children working in hazardous

industries as per CLA 1986 and to simultaneously rehabilitate them. The direction was also given to regulate and improve the working conditions in non-hazardous industries. Several other directions include free and compulsory education for children below 14 years of age. Payment of compensation of Rs. 20,000/- per child from the offending employers of a child in contravention of CLA 1986. This amount to be deposited in **"Child labour Rehabilitation and Welfare Fund".** The fund generated should form a corpus where income shall be used only for the concerned child. The Court has directed that an able bodied adult member of each such family be given employment by the State Government. In cases where the State Government is unable to provide such employment, it is required to pay Rs.5, 000/ - per child to the Fund.

India joined other nations in the observation of the first ILO sponsored world Day against Child Labour on June 2, 2002, to attack the problem, which is basically linked to poverty and illiteracy.

The HRD ministry operates a major programme for promotion of education among the children compelled to work due to economic stress through non-formal education centers. The role of elementary education in the scheme of checking the evils of child labour cannot be overemphasized. Compulsory primary education for children is an indispensable perquisite for elimination of child labour and also for providing a base for vocational training designed to improve their future prospects. In this context it is pertinent to refer to **John Sewey's** remarks: " what the best and the wisest parent wants for his own child, that must the community want for all its children."

A large number of programmes are implemented through voluntary organizations. These programmes essentially involve providing educational facilities, health care and skill development for children. Night shelters, marketing assistance and the training for developing alternate skills through vocational education from the core of programmes meant for street children and rag pickers.

Government of India constituted a National Authority for Elimination of Child Labour (NAECL) in Sep. 1994:

- To lay down policies and programmes
- To monitor the progress of the implementation of the programme
- To co-ordinate implementation of CLA.

The government also initiated several action-oriented programmes to withdraw children from hazardous work and prevent them from entering into the labour market again. The project based action plan identified areas with high incidence of child labour in hazardous industries. The strategy in these areas is to evolve a package comprising the following elements:

2. Stepping up of the enforcement of the factories Act 1948, the mines Act 1952 and CLA 1986.
3. Coverage of families with child labour to be covered under employment generating programmes.
4. ST and SC families with child labour to be covered under special component and tribal sub- plans.
5. Provision of formal and non-formal education to all children engaged in hazardous employment. The policy also anticipates stipend for children withdrawn from prohibited employment.

6. Co-ordination of different departments and ministries to benefit child labour.

NGO's are also an active partner in the efforts towards elimination of child labor. Under the Grant-in-Aid scheme of the Ministry of Labor, Government of India, numerous NGOs are being financially assisted for taking up welfare projects for working children. Such assistance is also given for action-oriented research/ study on child labor and preventive measures to discourage assertion of children into employment.

SUGGESTIONS

In India child labour contributes to 20% of the national Income, which subsidizes higher education for privileged children. India cannot find jobs for 60 million adults but can find space for 111 million child labours[99]. Child Labour Eradication, by – Dr. Om Raj Singh, Yojana, Nov. 2003.

The problem of elimination of child labour is the problem of elimination of mass poverty. Poverty will not vanish over night, in the meantime we have to prevent the loss of childhood and give protection to all our children. In Sri Lanka with compulsory Education policy school participation rate rose to 86% from 58% during 1946-1984. Incidence of child labour in Kerala is much below the national average because of emphasis on primary education. Incidence of child labour could be reduced in west Bengal and Kerala as a result of comprehensive land reform programmes. Thus, compulsory primary educations with some incentives, effective social security measures, enforcement of minimum wage laws etc. could be some of the measures to reduce the incidence of child labour. When the nation wakes up to the need of developing its most important human resource, only then will it be assured of progress and prosperity..

The problem of elimination of child labour is the problem of elimination of mass poverty. Poverty will not vanish over night, in the meantime we have to prevent the loss of childhood and give protection to all our children. In Sri Lanka with compulsory Education policy school participation rate rose to 86% from 58% during 1946-1984. Incidence of child labour in Kerala is much below the national average because of emphasis on primary education. Incidence of child labour could be reduced in west Bengal and Kerala as a result of comprehensive land reform programmes. Thus, compulsory primary educations with some incentives, effective social security measures, enforcement of minimum wage laws etc. could be some of the measures to reduce the incidence of child labour. When the nation wakes up to the need of developing its most important human resource, only then will it be assured of progress and prosperity.[0]

❑❑❑

"GOING BEYOND GENDER ?" : JHUMPA LAHIRI'S PRESENTATION OF WOMEN AND IMMIGRANT EXPERIENCE IN THE NAMESAKE.

Dr. (Ms.) Jayshree Palit

The paper aims at analysing Jhumpa Lahiri's presentation of women and immigrant experience through two generations of the Ganguly family.

This paper was written for the seminar on 'The Portrayal Of Women Characters In The Fiction Of Women Writers After 1980.' It appeared, at first, that Jhumpa Lahiri's does not fit into the framework of Indian women writers writing about women. Firstly she does not consider herself 'Indian' in the strrictest sense of the term. Secondly, she has selected a male protagonist for her novel 'The Namesake' and there seems to be, as this paper will endeavour to show, an attempt to downplay women's issues and foreground issues that affect both men and women in the space they have opted to live in. The focus therefore, it seems, is on the collective struggle of men and women to come to terms with issues like the question of identity, alienation and assimilation – issues that affect both the sexes.

The question of gender does exist but it is very subtly woven into the general issues.

Jhumpa Lahiri's novel 'The Namesake' is both an extension of and/or progression from her collection of short stories. 'Interpreter of Maladies'. Extension, because her themes remain the same – the immigrant experience, the clash of cultures, the tangled ties between two generations. In the words of Michiko Kakutani she has taken her signature themes, the haunting chamber music of her first collection of stories and reorchestrated its themes of exile and identity to create a symphonic work[1]. The point to be noted here is that there is no mention of women's issues as part of Lahiri's themes.

The novel is a progression because of the increased American presence in the book. No doubt many of the stories in 'Interpreter of Maladies' were set in America but the interaction with the Americans was almost negligible. In 'The Namesake' Jhumpa Lahiri has opened up her world of ideas to incorporate the relationship of her immigrant characters with Americans. She acknowledges this shift when she comments on the significance of setting in her work.

'The Namesake' is, essentially, a story about life in the United States, so the American setting was always given..... Now that the writing is done I've realized that America is a real presence in the book, the characters must struggle and come to terms with what it means to live here, to be brought up here, to belong and not belong here' [2]. The significant point to be noted is Lahiri's use of "characters". It appears that she is focussing on the collective struggle of both men and women rather than women alone.

Jhumpa Lahiri brings up the issue of Indian novels written in English through the panel discussion which Gogol attends in chapter five of the novel. Gogol is bored by the panelists who keep referring to something called "Marginality"[3] as if it were some sort of medical condition. He also learns about the term ABCD (American born confused or conflicted deshi). The panel discussion provokes Gogol to examine his identity. He realises that there is no easy answer to the question "Where are you from ?"

The issue of 'Marginality' is a central concern for most immigrant writers. Jhumpa Lahiri's ironical comment on the way marginality is looked at by academicians points to a need for redefinition of such ansumptions. Who defines what or who is the 'margin' or 'centre'. ? Margins, as stated by W. H. New, is a 'social construct, a fabrication of language and institutional design. Margins have a way from speaking back from the edges of power, of resisting there who occupy a center by having laid down to the terms that declare that they do occupy a centre If they are not recognized for the creativity of the differences they bring to bear on cultural perception, margins also have a way of making the centre irrelevent.[4]

In her novel 'The Namesake' Jhumpa Lahiri takes up the two uses of 'Marginality and confused and/or conflicted immigrants and attempts to forge a position that redefines these concepts. The issue of women becomes important here because it is obvious, as the case of Ashima will show, that women are at the margin of the margin. They are 'twice burdened' both by the fact of being foreign and because of their gender.

She works through her central character Gogol Ganguly. It is interesting to examine her choice of a male protagonist. Jhumpa Lahiri's comments on this issue point to her need for detached objectivity. She says that writing from a male perspective is "exhilarating and liberating'[5]. The use of the word "liberating" is significant. It is as if Lahiri is doing her best to distance herself from a situation with which she is strongly identified so that she can make a very objective analysis. It also downplays the importance of the gender issue and foregrounds the importance of the general immigrant expereience.

The first issue taken up by the author is the answer to the question of location. "Where are you from ?"[6] Jhumpa Lahiri is acutely conscious of her own "sense of exile". She could find no easy answer to the question. `Where are you from ?'

"If I say I'm from Rhode Island, people are seldom satisified. They want to know more, based on things such as my name, my appearance etc. Alternatively, if I say I'm from India, a place where I was not born and have never lived, this is also inaccurate.[7]

This is essentially Gogol's dilemma. In his case the answer has become further complicated by the fact that his name is neither Indian nor American but the surname of a famous Russian author ! Jhumpa Lahiri has used name as a "metaphor for the experience of growing up as the child of immigrants, having a divided identity, divided loyalties etc'. The title `The Namesake' reflects the struggle Gogol Ganguly goes through to identify with his unusual name. The pet name/ good name distinction plays an important part in his life. This is a typical Bengali phenomennon and has a powerful impact on how individuals operate between the private and public domains. The public/private divide is also symptomatic of the fractured identity of the immigrants.

Gogol gets his name through a series of circumstances which "come to represent for him the unexpected trajectory of his family's life.[8] A letter, sent by his great grandmother, containing a formal Indian name for him fails to arrive. It remains a mystery forever. Gogol's father Ashoke comes up against a cultural block. The American hospital authorities do not understand the concept of pet name / good name and will not release the baby. Ashoke impulsively settles for

`Gogol' a name he associates with his passion for reading, the miracle of being saved after a train accident and his meeting with Ghosh who advises him to go to America.

The name 'Gogol' becomes a focal point for his i.e. Gogol's sense of discomfiture with his identity. As a child he learns to recognise his name in contradictory signposts 'Go left' 'Go right'. Later the realisation that his name is Russian adds to the confusion of his identity. He cannot identify with his fellow Indians who at least have Indian names. The name 'Gogol' gradually fills him with feelings of dissonance and shame. Upon discovering that his namesake was a severe depressive who slowly starved himself to death, Gogol begins to find his name profoundly alien. He tries to remake his identity by choosing to rename himself Nikhil a name acceptable to him because it made him more acceptable to both Americansand Indians. Interestingly, the name dilemma is strongly autobiographical Jhumpa Lahiri has projected her own experience into the character Gogol.

Gogol's alienation from his fellow Indian's in America gives him a unique position. He avoids the ABCDS. They remind him too much of the way his parents have chosen to live. Their insularity and rigid adherence to habits and customs makes him feel resentful. He remembers the occasions when he was forced to atend functions which had no meaning for him. It is of course inevetable that he cannot identify with his Desh India a country he only knows through his parents, their friends, and visits as an outsider. His American accented English is a source of amusement for his relatives in India. His tastes in food, music, books etc. sets him apart from them. Very consciously, Gogol chooses a different world form his parents. How far he can be successful in this choice is one of the important questions raised by the novel.

Jhumpa Lahiri comments on the "Question of allegiance, of choice"[10] She writes of the pull between parental expectations and Amerian peers. It was a question of "divided identity". She acknowledges the pressure of trying to live with this burden. "At times I felt that their expectations for me were in direct opposition to the reality of the world we lived in".[12]

Gogol's atitude to India contrasts sharply with that of the first generation Gangulys. It was Margaret Laurence who used the phrase 'Stranger in a strange land' in her travelogue 'The Prophets' Camel Bell to express the alienation felt while living in a country / culture which is not one's own.[13] Gogol's parents Ashoke and Ashima try to overcome their fear of the unknown and their sense of alienation by clinging to their Bengali roots with a vengeance. The focus is now on the first generation woman character Ashima. She comes to America as a result of her marriage to Ashoke. There is an interesting moment in the novel when Ashima "steps into the shoes" of Ashoke. She lives a life that duplicates the life she would have lived as a typical Bengali housewife in Calcultta. Only the lcoation has changed but not her destiny. She cooks, brings up the children and in short, does all that is expected from a traditional housewife. Ashoke and Ashima live their lives in the prescribed patriarchal mould. There is no attempt or desire by either of them to question or challenge their roles. Ashima keeps the old copy of 'Desh' magazine which she had brought with her from Calcutta. They interact only with Bengalis and towards the end of her stay in America, Ashima has three address books filled with the names of Bengalis they know in America Ashima, whose name means boundless, without frontiers, is rightly predicted by her grand mother as one who

will never change. She keeps up the traditions of the past through ceremonies, food, attempts to teach the children Bengali etc. Ashima and Ashoke still keep links with Calcutta even in their personal possessions. Ashoke wears spectacles prepared by a Calcutta opthometrist and has a hanky with embroidery done by his mother.

Yet there is "Something Missing"[14]. Just as the 'jhalmuri' made by Ashima cannot really be the `jhalmuri' prepared and sold on the streets of Calcutta. Lahiri captures the almost pathetic attempts made by Gogol's parents to reproduce their Calcutta life in America.

There is in Jhumpa Lahiri a strong dichotomy in her attitude to this position taken by the first generation Gangulys. She examines the motives that have brought Ashoke and Ashima to America. They were not escaping from any kind of political or religious situation, war, famine etc. It was not also a matter of money. Ashoke would have lived a comfortable life in Calcutta. He came for something beyond what would be offered by his Calcutta situation. That something is what Ghose had hinted at when he had urged Ashoke to travel beyond Calcutta. "Do yourself a favour.... see as much of the world as you can".[15] No doubt, as Lahiri writes, it is an cnriching experence if you look at in a positive way, being an immgrant must teach you so much about the world and about human beings, things you can't understand if you are born and raised your whole life in one place. It must be an amazing expereience ... but it has a Price'[16] They are "straddling two worlds"[17] and they are not confortable in either.

Ashoke and, especially Ashima, have to come to terms with the reality of America. Ashima is initially disappointed by her house because she had expected houses of the kind she had seen in Holywood films. They have to come to grips with the weather and the different lifestyle without the support of family, friends, servants etc.

The reality of their life in America and the kind of picture embossed in the minds of their relatives in India makes life more challenging. On the one hand, material prosperity gives them more confidence. They carry expensive presents to India and are fawned over by admiring relatives. They have a previleged life in India because their monetary strength allows them to enjoy a lifestyle which only foreigners can enjoy in India. Yet, there is a price to pay. They are now 'outsiders' who are more vulnerable to diseases and, with less passage of time, have less and less in common with those they have left behind in Calcutta.

The most interesting and challenging aspect of Lahiri's novel lies in her presentation of America and the attempts made by her characters to assimilate in to the culture of their adopted country. This is where Lahiri has made a 'leap of faith' from her short stories. How far Lahiri succeeds in doing justice to this forms a central concern of this paper.

Lahiri, for one, lacks what Manju Sampat refers to the 'wide focus'[18] of many immigrant writers. There are no West Indians, Hispanics, Viletnamese or other Asian characters. She writes more from a bi-cultural perception but shows a lack of multi-cultural understanding. As Manju Sampat notes immigiant writers do not write much about their adopted country as "it is very difficult ot get behind the activities of the mind of a new country"[19] and Lahiri has, rightly restricted herself to the world of her experience.

It is interesting how Lahiri sees America through the eyes of the immigrants. That Americans are essentically as private and insular as their Indian counterprarts. Gogol's American friends "ask nothing" about his visits to India. Ashima finds her presence acknowledged on the streets of her town only when baby Gogol arouses interest and affection. Gogol's interactions with his American teenager friends and his roommates at the university all remain sketchy. As Stephen Metcalf comments "Oh, for one half mumbled snotty aside that might bring them alive as actual teengaers[20] "Gogols' interactions with Ruth and Maxine, the two American women who come into his life after he assumed his new name 'Nikhil' are also sketchy.

Ruth remains sketchy because the readers hardly get a chance to really know her. In the case of Maxine and her parents, Lahiri endeavours to give a close up of Gogol's entry into the American world. Gogol realises, while living with his girl friend named Maxine, that she and her well - to - do parents possess a confidence and sense of familial continuity that he had his parents can never possess. Michiko Kakutani is critical of Lahiris' presentation of the American characters "Maxine and her parents, in particular, seem more like New York stereotypes than real individuals.[21] Stephen Metcalf echoes these sentiments when it comes to Lahiri's description of Gogol's circle of friends in New York. Lahiri reems to point out that Americans lack proper kinships and consumerism has permeated their lives. Metcalf senses a kind of aversion and dislike for the typical American way of life and Gogol is shown as heroically emerging out of the 'pleasant trance' induced by the Ratcliffs "Old - money culture snobs who have mastered the art of inconsipicuous consipicuous consumption.

Jhumpa Lahiri is acutely conscious of the limits of the assimilation process. "Being a foreigner as Ashima thinks "is a sort of lifelong pregnancy - a perpetual wait, a constant burden, a continuous feeling out of sorts"[23].

For the sake of their children and also because of the conditions they face, Ashoke and Ashima also make many changes in their lifestyle. They learn to roast turkeys, shovel snow, celebrate Christmas, Easter and allow the children to take bologna and roast beef sandwiches to school. Yet for the first generation Gangulys America always remains a strange land as Lahiri notes writing about her parents and their generation. They are more at home now, but its always an issue, and they will always feel like, and be treated as, foreigners here.[24]

It is Gogol who demonstrates the kind of contradictions and paradoxes inherent in this attempt to assimilate into the mainstream culture. Gogol seeks desperately to be a part of that world as seen in his decision to change his name and his relationship with Ruth and Maxine. But the death of his father seems to spark off in him a desire to embrace the very roots he has been trying to deny. At the behest of his mother, he agrees to meet his childhood friend Moushumi. When he later begins dating her, he embraces their shared ambivalance about their cultural heritage even as they realize that their allance is "fulfilling a collective, deep desire" on the part of their families.

Moushumi is an interesting study of a second generation immigrant who seeks to assimilate herself into the mainstream and, failng this, goes beyond both the Indian and the American worlds into a third culture. Her forays into studying French, her post marital affair with Dimitri and her decision to live in France are all marked contrast to the ways of living of the first generation women like Ashima and Moushumi's mother. The marriage of Gogol and Moushumi, especially the

motives behind their decision to marry, point to the fact that for the second generation Indian – Americans there can be no easy options, they cannot recreate the stability and insularity that Ashima and Ashoke could. The marriage of Gogol and Moushumi was always doomed to failure.

Moushumi represents the kind of woman who the reader would have expected to have been the protagonist of the novel. Through Moushumi, Lahiri represents a rebel who questions and challenges the prescribed roles given. Moushumi is very consciously a rebel and her choices are deliberately aimed at moving beyond any identity that is defined by community or nation. She therefore moves ahead of Gogol who, in a sense, returns to his roots.

"You are Gogol[25]. His sister Sonia's simple statement strikes a chord in his heart. Sonia is able to strike a balance between her Indian and American roots and her marriage to another American. Asian immigrant is expectedly more happy. Gogols discovery of the book presented by his father on his birthday is an important moment in the novel. He now is more willing to read the book and more understanding of his parents way of life. The book had marked an important juncture of his fathers in his lifes journey. He remembers his visit to the beach their search for the lighthouse and his father's words. "Remember that you and I made this journey, that we went together to a place where there was nowhere left to go."[26] Has Gogol reached that point where he can just remain an 'outsider' or is there a journey ahead ?

This, of course, is the crucial question where Lahiri's position on the immigrant experience is anxieties. The location of a writer away from his homeland creates intense associations of site, belonging and point of view. The expatriate writer also has an added perspective that comes with his experience of living within another culture. In the case of Lahiri there is a sense of "distance and intimacy" with both the worlds she inhabits. Her presentation of the immigrant experience always through the perception of her characters partially explains why the American characters remain so sketchy. The limitation of perception is experienced by the reader. The characters, whether Indian or American, remain essentially alone. There are limits to our knowledge of others and attempts at assimilation remain just that - attempts. The essential aloneness of all human being is magnified by cultural barriers and the experience of rootlessness. Ultimately the characters must come to terms with the human condition, find their identity within the defining points of country and culture. Gogol's tentative acceptance of his father's legacy at the end of the novel points both to continuity and change. The overall impression is one of nostalgia, of being an 'outsider', fractured identity and separate lives. The novel exudes a feeling of sadness, of much that is gained and much that is lost by the immigrants, of "Something missing"....

In conclusion, the above study clearly shows that the focus of 'The Namesake' is on the themes that Jhumpa Lahiri has been focussing on right from the 'Interpreter of Maladies'. The themes of immigrant experience, the clash of cultures and the clash between two generations. The gender issues are there but woven into the general themes with great subtlety and even understatement. One does not find any overt experssion of feminist issues. It appears that Lahiri is more focused n the collective struggle, on human condition in general. Going beyond gender ? Well, gender is very much an issue within the immigrant experience but there is a genuine attempt to locate the novel in the area of the broad, experience

of both men and women. In that sense 'The Namesake' marks a step in a different direction from that of many other Indian women writers writing in the last two decades.

REFERENCES :

1. **Books of the Times; From Calcutta to Suburbia: A Family's Perplexing Journey**, Michiko Kakutani : September 2, 2003. The New York Times.
2. Interview : Jhumpa Lahiri speaks on "The Namesake" http:// hindasmabout.com/library/weekly/extra/bl_jhumpainterview.htm.
3. 'The Namesake' Jhumpa Lahiri Harper Collins, New Delhi, 2004 Chapter 5, P. 118
4. **Intersexions** edited by Coome s. Vevaina Barbara Godard, Creative Books, New Delhi, 1996 p. 166
5. Interview : Jhumpa Lahiri
6. The Namesake : P. 118
7. Interview : Jhumpa Lahiri
8. http://Query.nytimes.com
9. The Namesake P. 126
10. Interview : Jhumpa Lahiri
11. Ibld.
12. Ibld.
13. **Intersexions** P. 165
14. The Namesake P. 1
15. Ibld. P. 16
16. http://www.heushtonmifflnboaks.com/readers_guides / lakher – namebake. Shtme.
17. Ibld
18. **Indian - English Fiction 1980-90 : An Assesment** edited by Nilofer E. Bharucha Vilas Sarang D. K. Publisher Distributors (P). Ltd. 1994 P. 140.
19. Ibld.
20. **Out of the Overcoat,** Stephen Matcalf September 2003. http"//query nytimes.com.
21. Ibld.
22. Ibld.
23. 'The Namesake' P. 49.
24. http:// hindusm about com/library/weekly/extra be - Jhumpaintervew.htm.
25. Ibld. p 221
26. Ibld P. 185

❑❑❑

FROM 'POLYPHONIC' TO MONOPHONIC : UNDERSTANDING FYODOR DOSTOEVSKY'S *CRIME AND PUNISHMENT* IN THE LIGHT OF CHRISTIAN EXISTENTIALISM

Dr. (Ms.) Rajshree Trivedi

M. M. Bakhtin's label for Dostoevskian poetics seems to give way to an alternate understanding of Fyodor Dostoevsky's texts, that is, from the point of view of Christian Existentialism, a term that became popular in mid 20th century (which Dostoevsky might not have heard or agreed with but surely inspired many of the French writers /philosophers like Jean- Paul Sartre, Nikolai Berdyaev, Henri Bergson and others).

In a critical article entitled *Problems of Dostoevsky's Art* which is considered to be a seminal work of Bakhtin during the beginning of his career, he introduces three concepts: the concept of unfinalizable self (individual people cannot be finalized, completely understood, known,or labeled); the idea of the relationship between the self and others, or other groups (every person is influenced by others in an inescapably intertwined way, and consequently no voice can be said to be isolated); and the third, Bakhtin found in Dostoevsky's work, a true representation of polyphony, that is, many voices. Each character in Dostoevsky's work represents a voice that represents an individual self, distinct from others. This idea of polyphony is related to the concepts of unfinalizability and self and other, since it is the unfinalizability of individuals that creates true polyphony. Furthermore, Bakhtin uses the term 'carnival' for describing Dostoevsky's texts in which individual vocies are heard. They flourish and interact together and mutually co-exist without marginalizing each other. Simultaneously, they do influence each other as seen in in the portrayal of individual characters like Svidrigailov, Katerina, Lizavita and others in the novel.

In *Crime And Punishment* (*CAP*) the central character Raskolnikov or Rodia (the word 'raskol' in Russian language means 'to split') apparently, reflects a dual personality –that of Dr. Jekyl and Mr. Hyde - but actually speaks for multiple voices. A university drop out (on account of non-payment of fees) student of law, Raskolnikov is projected with the warring elements that clash within his personality. Through the interior monologues, sub-conscious revelations, fancy and frenzy and dreams, the reader is able to peep into his mind.

The reader's first encounter with Rodia's mental state is his dual reactions(one followed by the other) when he wants to protect the drunken teenage girl on the road who is chased by a dandyish middle aged man. At the first instance, he is passionately desirous of protecting her but the very next moment he is careless and cynical. Eventually, after helping Katerina Marmaledov - the wife of Semen Marmaladov, a poor drunkard- with the last copecks he had in his pocket, he abuses himself for giving away the hard earned money of his sister Dunya working as a governess to sustain Rodia. He feels, "Haven't I seen others such as she? What brought them to it ? It all began in the same way!- Pah! Let

---

Polyphony is a musical texture consisting of two or more independent melodic voices, as opposed to music with just one voice (monophony) or music with one dominant melodic voice accompanied by chords (homophony). Accessed from http://en.wikipedia.org/wiki/ Polyphony.

things take their course. That's how it has to be, they say. A certain percentage have to follow that path every year –somehwere to the devil, I daresay, to keep the others pure and unembarassed! A percentage!" (*CAP*,67) The monologue reflects the principles of two major intellectual ideas from the West that had an enormous influence on many Russian thinkers in the beginning of the nineteenth century. The theory of Utilitarianism, popularized by the English philosopher John Stuart Mill (1806-1873) that understands human beings as reasonable creatures who do good by following their rational self-interest. By submitting to reason, the human beings can achieve their salvation. Nevertheless, they may also create utopian societies that feature "the greatest happiness of the greatest number", in the words of English philospher Jeremy Bentham(1748-1832). Rodia, the ex-student of law and politics, who had learned the tenets of utilitarian doctrine, strays from his resolve to save the young girl in the street after pondering over the principles of the utilitarian doctrine. He tries to account for the wasted life of the young girl by ascribing her downfall to argument that a certain percentage of people must die so that others may live. He uses reason and science to ease his torment. Utilitarianism, Dostoevsky suggests, suppresses natural human compassion. Furthermore, too much of reason is a dangerous thing. The clever Rodia finds it fairly easy to reason this way, out of uncomfortable sensations of compassion and guilt for the murder of the old lady and her innocent sister with whom Rodia sympathizes but has to kill her because she witnessed the murderous execution of Alyona.

However, soon after this reasoning or justification, he weighs the powerlessness of the drunk girl and Katerina Marmaledov with that of his sister Dunya who is exploited by her employer Svidrigailov and Peter Luzhin (twenty years older to Dunya) who wants to marry her and "do good to her" by saving her from Svidrigailov This state of powerlessness drives him to plan and eventually, execute the murder of Alyona Ivanovna, the old pawnbroker who lent Rodia loans against his meagre valuables. His state of mind is described as " How can I protect them from the Svidrigailovs or Afnasi Vakhrushin, I __- future millionaire and Zeus of their fates?" Immediately after this self retrospection, the narrator says "Long, long ago his present anguish had first stirred within him, and it had grown and .... concentrated itself into a form of a wild, fantastic, and terrible question, that tortured his emotions and his reason with its irrestible demands to be answered." (*CAP*, 61). The answered lied in his pronouncement " the time had come.... To act at once and with speed ..... or renounce life altogether" (*CAP*, 62). The action or the only answer to that was killing the old pawnbroker. Thus, once again Rodia struggles with his ideas of utilitarianism that the old pawn broker had to die.

During the nineteenth century, the practice of giving literary characters names or surnames suggestive of indicative of the main feature in their makeup (antonomasia) was very common among many Russian writers. If Raskolnikov , as his personality suggests 'to split', his friend Razumikhin's name means 'reason' and it is he who will bring him to state of normalcy from that of the mental turmoil after Raskolnikov murders Alyona. Sonya Marmaledov (who stands for mercy in The Bible), a drunkard's daughter who has turned to prostitution for supporting her family is a true humble, pious Christian who leads Raskolnikov to the path of surrendering . She gifts him with a cross and The Bible and guides him to self- realization.

Another incident that represents the utilitarian theory is that of a student's conversation with an officer at an eating house where Rodia overhears their conversation regarding Alyona's submissive sister, Lizavita, who has been tyrannized by Alyona. The student who had a soft corner for Lizavita outbursts his anger for Alyona, "Hundreds and perhaps thousands o0f existences could be directed along the right road ; dozens of families could be saved from poverty, decay, ruin, vice and lock hospitals- and all that on her money! Murder her and take her money away, so as to devote yourself with its help to serve the mankind and the common weal."(*CAP*, 82) The chapter ends with "the idle talk at an eating house was to exert an extraordinary influence on him during the subsequent course of events..."(*CAP*, 83). These ideas leading Rodia to crime strongly suggest that Dostoevsky waged a war against what could well be called the political correctness of his time- the doctrines of utitlitarianism. The theory had undoubtedly, certain weaker points and was benificial for the oppressed group of that society at the cost of the privileged ones in the age of industrialization and capitalism.

In a novel called *What Is To Be Done?* by N. Cherneshevsky (1828-1889), a revolutionary democrat who had a great influence on the youth of the times with his theory of 'rational egoism,' is brought in through the character of Peter Luzhin, Dunya's benefatctor and fiance. Rodia hates him because of his principles of 'practical approach', his 'wisdom' of 'positive thinking' and his belief in calculated arithmetics of emotions. Luzhin believes, " 'Love thy neighbour' and I did so, what was the outcome?..... I tore my coat in two and shared it with my neighbour and we were both left half-naked .... Science, however, says : love yourself first of all, for everything in the world is based on personal interest If you love only yourself, you will conduct your affairs properly..... Economic truth adds: the greater the number of successful private businesses, the firmer the foundations of that society..."(166). Chernyshevsky's theory of rational egoism was based on the principal that a human being need not follow religious/ Christian or conform to the established norms of the society but can formulate hi/her own set of ideals. These ideals, of course could be keeping in view with a larger social interest. Dostoevsky seems to mock at this much popular beliefs in his society since they resulted into nothing else but the emergence of a snobbish group of individuals who would have vested interest behind their acts of mercy or benevolence. In Luzhin's case, his interest was the privilege of getting married to Dunya, who was poor but belonged to the noble clan, that Luzhin could brag of in his burgeous culture.

Phillip Rahv, one of the critics of Dostoevsky, espouses the presence of the Hegelian theory of Dialectics in Raskolnikov's personality. According to Rahv, Raskolnikov's character seems to have emerged from two sources- the first is from Balzac

(Dostoevsky began his literary career with the translation of Balzac's E*ugene Grandett*) and the other source was " Hegel's concept of historic hero

(the agent of the World –Spirit) and his victims." The influence of the Hegelian philosophy was tremendous in 1930s and 1940s in Russia. In his letter to his brother Mikhail (February 22, 1854) from Siberia,where Dostoevsky was undergoing his sentence period, Dostoevsky had asked him : "Send me the Koran, and Kant's *Critique of Pure Reason* and if you have chance of sending me anything not officially, then be sure to send me Hegel..... Upon that depends my future." As a univ student Raskolnikov had written an article called *The Psychological State*

of the Criminal Throughout the Commission of the Crime. In fact, the article was published in the University magazine after Rodia had left the University. During his psychotherapic treatment of Raskolnikov's crime, it is the police officer Porfiry who very tactfully drives in Rodia to discuss the article. The article stated that there are two groups of people- the first is that of the submissive ones who silently observe the rules because they are destined to be that. The second group is that of the lawbreakers and transgressors, the historical figures like Lycurgus, Solon, Mahomet, Napoleon who are benefactors and lawgivers of humanity but were terrible blood spillers. Both the groups are important for a society to progress and at the same time none of them are degrading or superceding. What Hegel propagated was from the point of view of history where "these heroes may treat other great and even sacred interets inconsiderately- a conduct which subjects them to moral reprehension, But so mighty a figure may trample down many an innocent flower, crush to pieces many a things in its path." What Doestoevsky does in Rodia is to create a mock parody of Napoleon who laughs at himself from time to time when he pondrs over his actual purpose of committing the murder. He is only " a small man insearch of personal security and happiness".

The truth is Raskolikov is continuously trying to justify his act of murder and unable to do so, to the extent that his punishment for the crime is the suffering itself. Before and after the crime, the reader finds him murmuring, "Oh Lord, ...show me the way I should follow and I'll renounce this accursed obsession of mine. (77). As a young, wretched, university drop- out student, (as the novel begins, the reader finds he had been starving for two days), he does have a set of what Dostoevsky himself calls "the ideas half-baked in air". Eventually, he does act upon the ideas but the truth is, his redemption from the crime and the sufferings in the form of psychological turmoil that he undergoes before as well as after the crime lies with his surrendering to law within the nine months of the murder.

In the Epilogue, we find his mother had died, Dunya is happily married to his dear and guiding friend Razumikhin, Sonya becoming a beneficiary of her tormentor Svidrigailov's will followed by his suicide and Rodia realizes that his moves were nothing but failures. Further, the reader finds Rodia having a strange dream where he sees an unknown pestilence that kills most of Europe. This plague is made up of microscopic creatures endowed with intelligence and will. The people who have been stricken with the plague believe that all of " their judgements, their scientific deductions, or their moral convictions and creeds" are infallible. Convinced of their infallibility, they band togther in armies and begin killing one another. The plague spreads and kills most of humanity. This nightmare torments him continuously till he realizes that he accepts that his theory of the extraordinary man is a flawed one.

The realization culminates into the beginning of the redemption process. Meanwhile, Sonya's regular visits to him in the prison also results into the realization that he is an ordinary man who cannot be isolated from society and that he is "restored to life". The ultimate salvation lies in "love" and not personal hatred or subjective ideas and peronal theories. However, Dostoevsky's characters are not shown to be accepting this truth as a pre-existing notion imposed upon them by the codes of social conformity. The fact, that Dostoevsky has chosen to attempt this genre-the psychological novel- suggests that a human being does undergo a lot of complex, psychological processes before yielding himself/herself to any of the constructed truths. The whole question of human existence and the

human subsistence is what Dostoevsky points out at when he projects the ugly social realism of his times- the revolt against the tyrannical Tsarism on one side and the exploitative effects of the fast growing industrialization in Russia. Where was the common, poor individual with all his/her psychological turmoils raised because of poverty, hunger and the starvation during the chilly winters from the Siberian climate? Dostoevsky takes a deep plunge into the mindsets of each of his characters that struggles for the survival of existence in the novel.

Dostoevsky, thus took up this cause of human existence that subsequently, inspired many writers and critics of the nineteenth and twentieth century likes Friedrich Nietsche, Martin Heidegger, Albert Camus and others, albeit in different ways. Dosestoevsky has been called the precursor to the theory of "existentialism" by critis like Walter Kaufmann, Phillip Rahv's and others. The theory of "existentialism" propagated the essence of "being –in-the-world" with having a "set of underlying themes and characteristics. such as anxiety, dread, freedom, awarenesss of death, and consciousness of existing". There are three schools of existentialist thought, in terms of the existence and relevance of God : "athiestic existentialism (Sartre), Christian existentialism (Kierkegaard) and agnostic existentialism which proposes that whether God exists or not is irelevant to the issue of human existence-God may or may not exist (Heidegger)"

The Danish philosopher Soren Kierkegaard (1813-1885) who is considered to be the "father of existentialism" has coined up the concept of "Christian Existentialism" who asserted that "truth is subjectivity" and "subjectivity is truth". Kierkegaard argued that human beings can be understood only from the inside, in terms of their lived and experienced reality and dilemmas, not from outside, in terms of a biological, psychological, or other scientific theory of human nature. None of the characters like Raskolnikov, Semen Marmeladov or Sonya or others demonstrate consistent behavior of either absolute goodness or absolute evil. The immediate stimuli does affect their actions and thought processes. Before Rodia overhears the conversation taking place about Alyona's cruelty, he had thought of going to Razumikhin, his friend and ask for some help in obtaining some work to resume his university studies and forget about the plan of murder. But soon after he overhears the conversation between the student and the officer regarding Lizavita's helplessness, Rodia feels that such conversations are mere talks and not actions, He decides to once again execute his plan. Existentialism does emphasizes action, freedom and decision as fundamental to human existence and is fundamentally opposed to the rationalist tradition and positivism as projected in Rodia's vagaries.

However, Kierkegaard's "Christian Existentialism" went a step further to pronounce that an individual could,despite one's doubt, have faith that God exists and that God is good. This leap of faith was for Kierkegaard a choice that an individual must make in defining his or her life. This leap of faith signifies individual's choice to embrace meaning in life and to define his or her life. Rodia's solace and consolation towards the end of the novel lies in the realization that Sonya whose visits he hated initially, was like by the prisoners because of her selfless love and motherly Christian care. One of the prisoners confessed "Dear Sofia Semenovna, you are like a kind, affectionate mother to us. "Towards the end of the novel, the reader finds "There was a New Testament under his pillow. Mechanically he took it out. It was hers..... At the beginning of his prison life, he had been afraid that she would pester him with religion, talk about Gospels and

press books on him. But she never even spoke about it.....He himself had asked her for it shortly before his illness and she had brought it to him without a word." And the narrator's last lines are :" But that is the beginning of a new story, that of man's gradual regeneration, his gradual rebirth, his gradual transition from one world to another, of how he came to know a new and hitherto unknown reality. All that could be the theme of a new story, but this one is ended."

Dostoevsky's strong belief in Christianity (the fact that during his exile and imprisonment in Siberia he had nothing but the Bible) is reflected in almost all his works that end with the characters undergoing the process of attaining salvation after all kinds of turmoiled mental procedures they undergo. In a letter to his brother Mikhail, following his release from release from prison, Dostoevsky admitted that all the social /political ideas and idealism that he had before his imprisonment, had been stripped off from him because of the brutalities that he experienced. Amidst all poverty, hunger and humiliation that he suffered after he returned from Siberia, he developed amore conservative, reactionary outlook on politics and social issues, and he looked for guidance from Christianity.

REFERENCES:

Gide, Andre. *Dostoevsk* (England: Penguin Books, 1949)

Existentialism From DostoevskyTo Sartre ed. By Walter Kaufmann (Ohio: Meridian Books, 1969)

Twentieth Century Views: Dostoevsky ed. Rene wellek (N.J. : Prentice Hall, 1962).

Baldwin, Stanley *Fyodor Dostoevsky: His Life And Works* (USA: The Library of Great Authors Publication, 2003)

Dostoyevsky, Fyodor *Crime And Punishment* trans. Julius Katzer (Moscow: Raduga Publishers,1985)

❑❑❑

WORDS OF ASSENT IN INDIAN ENGLISH

Dr. (Ms.) Nandita Roy

The aim of this paper is to examine a specific area of Indian English----- that which involves the interactive study of the usage of words such as OK, all right, fine, yes, yea, etc. along with their native counterparts e.g. accha, jee, theek hai, chalta hai, chalega, etc. All these words and more, have found their way into the English spoken commonly in India. This study focuses on the observations of the manner in which such words of assent are used in Indian English as compared to the usage in standard British English.

Seen on a world wide scale, there are more than two billion native and non-native speakers of English.The number of English speakers is more than that of Chinese or any other language. Kachru (1986) says that English,which initially spread as a result of British imperialism, has lost its colonial and Western culture associations and is now considered

"a symbol of modernisation, a key to expanded functional roles and an extra arm for success and mobility in culturally and linguistically complex and pluralistic societies... English contributes to yet another type of transmutation :It internationalises one's outlook. In comparison with the other languages of wider communication,knowing English is like possessing the fabled Alladin's lamp which permits one to open,...the linguistic gates in international business,technology, science and travel."

Jean D'Souza (1992) has stated that the New Varieties of English (NVE) have emerged as a result of the colonial experience.She further says that English has to function in `un-English' contexts covering a very wide territory----social, cultural, educational, media-related, administrative and literary.The ` time-depth' of English in India is more than 200 years. Code-mixing and code-switching are commonly found in every bilingual and multilingual community. Code-mixing styles are often given names--- Hinglish (Hindi-English), Spanglish (Spanish-English), Singlish (Sinhala-English)and now Chinglish (Chinese).Kachru(1986:52-53) says:

"The code-mixed varieties of English are part of the verbal repertoire of the non-native users of English and play an important role functionally and formally in various contexts".

Indian English, or Hinglish has acquired its own distinct vocabulary. The fifth edition of the Oxford Advanced Dictionary of Current English contains a special supplement of Indian English compiled by Indira Choudhary Sengupta.This deals with words, meanings and usages which lead to a better understanding of English as it is spoken in India.It also focuses on words current in British English and Indian English. Among the various studies of Indian English usage are Braj Kachru's `The Indianness in Indian English' (1983) where deviations from native speaker norms or Indianisms in the fiction of writers such as Mulk Raj Anand, Nissim Ezekiel etc. or specimens gathered from speech data have been dealt with. In ` Indian English: The Written Record', Yasmeen Lukmani has dealt with a number of linguistic features which characterise a wide range of Indian English users, namely awkward and wrong constructions, lack of directness of statement and preference for high-sounding and ponderous language. This study gives us something of the feel of Indian English in its written form.

In this paper, I would like to present a report of my observations of some patterns in which words of assent are used in Indian English.I would also like to present an analyses of the usage of such interactional concepts because these need to be considered while studying language use.

The analysis presented here is based mainly upon naturalistic observations of dialogic speech in three types of social contexts or situations --

(1) classroom

(2) casual or informal situation

(3) office or workplace

The New Oxford Illustrated Dictionary(1978) lists the use of the word OK under the following meanings----

(1) all right

(2) (mark with)the letters `O.K.' especially as denoting approval of contents of document etc.

(3) sanction(initials of Old Kinderhook----Kinderhook near Albany, New York, birthplace of Democratic candidate, Martin van Buren) used ---1840 as a slogan and passing into a term of approval,being interpreted as abbreviation of oll korrect,mis-spelling of all correct.

The *Webster's New World Dictionary for Young Adults* explains all right as---

(1) good enough; satisfactory; adequate.

(2) yes ; very well.

(3) (informal) certainly

Similarly, the *Random House Webster's Unabridged Dictionary* has about thirty meanings listed under fine.The same dictionary explains the usage of yes as---

(1) used to express affirmation or assent or to mark the addition of something emphasizing and amplifying a previous statement

(2) used to express an emphatic contradiction of a previously negative statement or command

(3) used, usually interrogatively to express hesitation, uncertainty, curiosity, etc.

(4) used to express polite or minimal interest or attention

(5) an affirmative reply

(6) to give an affirmative reply to; give assent or approval to.

The fifth edition of the *Oxford Advanced Dictionary of Current English* contains an Indian English Supplement compiled by Indira Choudhary Sengupta contains terms which were previously used only in Indian languages like Hindi. The term achcha has been explained as an indication that the speaker agrees with, approves, accepts, understands etc. as well as for expressing surprise, joy, wonder, doubt, etc. Jee (sometimes spelt as ji) has the following meanings---

(1) yes

(2) used with names, to show respect Chalta hai is explained as fairly good but not excellent. Chalega is absent in the supplement as is Haan.

It has been observed that words of Indian origin have often completely displaced standard British words in the Indian English spoken in Mumbai.What is interesting to note here is that very often a completely new or additional meaning or function has been attached to such words.

I have tried to examine the functions of the words of assent used in the multilingual atmosphere of Mumbai. I found that when these terms are being used,often more is being conveyed than just a sense of approval or acceptance. Many times these terms are used as units to punctuate interactions.The lexical terms in standard British English expressing affirmative responses (e.g., yes, yeah, all right,right,fine,OK, okay, etc. have a parallel set of Indian words which are freely used in the English spoken in Mumbai ---achcha, theek hai,chalega, chalta hai,haan, haan jee, jee, etc.)The differences in the usage patterns reflect the degree of formality of the situation. It has been noticed that the more formal the situation is,the more people in Mumbai are inclined towards standard British language and terms, whereas even the slightest degree of informality seems to open and expand the scope for the entry of terms of Indian origin.

Marilyn Merritt (1980) has found a dichotomy in the affirmative responses between yes items(all right, OK) in service encounters (a buying and selling situation)----"In particular yes items seem to operate primarily as affirmative responses to requests for information, while OK items seem to operate more as affirmative or granting responses to requests for action."(Merritt, On the Use of OK in Service Encounters,1980)

In the **classroom situation,**let us first take the teacher initiation and student response situation.

e.g.1.

Teacher : So, if there is a surprise test any of these days,will you be able to answer ?

Student : Yes,Miss.

In example 1, the teacher starts and the student responds and Yes is operating as a simple affirmative response.

e.g.2

Teacher : (taking attendance): 71

Student : Present, Ma'am.

Teacher : 72

Student : Yes, Ma'am.

Teacher : 73

NO REPLY

Teacher : 73 not here? OK (marking absent)

Here the student's Yes response suggests a synonym for Present,along with being an affirmative answer to the suggested question "72, are you present?" The teacher's OK response when No.73 does not answer indicates acceptance of the absence of the student.

e.g.3

Teacher (at the start of the class): All right, now, where had we left off last time ?

Student : Miss,we had finished discussing the advantages and disadvantages of oral communications.

Teacher : OK. So, today we shall start with written communications.

In e.g.3, All right is being used as a device to bridge the gap between non-verbal and verbal interaction. It is the usual practice to bridge such gaps through words of assent. OK signifies acceptance of the student's reply.

The next example is a cases of student start and teacher response within the classroom.

e.g.5

Student : (Raises hand)

Teacher : Yes ?

Student : Miss, will you please explain "motivation" once more ?

Teacher : (Explains)----Is that OK now?

Student : Yes, miss. Thank you.

Yes is a positive term, an affirmation. But when used as a question (as in this case) the speaker is actually (1) politely asking "What" (2) implying that he/ she is willing to listen to the other.When the teacher questions ----"Is that OK now ?" what she actually means is(1)"Have you understood now ?" or (2)"Is the matter clear to you now ?"or (3)"Are you satisfied now ?"or (4)"Is it all right now ?"

The student's reply "Yes, miss.Thank you " is an affirmative response to all the above four possibilities.

It is seen that within the classroom,the atmosphere is mainly formal and both teacher and student tend to attempt use of standard British English. This is specially so in classes where English or subjects related to English language are taught. But outside the classroom (within the college premises) the same teacher and the same students may be involved in semi-formal communications with each other where bilingualism and code-switching play a prominent role.

e.g.6

(Outside the classroom but within the college premises)

Teacher : Jiten,these posters have to be put up.

Jiten : (with vigorous shake of head) Haan, Miss.

Teacher : Also start collecting the names of the students who want to take part in the competition.Can you have everything ready by Wednesday ?

Jiten : Chalega, Miss.

Here haan (Hindi of yes) is the affirmative. Jiten's answer "Chalega,Miss" should be noted. In formal Hindi (and in dictionaries) this word means "will walk" i.e. the future tense of " walk".But in colloquial language, this has come to mean

"acceptable"(perhaps from the associated meaning "will walk with me"). The English version of the term is likely to be "will do".

e.g.7

(In the staff-room, during recess)

1st Staff-Member : Does anyone have a green-ink pen ?

2nd Staff-Member : Red, blue and black hai, but no green.

1st Staff-Member : No one has a green-ink pen ?

3rd Staff-Member : Here. But it has no cap. I've lost it somewhere. Chalega?

1st Staff-Member : Arre daurega.Thanks yaa.

As in e.g.6, Chalega stands for "acceptable" whereas Daurega, Hindi for "will run" has been jokingly used as a superlative of Chalega (will walk). But it should be noted that Daurega is used in this sense only in jokes of this variety.Another point of interest to be noted here is that the usage of yaa is very different from that in standard British English.English dictionaries contain the terms yea and yeah but not yaa. In Mumbai, as in any other Indian metropolis,yaa indicates yes.But here it is the shortened version of yaar which in Hindi means "friend" "mate" etc. This is likely to create confusion among those not familiar with the lingo used by today's modern Indian youth.

e.g.8

Student : Miss, we have collected quite a few names for the quiz contest already. And we expect some more entries by tomorrow.

Teacher : Theek hai. Good work.

Theek hai (in Hindi----"is right", "all right", "that's right" or " that's fine") is the word of assent here and an example of code-switching which is common in an informal speech situation.

The next part of the analyses is based on the usage of words of assent in **casual and informal situations.**

e.g.9

A : Hi! What's wrong ?

B : I've got a headache.

A : Is it very bad ?

B : No.Not very bad.It's okay.

e.g.10

C : Hi! How're you ?

D: Fine.Thanks. How was the paper ?

C : Quite okay ! How was yours ?

D : Don't ask ! Horrifying, actually.

In e.g. 9, okay is being used to describe a headache that is bad, but not very bad. Fine occurs in e.g.10 indicating well-being.The response to "How was

the paper ?" should be noted.Quite okay implies that in other circumstances the answer may well have been Not so okay. As such, can terms like less okay and more okay also become viable ?

e.g.11

E : Why don't you come to class anymore ?

F : I go to work, yaar.

E : But how will you manage in your examinations

like this ?

F : Chalta hai,yaar.My family needs money more than marks.

Chalta hai is another variation of Chalega (as in e.g.8).In colloquial Hindi it implies " acceptable" or "will do" although the Hindi dictionary meaning is limited to " walks."

e.g.12

(Overheard, one-sided telephonic conversation)

I : Haan ! Boliye !

I : Theek hai !

I : Okay.

I : Haan.

I : Sounds good.

I : Theek hai. Bye.

The code-switching between Hindi and English, as seen here, is very common in the Indian English spoken in a place like Mumbai today. The first line is obviously the response to the initiator of the conversation.The Hindi Haan easily replaces the standard Yes response (as is expected in standard British English).But a variation is expected in the next step of the interaction. A standard British response is likely to be "May I help you ?", or "How can I help you ?", or " What can I do for you ?" But in Hindi or in most other Indian languages, it is natural and courteous to offer the active role of speech to the other person and be the listener oneself. Another standard British response could also be "Speaking", but hardly ever "Speak" or "Speak,please."

The other affirmative responses ----"Theek hai", "Okay", "Sounds good", are all indicators of assurance to the other person that he/she is being listened to and/ or everything is agreed to and approved of.

e.g.13 (Overheard one-sided telephone conversation)

Q : Hello.Haan, bole.

Q : Okay, but tell me where and when.

Q : Haan ? What ? Speak clearly,yaar.

Q : Okay. Chal then. Bye.

The first Haan is a simple yes. But the second Haan is a question implying "What" ?The English What ? which immediately follows reinforces the previous question.The similarity in sound and meaning between the Hindi " Haan?" and the English " Huh ?" should also be noted here.

The first Okay signifies agreement but the second Okay in the last line functions as a hint that a change or a turn in the interaction is about to take place. Chal in the last line is another interesting observation.It is the root word of Chalna (see example 8, 9 &14) but here may have the following implications-

(1) (You) get going.

(2) Let me get going.

(3) Signal that interaction is about to end.This is very much like the standard British Okay, see you.

e.g.16 (In the marketplace)

Shopkeeper : Haanji, may I help you ?

The speaker in this case is an educated shopkeeper who has to deal with both English speaking persons as well as those who speak other Indian languages. The suffix, "ji" indicates respect towards the other person.Translated, Haanji means "Yes, Sir." Here, it functions as an initiating device, inviting interaction from prospective customers.

e.g.18

L : ---(that) college has got a 5-star rating.

M : Really ? Achcha !

Achcha (Hindi) in the dictionary means "good". But in colloquial usage, it has many more implications. In e.g.17 and e.g.18, Achcha is used as an expression of wonder and disbelief very much along the lines of the question implying "Is that so ?"

The use of achchi baat hai (Hindi---- meaning "that's good" or " that's fine") was not observed in any situation, although it is very much prevalent in Hindi usage.

e.g.20

P : Here comes your train.

Q : Achcha.Bye, then.

The use of Achcha signals a transition from verbal to non-verbal mode of interaction.

The third part of the analyses of the usage of words of assent is based on samples collected in the **work environment**.

e.g.21

T : Okay, let us call this meeting to order.We have

important things to discuss ----

The function of Okay here is to signify that expected action is about to take place.It also bridges the transition from the non-verbal to the verbal mode of interaction.

e.g.22 (overheard)

Speaker : Please okay this voucher.

Here okay is being used as a verb----the other person is being asked to " give sanction", "approve" or "pass" the voucher.

e.g.23 (overheard)

Speaker :Theek hai. We'll do the needful.

Theek hai (Hindi) has the same function as "alright" or "okay" in this situation would have ----signifying assurance.

In the work environment many documents are passed or endorsed with OK or some other word of assent. But it has been extremely difficult to get copies of such documents or papers since the concerned officials are reluctant to hand over copies of official documents.However, the fact that OK is often scribbled along with the signature of a senior person, cannot be denied.

The usage of Hindi words of assent in spoken and to some extent in written English have already been dealt with.It is interesting to note the entry of English terms into the local languages also. The acquisition of English by most non-native speakers in Mumbai has not led to a loss of cultural identity,even though they may have gained considerable knowledge of English and the culture associated with it. But it was also noted that Hinglish is still not more than just an oral language, for the moment it enters written communication, it needs the additional support of inverted commas, italics, etc.

(END OF PART I)

BIBLIOGRAPHY

BOOKS

(1) Aitchison Jean. *Language and Change,* Fontana Paperbacks, (Gt.Britain), 1981.

(2) Bartsch Renate. *Norms of Language*, Longman, London and New York, 1987.

(3) Baugh John and Sherzer Joel. *Language in Use,* Prentice—Hall, New Jersey.

(4) Yasmeen Lukmani.*Indian English :The Written Record* in Blank Claudia (editor), *Language and Civilization,* Peter Lang Publishers, New York, Paris, 1972.

(5) Pride JB and Holmes J(editors). *Sociolinguistics,* Penguin Books, Middlesex, England,1972.

(6) Ronowicz Eddie,Yallop Colin (editors). *English : One Language,* Different Cultures, New York, 1999.

JOURNALS

1) D'Souza Jean, *English---one or many?: an experimental study,* World Englishes (Gt. Britain),Vol.9, No.3, 1990, pp.371---382.

2) D'Souza Jean. *The Relationship between code-mixing and the new* varieties of English:issues and implications, World Englishes,(Gt. Britain) Vol.11, No.2/3, 1992,pp217---223.

Usage of OK on the rear end of goods vehicles

Any communication through language means dealing with second level meanings in addition to first level meanings.Second level meanings refer to specific meanings ie. additional meanings based on current and past cultural associations or specific contexts.First level meanings refer to conventional dictionary meanings of words.First level meanings may be similar in two different languages while second level meanings may be significantly different.For example, different colours may have different associations in different cultures.The usage of the term OK on the rear end of goods vehicles are an example of this.All kinds of goods vehicles in India have this term emblazoned behind them.Trucks,even auto-rikshaws and goods carriers of all sizes are seen to be marked with OK at the back.

e.g. 24

The location of the term OK here probably indicates that the driver of the vehicle behind is required to sound his horn in an "OK" manner to prevent an accident.But since the words HORN and PLEASE have been painted in the same manner while the centrally placed OK is more prominent, we can conclude that OK is more important than the other two words. It can also be taken that HORN and PLEASE belong to one semantic group while a deliberate attempt has been made to style OK differently since it belongs to another group.

Here again the the term OK is centrally located.It is also more prominently inscribed (as compared to "HORN" where the size of the letters of the alphabet is steadily diminishing and "PLEASE"where the size is increasing). It has also been put between two lotus flowers.Another point to be noted here is the presence of the slogan "Mera Bharat Mahan" in Devnagari script (above "HORN" and "PLEASE")which not only speaks loudly for the bilingualism found in the streets of Mumbai but also that the status of OK is among sacred slogans.

e.g.39.

Here we have a lightweight goods-vehicle with the same slogan.Again OK has been painted to appear more prominent than the other two words "HORN" and PLEASE" giving it more importance and significance.

e.g.40.

Auto- rikshaws have a somewhat differently worded slogan----STOP KEEP DISTANCE. But a few can be seen with OK also, as in example40.When asked, the driver shrugged and was unable to give any explanation ---- (he did not care,he said,for the vehicle did not belong to him, he was simply a paid employee).

e.g.41.

This is another lightweight goods carrier the difference here lies in the arrangement of the same three words OK has been separated into O and K.Instead of being centrally placed, these two letters of the alphabet contain the remaining "HORN PLEASE" within it.The difference in the colouring should also be noted.Thus, while "HORN PLEASE" can be understood,"O HORN PLEASE K" makes no sense at all.It seems that the two letters of the alphabet have been inserted for some other purpose----like some sacred charm.

e.g.42.

This is another case of OK being broken up into O and K while "HORN PLEASE "remains whole and unbroken at a lower level.O and K seem to be individual entities (with powers of their own ?) whose presence on these vehicles is a must.

e.g.43.

Another case of O and K depicted separately.The Devnagari script stating is a couplet by Kabir saying that he who is protected by God cannot be harmed by anyone.The letters of the alphabet O and K also seem to be functioning as a good luck charm ---for protection against accidents which could lead to loss of life and money.

e.g.44.

O and K have been painted more prominently than HORN PLEASE but again the letters of the alphabet have been separated.The contents of the three slogans in Devnagari are also interesting to note ----

1)

2)

3)

These slogans ----philosophic/patriotic in nature seem to suggest that OK may have a similar second level meaning.

e.g.45.

OK in block letters, is more prominently visible than the other writings.Again we see the presence of the patriotic slogan in Devnagari,suggesting that OK should be read on a level other than the usual linguistic one.

e.g.46.

The colours used specially to distinguish OK from "HORN PLEASE" should be noted.This also suggests that OK may be functioning on a totally different level.

e.g.47.

This is another example of OK in thick block letters, made to look more prominently visible than any of the other words.

e.g.48.

The size and placement of OK as compared to the other alphabets should be noted.

e.g.49.

The O of OK has been converted into a heart and projected more artistically than the other letters of the alphabet.The heart has always been a symbol of love or an extremely dear object. Its depiction here indicates that OK is more special than the other two words (the O of HORN does not share a similar status here).

e.g.50.

This is a carrier vehicle in Goa,where,instead of the usual "HORN PLEASE" as seen in Mumbai, it is more common to find "PLEASE SOUND HORN". But OK retains its prominence here too.

Inquiries made regarding the presence of OK on the rear side (never in front, or on the sides) of goods carriers led to the following conclusions----

1) Only the abbreviation OK is used and never the full word--- Okay.
2) Drivers of vehicles as well as mechanics of garages are mostly ignorant about the reason why OK is painted on almost all goods vehicles.

From those who did venture some answers,the following suggestions emerged----

2) Writing OK is required by the R.T.O. This proved to be baseless when clarifications were sought from the R.T.O.
3) The driver behind was being asked to sound the horn if he wanted to overtake.But in this case "HORN PLEASE" would have served the purpose (without OK) just as well.
3) The driver in the vehicle behind was being asked to sound the horn in a decent manner.
4) OK was being used as an ending device to signal the end of interaction ----a gesture of goodbye was also made by the driver offering this answer. But if this was so then the slogan should have been "HORN PLEASE OK".
5) Quite a few answers distinctly suggested that OK was akin to a good luck charm along with slogans like or an old horseshoe or an old slipper.
6) Another answer (from the academic circle) indicated that OK was an American abbreviation of overtake but no Indian driver seemed to be aware of this.

Heavy goods carriers are normally subject to the risk of accidents on highways where the speed of traffic is high. OK, a positive term, has acquired the status of a good luck charm in a country where superstitions abound.What is still not clear is how tradition started originally.One may make guesses and say that perhaps a vehicle or two, with OK painted on them were able to reach their destinations safely and maybe those without OK were not so fortunate.Maybe this belief gathered momentum as time passed on. Another assumption may be that goods which may have been approved and "passed" may have been stamped OK (in this case the vehicle carrying the goods may have been stamped).Perhaps this started a tradition which acquired a different meaning with the passage of time.What is certain is that today nine out of ten goods carriers have OK on their rear ends.What is also certain is that this is a feature unique only to the Indian sub-continent.

It is remarkable that this particular English term has percolated down to the grass-root level even in writing.The people involved here----drivers, mechanics, painters etc. are not likely to have had any kind of education in the English medium,which is still the forte of the elite in India.This could perhaps explain the preference of the abbreviation over the actual word.

In conclusion, we may gather that ----

1) Words of assent in Hindi e.g. theek hai,jee, haan, chalega,are liberally used in the English spoken in Mumbai ----more in informal situations than in formal.
2) Words of assent in English e.g.Okay,O.K.,pass, etc. are also used in speech in Indian languages.
3) OK and passed are used in writing to endorse papers and documents.
4) OK written behind goods vehicles has acquired a distinct second level meaning.

In "Language Change----Progress or Decay?" Jean Aitchison says that language changes according to the needs and requirements of times and situations. For all those who despair about the state of Hinglish, and for those who claim the superiority of British English over Indian English, Stephen Leacock----Canadian humorist and Economist says-----

"I speak Ontario English; I don't admire it, but it's all I've got;it's better than affectation."

At another place he says :

"We used to be ashamed of our Canadian language, before the war, and try to correct it and take on English phrases and say, `What a ripping day,' instead of ` What a peach of a morning' and `Oh,rather!' instead of `O—Hell—yes'. But now since the Great War----we just accept our language,and are not ashamed of it.We say `yep!'when we mean `yep' and we don't dare try to make out it's `yes', which is a word we don't use ; and if we mean `four' we say so and don't call it `faw'."

(quoted in McCrum et.al., 1986,p.247).

ACKNOWLEDGEMENTS

I am deeply indebted to Dr.Yasmeen Lukmani for her constant help and counsel and being there whenever needed.

Nandita Roy

❑❑❑

NO BONES ABOUT IT: OSTEOPOROSIS CAN BEGIN IN ADOLESCENCE

Ms. Anjani Mehta

When parents think about their child's health they don't think about their bones. Bones are the framework for a child's growing body. Bone is a living tissue made up of specialized bone cells and like the rest of the body it is constantly being broken down and renewed. The amount of the bone tissue in the skeleton known as the bone mass continues to increase until the child reaches maturity age. Thus, adolescence is the best period to invest in the bone health and build the bone bank.

During adolescence, the skeleton is actively growing and getting bigger and stronger. Bones grow incorporating Calcium most rapidly during the adolescence years. Bone growth is nearly complete by the end of puberty with only a small increase in bone strength occurring after the late teenage years till the age of thirty years. Adolescence therefore represents a time when the bone has achieved its "Peak Bone Mass"-- PBM and the bones are at their strongest. The higher the PBM, the greater is the protection the skeleton has against the effects of ageing.

The skeleton is like a savings account of minerals for use during retirement. In our skeleton account we can deposit bone faster than we withdraw it only during the first three decades of life after which the rate of withdrawal is greater than deposition. All that can be done is to minimize the net loss. From the mid thirties onwards there is a mismatch between the bone production and its breakdown. The result is the gradual decrease in the strength in men and women with the increasing age.

Getting enough Calcium in the adolescence and early adulthood is vital for bones to reach their maximum density so that they are strong enough to support the body even when they lose the density later in life. Studies indicate that the Calcium intake in the adolescence is often below the recommended levels.

A progressive decrease in the density that weakens the skeleton and makes it fragile is known as Osteoporosis. Though this is more common in elderly people, it can also occur in young or middle aged. While many people are aware that Osteoporosis can be prevented with a Calcium rich diet and a healthy lifestyle, very few people understand the importance of prevention by investing during the bone building years of childhood and adolescence.

Modern science has brought to light that the density of bone is a major factor in creating strong bones. Achieving optimal bone mass is important. Many factors like heredity, gender, race, hormones, intake of certain medicines, nutritional status and lifestyle affect this achievement. Factors within our control are nutrition and lifestyle. Good nutrition with an adequate supply of Calcium in the diet is required to reach a satisfactory peak bone mass.

Eating for healthy bones means getting enough Calcium, Phosphorous and Vitamin D. Minerals like Calcium and Phosphorous make the bones hard and dense while Vitamin D is needed to absorb Calcium from food and incorporate it into bones. Adolescents get enough Vitamin D from sunlight. Daily requirement of Calcium as per the recommended dietary allowances is 600mg for children of 10-18 years. Calcium is available from many foods the prime source being milk

and milk products. Amongst cereals ragi and `kulthi', soya bean, whole channa and rajma amongst legumes and nuts like almonds, cashew nuts, pistas and walnuts are good sources of Calcium. Leafy vegetables such as chowli, spinach and methi and seafood like Rohu and Bhangada fish also contain good amounts of Calcium. Sesame seeds, poppy seeds, cumin seeds, ajwain, paan smeared with lime (chuna) have a fair amount of Calcium. Bread, breakfast cereals, juices etc. fortified with Calcium and minerals are now locally available.

Experts opine that the Calcium should preferentially be obtained from food sources. Children getting inadequate Calcium from food sources should be given other supplements.

Some risk factors for the development of osteoporosis that can be modified are intake of excessive alcohol, high salt & caffeine, high protein diets, sedentary lifestyle, anorexia nervosa, bulimia nervosa, smoking etc.

Osteoporosis can be diagnosed by a special kind of X-Ray, the bone mineral density test (BMD). This is a safe non-invasive quick and painless way to accurately diagnose osteoporosis. This test can detect low bone density, monitor the effectiveness of treatments and predict the risk of future fractures.

Two important lifelong bone-health habits to encourage at adolescence are proper nutrition and plenty of physical activity.

REFERENCES:

1. *Abrams S. A., Stuff J.E., Calcium metabolism in girls: Current dietary intakes lead to low rates of Calcium absorption and retention during puberty – Am.J.Clin. Nutr.* **1998** *Nov,60:5739-43*
2. The Merk Manual of Medical Information – Home Edition – Robert Berkow(Editor in chief)- Merck Research Laboratories **1997**, *218*
3. Osteoporosis & related Bone diseases – National Resource Centre P.O.Box 94527, Cleveland, OH 44101
4. Saroja Prabhakaran, Osteoporosis – A potentially crippling disease of thin and fragile bones – The Ind. J. Nutr.Dietet, **2003**,*40,105*

❑❑❑

NUTRITION IN AIDS

Ms. Rita Patil

The acquired immunodeficiency syndrome (AIDS) was first described in 1981. Several young adults were reported to have unusual infections like, pneumonia, cytomegalovirus, skin cancer, Kaposi's sarcoma. These were associated with severe depression of cellular immunity. These cases represented a previously unknown disorder.

In 1983, researchers isolated an etiologic agent a retrovirus that was named Human Immunodeficiency Virus (HIV).

Incidence

More than 60 million people in the world have been infected with this virus. In December 2001, an estimated 40 million people in world were living with HIV. One third of those currently living with HIV/AIDS are aged between 15 – 24 years. In India, the adult HIV prevalence rate is around 1%. This means that an estimated 3.86 million Indians are living with AIDS.

Pathophysiology and Classification

Primary infection with HIV is the underlying cause of AIDS. HIV causes a progressive depletion of CD4 + cells (T – helper lymphocyte cells) which leads to immunodeficiency, neurological complications and infections.

HIV has been classified in 4 stages

1. Acute Infection - This acute HIV infection stage is a 4 – 7 week period immediately after primary infection when there is rapid viral replication. HIV infected people develop fever, malaise, pharyngitis, headache & even rash.
2. Asymptomatic HIV - In this stage few noticeable symptoms occur. This stage can last for an average of 10 years. In this asymptomatic stage, there is decreased lean body mass without apparent total body weight change, vitamin B12 deficiency and increased susceptibility to food & water borne pathogens.
3. Symptomatic HIV - This is the stage when symptoms appear. It includes fevers, sweating, skin problems & fatigue. Here there is a decline in nutritional status and body composition.
4. AIDS - At this stage, HIV induced immunosuppression is seen. The disease progression could be very fast causing death of afflicted persons within months or could be slow wherein the progression is seen after 10 – 12 years of being infected with the virus.

HIV – Medical Management

The goals of medical management of HIV are –

1. Prolong life and improve the quality of life.
2. Suppress the virus to as low a level as possible for as long as possible.
3. Optimize & extend the usefulness of available therapies.
4. Minimize toxicity & manage side effects.

Disease progression differs among individuals and therefore treatment has to be individualized.

Nutrition in AIDS

Nutrition is just a part of medical management of HIV. However, it is the most important aspect as nutritional intervention can help prevent malnutrition and minimize complications that accompany progressions of the disease.

Good nutrition can be a problem for many people with HIV. When a body fights any infection, it uses more energy and a person needs to eat more than normal. But a sick person usually eats less than normal. In AIDS patients, some medications can cause an upset stomach & infections that can affect the mouth or throat. This makes it difficult for a person to eat. Medications & infections cause diarrhea too. In diarrhea, the digestion & absorption is disturbed. The goals of nutrition intervention are –

1. To minimize loss of lean body mass.
2. To prevent vitamin and mineral deficiencies – which may compromise the immune function.
3. To minimize nutrition related complications that interfere either with intake or absorption of nutrients.
4. Support optimal therapeutic drug levels.
5. Enhance the quality of life.

Nutrition Complications

As the disease progresses signs and symptoms of HIV infection and AIDS are seen. Along with the symptoms there is a rise nutritional complications.

1. Malnutrition & Wasting Syndrome – Malnutrition is an important and complicated consequence of HIV infection. PEM is a decreased skin fold and mid arm circumference, decreased iron binding capacity & decreased albuminemia are reported. Wasting is the principal cause of death in AIDS patients. AIDS. Nutritional measures cannot alone prevent wasting. Adequate nutrition may, however, help to retard it.
2. Diarrhea & Malabsorption – 50% of all persons with HIV / AIDS develop diarrhea and malabsorption at some time of their disease. Diarrhea & malabsorption are major nutritional problems for this population & they are often difficult to resolve.
3. Disorders of the Oral Cavity & Esophagus – Symptoms are soreness of mouth & tongue, pain and difficulty in swallowing. Herpes in the oropharangeal area or esophageal area can inhibit normal chewing and swallowing limiting nutrient intake.
4. Neurological Disorders – Psychomotor impairment & severe dementia can significantly affect the ability of an infected individual to maintain nutritional adequacy. Decreased sensory perception when chewing & swallowing can increase the risk of aspiration.
5. Alterations in Metabolism – There is increased incidence of insulin resistance, Type II Diabetes, hypercholestrolemia, pancreatitis & hyper triglyceredimia in HIV populations. A high fibre diet may help to keep triglycerides and cholesterol normal.

Medical Nutrition Therapy

MNT for AIDS includes the following components.

1. Nutritional screening - Persons with HIV infection should be screened for nutritional deficiencies, Routine monitoring should be done on an ongoing basis.
2. Nutritional Referral – The referral information should include information on the following – clinical symptoms and feeding route, weight history and body composition, recent biochemical data, current medications, vitamins, minerals and other dietary components, life style, psychosocial status and activity exercise routine.
3. Nutritional Assessment – A comprehensive nutritional assessment should be performed. The diet should be evaluated for nutritional adequacy especially of nutrients involved in the immune function. Psychosocial conditions should also be assessed. Fear, anxiety, depression & social isolation all affect appetite and nutrient intake. Illness often leads to a lack of employment & subsequent loss of social contacts.
4. Nutritional Intervention - The nutritional dilemma of persons with AIDS is that they must eat abundantly. Poor appetite and indigestion caused by their medications and by AIDS itself makes it difficult to do so.
    - Energy and Protein - Energy needs vary depending on the health status of the AIDS patient, progression of the disease and complications that occur. Loss of weight and lean body mass (LBM) during active phases of infection is evident. An optimal intake of calories & proteins is necessary to try to maintain normal body weight. High protein diets are recommended as they might promote positive nitrogen balance.
    - Fat – Tolerance to fat varies in individuals. A low fat diet is to be given to a person having malabsorption or diarrhea. Use of medium chain triglyceride (MCT) is better as they are more readily absorbed. Omega 3 fatty acids may improve immune functions and should be given.
    - Vitamins & Minerals – Abnormalities in levels of vitamins A, C, E, B_2, B_6, B_{12} and Zn have been reported in studies. Because of malabsorption, blood micronutrient levels are often lower than those of people without AIDS. These deficiencies could also be because of poor food intake or increase in nutritional needs. Results of some studies indicate that levels of intake above RDA are necessary to maintain adequate blood nutrient status. Supplements of vitamins & minerals are beneficial to AIDS patients. However, these supplements are not a substitute for vitamins in food and should be taken additional to a well balanced diet.

Nutrition Guidelines for people with AIDS

1. More food – AIDS patients should be given meat, fish, beans, nuts and seeds for proteins. Grains, cereals, vegetables & fruits to be given for complex carbohydrates. Simple carbohydrate can be given by including fruits, honey, jam & syrups in their diet. Include mono unsaturated fatty acids (MUFA) by eating nuts, seeds, olive oil and fish but avoid saturated fats. They should be given enough liquids. Extra water can reduce the

side effects of medications. It can help prevent a dry mouth and constipation. Tea, coffee, colas & alcohol should be avoided as much as possible as they cause loss of body fluids.

2. Food safety – It is very important to protect against infections through food or water. Potential causes of food borne illness are – drinking water, improper and unhygienic handling of food, raw or undercooked foods and improper preparations & storage of food. Adequate care should be taken to prevent infections due to above causes.
3. Junk foods – Burgers, pizzas, fried foods and high fat dairy products have a lot of fat in them. These are not always nutrient rich. Junk foods may also be the cause of food borne illness. HIV-AIDS afflicted persons should be guided to avoid junk foods.

Exercise in AIDS

The three components of fitness are flexibility, strength, and cardiovascular conditioning. Increased flexibility can be attained through stretching and yoga. Weight lifting, body weight exercises (such as pull-ups and sit-ups), and calisthenics (such as squats, crunches, and lunges) are activities commonly used to develop strength. Strength training can improve muscle function, increase appetite, increase bone density and increase functionality. Cardivovascular conditioning activities may include walking, running, biking, swimming. All three components of fitness are important. But for people with HIV, especially those who are wasting, strength training to build and maintain muscle is the most valuable activity.

Supplements

Supplements are beneficial to an AIDS patient. However supplements are not a substitute for the vitamins in food. Some specific supplement suggestions are:

- **Protein/Calorie** supplements for weight gain
- **Protein Powders** like whey, glutamine. Soya to increase protein intake which can help build or preserve muscle mass.
- **Therapeutic Multivitamins** help to provide 100% of the RDA of many vitamins.
- **Selenium** as an antioxidant. This is thought to be the only supplement directly related to improved mortality in HIV infection.
- **Calcium** useful to preserve bone, muscle, and nerve function.
- **Coenzyme Q10** an important support for body's energy pathways.

The vital component of health and healing particularly in HIV disease is **medication and side effect management.** Both which is well supported by nutrition. It is known that we should eat right and exercise, but turning knowledge into action requires energy, time and support. The benefits of good nutrition and exercise are well worth the effort, however, especially for people living with HIV.

References

1. Chapman T, Meyer S.A, Motta Williams D. The Need for the Establishment of a Network for Dietetic Professionals Dealing with HIV/AIDS Care. Florida Dietetic Association. Nutrition & AIDS/HIV- Research Abstracts 1993-1996. (net search reference)

2. DeTomasso Denise; treating Unintentional Weight Loss, Nutrition Options: an interesting piece of HIV Puzzle. Test Positive Network, July/ August 2002.
3. Fenton Marcy; Medical Nutrition Therapy is Vital. Positive Living- a monthly publication for people living with HIV/AIDS, November 1999. (net search reference)
4. Forrester Janet E, Speigelman Donna et.al; Weight loss and body composition changes in men and women infected with HIV. Am. J. Clin. Nutr, 76:1428-1434,Dec2002.
5. Franulovich, R. N; Nutrition and AIDS Relationships. VIII International Conference on AIDS, October 1992. (net search reference)
6. Hendricks Kristy M, Dong Kimberley R et al; High fibre diet in HIV positive men is associated with lower risk of developing fat deposition. Am. J. Clin. Nutr, 78: 790-795,Oct 2003.
7. Kim Jean H, Speigelman Donna et.al; The correlates of dietary intake among HIV positive adults. Am. J. Clin. Nutr, 74:852- 861,Dec 2001.
8. Mahan Kathleen and Stump Sylvia Escott; Krause's Foods, Nutrition, and Diet Therapy. 10th Edition, 2000. Publishers, W.B. Saunders Company.
9. Meyer S.A. Determining the Nutritional Risk Status of the HIV Challenged. Florida Dietetic Association. Nutrition & AIDS/HIV- Research Abstracts 1993-1996. (net search reference)
10. Meyer S.A. Knowledge retention of People with HIV After Review of a Basic Nutrition Handout. The American Dietetic Association. Nutrition, Orlando, FL.1994.AIDS/HIV- Research Abstracts 1993-1996. (net search reference)
11. Meyer S.A. Measuring the Potential for malnutrition in People with HIV. Florida Dietetic Association. Nutrition & AIDS/HIV- Research Abstracts 1993-1996. (net search reference)
12. Monroe Anne; Benefits of Diet, Supplements and Exercise in HIV Care. Community Forum Summary, July 2000 (net search reference)
13. New Mexico AIDS Info Net. Nutrition, August 2002. (net search reference)
14. Pablo Pedro Garcia Luna, Aguayo Jesus M et.al Hyper metabolism and progression of HIV infection. Am. J. Clin. Nutr, 70: 299-300,Aug 1999.
15. USAID Programs: HIV/ AIDS and Nutrition. file://A:\ Global Health HIV-AIDS Technical Areas, Nutrition.htm. (net search reference)
16. Wickwire Peggy A; Nutrition and AIDS: Your Choices make a Difference. file://A:\ Nutrition and HIV: Basic Nutrition.htm.
17. Woznicki Diane and D'Alssandro; Nutrition against AIDS. ACSH Vol. 9 No. 2, 1997. . file://A:\ Nutrition against AIDS.htm.
18. Zimmerman Jan; Nutrition for Health and Healing in HIV. Acria Update, Vol.11 No. 2002.

❑❑❑

OBESITY AND PHYSICAL ACTIVITY

Ms. Vaishali Joshi

Obesity is becoming an increasingly serious public health problem. It is now estimated that about 100 million people worldwide are obese. Obesity is associated with an increased likelihood of non-insulin dependent diabetes mellitus (NIDDM), hypertension, hyperlipidaemia and cardiovascular diseases. It is also associated with increased rates of breast, colo-rectal and uterine cancers. Obesity is thus an important factor in the increasing morbidity and mortality due to chronic non-communicable diseases.

The clinical definition of obesity is based on the Body Mass Index (BMI; weight (kg)/height (m2)]. It is generally agreed that a BMI of greater than 30 is indicative of clinical obesity, while a BMI of 25.0-29.9 is suggestive of overweight in an individual!. The recommended cut-offs are appropriate for the identification of the extent of overweight or obesity in individuals and population groups. Weight gain and overweight or obesity is associated with increased morbidity and mortality and that weight cycling may also be associated with increased morbidity and mortality. Weight loss in obesity is difficult to sustain and is of uncertain benefit to health in the long-term and may lead to weight cycling. Hence, the primary prevention of obesity must be our main concern.

Secular Trends In Obesity

The prevalence of obesity is increasing both in developed and developing countries. Industrialised, developed countries are showing increasing trends in prevalence of obesity over the last two or more decades. Developing countries are also showing a rise in overweight and obesity among their populations along with economic development and urbanisation two critical factors that have influenced this explosion in the prevalence of obesity are changes in dietary intake and levels of physical activity. Obesity is the result of energy intake being chronically in excess of energy expenditure, resulting in a positive energy balance and weight gain.

In developed countries, despite the steady decline in per capita energy intake over the last three to four decades, the levels of physical activity have also declined due to sedentary lifestyles. Occupational activity levels have declined, and in spite of an increased participation in leisure time activities at most ages, energy expenditure levels still continue to decline. The growing concern of industrialised affluent societies about secular trends in the prevalence of obesity, particularly among children, is also mirrored in industrialising, developing economies in rapid transition. Changes in dietary intake, food consumption patterns and physical activity levels have also contributed to the problem of increasing obesity in developing countries.

Physiological Responses to Physical Exercise

The human body's physiological responses to episodic physical exercise (both aerobic and resistance) are seen in the cardio-respiratory, musculo-skeletal, endocrine and immune systems.

Cardio-respiratory systems respond to exercise in order to meet the metabolic demand for oxygen and nutrients, and for the disposal of metabolic waste products. Heart rate and cardiac output increase with an increase in exercise. Arterial blood pressure increases (largely seen as a rise in systolic blood pressure)

and the pattern of blood flow changes dramatically in favour of increasing blood supply to the active skeletal muscles and to the skin for disposal of heat as body temperature rises with exercise. The coronary blood flow increases as a result of increase in coronary perfusion pressure and from coronary vasodilation. The arterio-venous oxygen difference increases with increasing work due to exercise and the increased oxygen extraction from arterial blood as it passes through the exercising muscle. The respiratory system also responds by increasing pulmonary ventilation both by increasing the rate and depth of respiratory movements.

Endocrine responses are aimed at integrating the various physiological changes and are essential to maintain homoeostasis during exercise. Table 3 summarises some of the important endocrine changes that accompany physical exercise.

Table 3: Endocrine Changes during Physical Exercise

Hormone	Exercise response	Probable significance
Catecholamines	Increases	Blood glucose
	Increases	Glycolysis
	Increases	Lipolysis
Growth hormone	Increases	Unknown
ACTH-Cortisol (Adrenocortico trophic hormone)	Increases	Gluconeogenesis (liver)
Insulin	Decreases	Stimulus to use blood glucose
Glucagon	Increases	Blood glucose by glycogenolysis + gluconeogenesis
ADH (anti-diuretic hormone)	Increases	Water retention to maintain plasma volume
Renin-Angiotensin Aldosterone	Increases	Sodium retention to maintain plasma volume

Immune response to exercise depends upon the intensity and duration of the exercise. Moderate exercise boosts the function of certain components of the immune system which include natural killer cells, circulating T and B lymphocytes as well as the cells of the monocyte-macrophage system, and may thus help avert infections. However, high intensity exercise and exercise of long duration may have adverse effects on the body's immune function and may be related to the fall in plasma glutamine levels that accompany such exercise.

Exercise training over a long period may result in long-term adaptations in skeletal muscle, bone, as well as in the cardio-respiratory systems.

DIETARY CHANGES

Energy intake and food consumption patterns have changed in the developed world. In the developed countries, there has been a steady decline in per capita energy intake. There has been an increase in the proportion of fat and a consequent decrease in the carbohydrate content in the diet. The energy density and the fat content of the diet, appears to have an important effect on the overall intake of food energy. Reducing the energy density of the diet by reducing fat shows to lower energy intakes, while increasing fat energy of a diet increases food intake, at the same time interacting quite strongly with the level of physical activity.

In developing countries, the rapid changes in dietary intakes have been indicative of an increase in per capita availability of food. The change in energy intake is small while large changes have occurred in the consumption of animal products, sugars and fats. Data from Delhi shows that higher income groups, consumed a diet with 32 per cent energy from fat while in the lower income groups only 17 per cent of the energy came from fat. More recent dietary surveys in Delhi also confirm that the higher income groups in urban India consume higher levels of energy and fat as compared to the urban poor or rural populations.

In the industrialised world, physical activity has declined as a result of the increasing mechanisation of life. The time dedicated to employment or paid work in a single day or week has declined in several industrialised countries and is the result of shorter work shifts, shorter weeks and longer vacations. This is compounded by the fact that the decline in time dedicated to productive work has been accompanied by a reduction in energy spent at work due to the increasing mechanisation of occupational work. Concurrent with this, decrease in the energy expenditure due to occupational activities, increased urbanisation, universal use of motor cars, and increased mechanisation of most manual jobs outside occupational leisure time, has aggravated this trend. The increased leisure time is most often dedicated to television viewing, thus altering the structure of leisure time and encroaching on time normally allocated to other activities including weekday sleep. Television viewing is increased, leading to a steady decline in regular physical activity and an increase in undesirable levels of sedentariness. Computer games and videos in children, together with television watching, have been identified as one of the most important determinants of childhood and adolescent obesity.

In the process of economic development, communities often evolve from rural societies where physical activity is needed for agricultural production, into urbanised and industrialised communities where the demand for physical labour and activity declines. There is little, if any, information on secular trends in patterns of physical activity in developing countries.

Physical Activity and Health

The effects of physical activity on health and disease include the following:

Overall mortality: Higher levels of regular activity are associated with lower mortality rates among adults and even moderate activity on a regular basis results in lower mortality rates as compared with the rates for those who are least active.

Cardio-vascular diseases: Regular physical activity decreases the risk of cardiovascular disease mortality, particularly the risk posed by coronary heart disease (CHD). The level of reduced risk of CHD attributable to regular physical activity is similar to that from not smoking. Exercise reduces blood pressure in hypertensives, and regular physical activity prevents or delays the development of high blood pressure.O

Non-insulin dependent diabetes mellitus (NIDDM): The risk of developing NIDDM is lowered with regular physical activity.

Cancer: Regular physical activity is associated with decreased risk of colon cancer, while the association between physical activity and other cancers such as ovarian, endometrial, testicular and breast or prostate are largely unproved.

Osteoporosis: Although weight-bearing physical activity is essential for normal skeletal development as well as for achieving and maintaining peak bone mass during childhood and adolescence, it is unclear whether physical activity can reduce the accelerated bone mass loss that occurs in post-menopausal women.

Obesity: Low levels of physical activity contribute to the development of obesity while physical activity may favourably affect body composition and body fat distribution.

Mental health: Physical activity appears to relieve the symptoms of depression and anxiety and is a mood enhancer. It may also reduce the risk of developing depression.

Health-related quality of life: Physical activity appears to improve the health-related quality of life by enhancing psychological well-being and by improving physical functioning in persons affected by poor health, injuries and the development of osteoarthritis in later life.

Adverse effects: Physical activity of competitive nature may have adverse effects which include sports-related and musculo-skeletal injuries and the development of osteoarthritis in later life.

Chrooty Diseases

Obesity is a major risk factor for several non-communicable diseases. There is a large body of epidemiological evidence that links obesity to increased mortality and the risk of chronic diseases such as cardio-vascular diseases, diabetes, hypertension, certain cancers, gall bladder diseases, osteoarthritis and osteoporosis.

The link between obesity and CHD is strong, although much of this relationship is ascribed to increases in blood pressure and cholesterol levels and the independent effect of obesity is either very small or non-existent. Nevertheless, it is important to recognise that weight loss in individuals has a beneficial effect on both blood pressure and cholesterol levels (with HDL cholesterol levels rising), it is useful to include overweight and obesity as a risk factor for heart diseases. Obesity is a major risk factor for NIDDM and the risk appears to be related both to the duration and degree of obesity.

❑❑❑

એકાંકીકાર ઉમાશંકર જોશી

'સાપના ભારા'નાં પરિપ્રેક્ષ્યમાં

Ms. Shobhana Tanna

એકાંકીનું સ્વરૂપ એ આજનાં યુગમાં વધુ લોકપ્રિય બન્યું એનાં અનેક કારણો હોઈ શકે. પરંતુ એમાં રજૂ થતું માનવજીવન. એનાં પાત્રો અને ઘટક તત્વોનો ક્યારેક આધાર લઈને, ક્યારેક એને ચાતરીને આગળ વધતું મનોવિશ્લેષણાત્મક તત્વ સહુથી વધુ ધ્યાન ખેંચે છે.

ઉમાશંકર કહે છે કે, ''એકાંકી એ કરકસરની કળા છે. એકાંકીમાં ભારે ત્રેવડની જરૂર છે. એ એવી કલાકૃતિ છે કે જેમાં એક અક્ષર પણ ઓછો વધારે પોષાય નહિ.'' એકાંકીમાં પાત્ર કે પ્રસંગના બાહુલ્યને અવકાશ રહેતો નથી. સંવાદો ટૂંકા પણ સુષ્લિષ્ટ હોઈ શકે. અને ક્યારેક વાતાવરણ દ્વારા પણ એકાંકીકાર પોતાનાં મંતવ્યો રજૂ કરવામાં સફળ બનતો હોય છે. અનુભૂતિની તીવ્રતા, વેધકતા, વ્યંજકતાને શૈલીની મદદથી પ્રગટ કરે છે.

એકાંકીમાં વસ્તુ, પાત્રાલેખન, ભાષા, સંવાદ, સ્થળકાળનાં ઘટકતત્વો ઘણીવાર પ્રયોગશીલ એકાંકીકાર નવા દષ્ટિકોણથી પ્રયોજતો હોય છે. એકાંકીમાં પ્રારંભ, અંતની સાથે સંઘર્ષનું તત્વ પણ મહત્વ ધરાવે છે. કારણકે સંઘર્ષ એ એનો આત્મા છે. સંઘર્ષ ચોટદાર ન હોય તો તેની નાટ્યાત્મકતા સ્વાભાવિક બનતી નથી દરેક માનવી એક યા બીજી રીતે આંતરિક કે બાહ્ય સંઘર્ષ અનુભવતો હોય છે. એટલે એકાંકીમાં તેને પ્રતિબિંબિત થતો જોવાનો આનંદ પ્રગટ થાય છે.

એકાંકીને ગુજરાતીમાં લાવવાનો પ્રશસ્ય પ્રયત્ન બટુભાઈ ઉમરવાડિયાએ ૧૯૨૨માં 'લોમહર્ષિણી' લખીને કર્યો. બટુભાઈ ઉમરવાડિયા, પ્રાણજીવન પાઠક ને યશવંત પંડ્યાની ત્રિપુટીએ એકાંકી માટે તૈયાર કરેલ ભૂમિકા પર ઈ.સ. ૧૯૩૦ પછી ઉમાશંકર જોશી અને જયંતિ દલાલે પરંપરા અને પ્રયોગને ધ્યાનમાં રાખી નોંધપાત્ર સર્જન કર્યું.

ઉમાશંકર મોટા ફલક પર સર્જન કરનાર કવિ અને ગદ્યકાર. 'વિશ્વ શાંતિ'ના નાટ્યાત્મક ઉપાડની નરસિંહરાવ અને બીજાં વિવેચકોએ પ્રશંસા કરેલી છે. ઊર્મિમય (Lyrical) અને કથન પ્રધાન (Narrative) ઉપરાંત ટી. એસ. એલિયટે રજૂ કરેલો કવિતાનો ત્રીજો નાટ્યાત્મક (Dramatic) સૂર પ્રગટ કરવામાં તેઓ ત્રણ દાયકા સુધી પ્રવૃત્ત હતા.

ઈ.સ. ૧૯૩૨માં શ્રી ઉમાશંકર જોશીનો એકાંકી સંગ્રહ 'સાપના ભારા' પ્રગટ થાય છે. અને એકાંકીમાં લોકબાલીના તત્વ તરફ સાહિત્યપ્રેમીઓનું ધ્યાન ખેંચાય છે. સુષ્લિષ્ટ વસ્તુ સંકલના, લોકજીવનનો પરિચય, સજીવ પાત્રાલેખન, ધારદાર સંવાદ પદ્ધતિ અને ધ્વનિયુક્ત અંત ઉમાશંકરના એકાંકીઓનાં ધ્યાનપાત્ર લક્ષણો બને છે. 'શહીદ' એ એમનો બીજો એકાંકીસંગ્રહ છે. એકાંકીના સ્વરૂપ અને આયોજન પરત્વે તેમણે કેટલાંક પ્રયોગો આ સંગ્રહમાં કર્યા છે. અને એકાંકીકાર તરીકેની પ્રતિભાના દર્શન કરાવ્યાં છે. તેમણે લખેલાં બહુસંખ્ય એકાંકીઓ ઉપર તત્કાલીન રંગભૂમિ ઉપર ભજવાતાં નાટકો તેમ જ પાશ્ચાત્ય એકાંકીઓનાં કલાતત્વો બેઉનો જબરો પ્રભાવ પડ્યો છે.

શ્રી ઉમાશંકરે ગામડું જોયું છે તેની સાચી સ્થિતિ તેઓ સમજ્યા છે અને તેનું તેમણે સમભાવ અને વિચારપૂર્વક નિદાન કર્યું ને તેમને જે રહસ્ય જણાયું તેને તેમણે એકાંકી દ્વારા મૂર્ત કર્યું છે.

ઘણાં ખરાં એકાંકીઓનું વસ્તુ ગામડાનું છે ને તેથી એકાંકીની ભાષા પણ ગામડાંની જ છે. આ સંગ્રહમાં વસ્તુ અને દશ્યો ગામડાંનાં છે એ ખરું પણ એનો અર્થ એ નથી કે આમાં વૈવિધ્ય નથી. 'સાપના ભારા'નાં આ અગિયાર એકાંકીનું કથા વસ્તુની દૃષ્ટિએ વિભાજન કરી તપાસીએ.

'સાપના ભારા', 'શલ્યા' અને 'ઉડાણ ચરકલડી' એકાંકીમાં સ્ત્રીઓની સમસ્યાઓને નિરૂપી છે. આજે જ્યારે નારીવાદી સાહિત્યની ચર્ચાઓ થાય છે ત્યારે નારી સમસ્યાઓને આલેખવાના મૂળ અહીં આ એકાંકીઓમાં રોપાયેલા દેખાય છે.

ઉમાશંકરના સામાજિક એકાંકીઓમાં સહુથી પહેલું લખાયેલું એકાંકી 'સાપના ભારા' ગ્રામ્યજીવનનું નિરૂપણ કરતા એકાંકીનું કથાવસ્તુ ખૂબ જ માર્મિક ને સુગ્રથિત છ. સ્ત્રી પાત્રો દ્વારા સમાજનું યથાતથ નિરૂપણ છે. સ્ત્રી-સ્ત્રી વચ્ચેના સંબંધોનું પણ માર્મિક અવલોકન લેખક કરી શક્યા છે. એકાંકીનું ઉદઘાટન ખૂબ જ નાટચાત્મક છે. એકાંકીકારે અહીં લગ્નસંસ્થાઓની જડતાઓ, પ્રતિષ્ઠાનો મોહ ધરાવતા મા-બાપો અને 'સાપના ભારા' જેવી દીકરીની દશાની હૃદયંગમ છણાવટ કરુણ ગંભીર દશ્યો સર્જે છે. કામુક સસરા દ્વારા યુવાન વિધવા મેનાની ગર્ભાવસ્થાની જાણ થતા એકાંકીમાં પરાકાષ્ઠા સર્જાય છે. મા અંબાને હાથે જ મેનાનું કાટલું કાઢી નાખવા કાચનો શીરો ખવડાવવાની દરખાસ્ત રજૂ થતા એકાંકીમાં સ્ત્રી દ્વારા જ કઠોરતાની પરાકાષ્ઠા જોવા મળે છે. માતા અંબાની દશા અસહાય ને લાચાર છે. 'સાપના ભારા' એકાંકીની વિધવા મેના અને એની આ નિરાધાર અવસ્થા માટે કોણ જવાબદાર? એને તો અકુદરતી રીતે મરવું પડ્યું છે. મેનાની સમસ્યા જેટલી અંગત છે એટલી સામાજિક પણ છે. મા દીકરીને શીરામાં કાચ ભેળવીને મારવા તૈયાર થાય છે. આ નિર્ણય આપણાં પ્રેમ અને વિશ્વાસના પાયાને હચમચાવી નાખે છે.

આ નાજુક કથાવસ્તુને એકાંકી કલાના બીળામાં ઢાળવા ઉમાશંકરે પોતાની હૈયા ઉકલત કામે લગાડી છે. તેમાં મેનાનું પાત્ર સૂચિત હોવા છતાં મુખ્ય પાત્ર બને છે. સૂચિત પાત્ર પર આટલો ભાર સફળતાપૂર્વક નાખ્યો છે.

આ રીતે વિકાસ સાધતાં પાત્રો ખૂબ જ કલાત્મક, જીવંત અને પ્રાણવંત બની શક્યાં છે. તેમાં રજૂ થતા સંવાદો, ગામડાના માનવીઓના વહેમી શંકાશીલ માનસનું દર્શન કરાવે છે. એકાંકીનું નામકરણ 'સાપના ભારા' ઘણું ઔચિત્યપૂર્ણ લાગે છે. 'સાપના ભારા' ગણાતી સ્ત્રીની કરૂણ અને દયનીય સ્થિતિઓનું નિરૂપણ આ સંગ્રહનાં અન્ય એકાંકીઓમાં પણ થયું છે.

'ઉડાણ ચરકલડી' વસ્તુ સંવિધાનની દૃષ્ટિએ વિશેષ નાટચાત્મક છે. આ એકાંકીમાં સહુ સારું જ કરવા માગે છે. ખલનાયક જેવું કોઈ નથી કથાવસ્તુ જોઈએ તો બહેનપણી વાલીના લગ્ન પછી તેની જ ઉંમરની ચંદણી ને જીવી લગ્નની કોડભરી વાતો કરે છે. તેમાં ચંદણીને જાનૈયામાં આણવર તરીકે આવેલા કેશુ તરફ આકર્ષણ થાય છે. સંવનનના રિવાજ, ભાષા અને પ્રસંગ વિનાના તે સમયનાં આપણાં દેશમાં અને તે પણ એક ગામડામાં ચંદણી અને કેશુનો પ્રેમ. કદાચ તેમને પણ અજ્ઞાત હશે એ દશામાં આપણને તાદશ થાય છે પણ યુવાન યુવતીઓની લગ્ન જેવી બાબતમાં પોતાની ઈચ્છા હોઈ શકે એ દૃષ્ટિબિંદુ તેમના માતા-પિતા પાસે છે ખરું? ચંદણીનો બાપ જાણે ઈડરિયો ગઢ જીતી

આવ્યો હોય એમ પોતાના ભાગ્યની વાત કરે છે.

''અણવરનો બાપ, 'ઈ'યાનું બૈરુ બે ત્રણ વરસથી મરી ગયું છે. લગન કરવા ના જ ન હતા. પણ કોણ જાણે કોઈકે મને કહ્યું ને મેં કેવાય મૂરતમાં પૂછ્યું તે બોલ સમો પડ્યો.''

એટલે ચંદાણીના વિવાહ કેશુના બદલે એના બાપ સાથે થાય છે. એટલે એના માટે તો કેશુ અમથો અણવર જ રહે છે. આમ ચંદાણીના પિતાના નિર્ણયથી સર્જાતી એક કરૂણ પરિસ્થિતિ છે.

ચંદાણી પાસે કે કોઈની પાસે એકાંકીકારે 'કેશું તે તારો... કે ભાઈ, કે દીકરો?' એ પ્રશ્નનો જવાબ નથી અપાવ્યો ને પ્રશ્ન અનુત્તર રહે એમાં જ એકાંકીનું સાર્થક્ય છે.

'શલ્યા'ની કથાવસ્તુ એટલે હિંદુ સમાજમાં ન જોઈતી અવતરેલી કન્યા છે. દીકરીને શલ્યા માનતો સમાજ આજે આટલા વર્ષે પણ બદલાયો નથી. પરિવર્તન એવું આવ્યું છે કે ન જોઈતી કન્યાને અવતરવા ન દેતા ભ્રુણ હત્યા થઈ રહી છે. સ્ત્રી જ સ્ત્રીની દુશ્મન બને છે.

આ એકાંકીમાં દેવકી ગામડાંની નાનકડી છોકરી નથી રહેતી 'ક્યાંક' 'ક્યાંક' ન્હાનાલાલના 'ઈન્દુકુમાર'ની પાંખડી જેવું નિર્દોષતાનું કાવ્ય બની જાય છે.

'બારણે ટકોરા', 'કડલાં', 'ખેતરને ખોળે', 'ઢેઢના ઢેઢ ભંગી' જેવી એકાંકીઓમાં કૌટુંબિક, આર્થિક, સામાજિક સમસ્યાઓ નિરૂપાયેલી છે તેને વિગતે જોઈએ.

'બારણે ટકોરા'માં પણ ગામડાનું દશ્ય છે. તેમાં કમાનાર મુખ્ય પુરૂષ મરી ગયા પછી ઘરની વિધવા નંદુ ગોરાણીને જૂનો વૈભવ રાખવો પડે છે. મહેમાનો સ્વાર્થબુદ્ધિથી અને બેવકૂફીથી બધી રીતે તેને ઘસારો આપે છે અને એ વિધવાને આવી અતિથિપૂજા માટે અશ્રદ્ધા જાગે છે આનું ચિત્ર ઘણું સુંદર છે પણ નાટકનું વક્તવ્ય બીજું છે. આ વિધવાને આ બધા વ્યવહારના અસંતોષમાં હૃદયના ઊંડાણમાં એક બીજી વાત કોતરાઈ રહી છે.

નંદુ ગોરાણીએ એક શ્રાવણની રાતે એક વટેમાર્ગુને બારણે આવકાર ન દીધો ત્યારે પરભુ ગોર એમને વઢ્યા નહિ, બહાર જઈ વટેમાર્ગુને સાદ કર્યો પણ વરસાદના અવાજમાં વટેમાર્ગુએ સાંભળ્યું નહિ, વીલે મોઢે પાછા આવીને કહે, ''તારે છતે મારી આંખ્યો મીંચાઈ જાય ને કોક રાંકને પેટ પડું, ને કોક દિ બારણું ઠોકું તો તું નો જ ઉઘાડે ને?''

જયંતિની ૨૫ રૂપરડીની આવકમાંથી મહેમાનોની આગતા સ્વાગતા કરે પણ સ્વભાવ આકરો. ''આ જ દસ મહિનાથી સપનામાં આવે છે એ જ વીલુ મોઢું. હળવો ઠપકો! ઈયાનો જીવ માટે લીધે ઊંચો રહેતો લાગે છે.''

આ વાત આપણે જ માનીએ પણ આપણાં હિંદુ સમાજમાં પતિને દૈવત માનનારી વિધવાને મન એ સત્ય છે એટલું જ નહિ એના જીવનની ચિંતા છે અને કરૂણતા એ થાય છે કે ગામડાંની ગરીબીમાં અને માનવ-સુલભ નિર્બળતાથી એ મહેમાનોના રંજાડ સામે ટકી શકતી નથી અને છેવટે એ બારણે ટકોરા સાંભળતા નહિ ઉઘાડેલ બારણેથી તેનો પતિ જ ચાલ્યો ગયો એવી ભ્રમણામાં પડે છે.

''એ જતા રહ્યાં છેવટે મારે પાપે? એ જ પાઘડી એ જ લીલો ખેશ ને બટુ, વિશંભરદાસવાળી પેલી લાકડી પણ મેં હાથમાં દેખી તો!''

ટૂંકમાં આતિથ્ય પ્રિય પરભુ ગોરની વિધવા નંદુ મહેમાનોથી થાકીને મોડી રાત્રે બારણે ટકોરા મારનાર આગન્તુકને ઘરમાં દાખલ કરતી નથી તેના પ્રત્યાઘાત રૂપે પતિને જાકારો આપ્યા જેટલું દુઃખ તે અનુભવે છે.

આમ 'બારણે ટકોરા' કેટલી બધી તરહ તરહની લાગણીઓને ટકોરા મારીને ખંખોળતું નાટક છે. આ નાટક બતાવે છે કે કુશળ નાટ્યકાર કેવા અણખેડાયેલા માનવભાવને પણ નાટકમાં ઉતારી શકે છે.

'ખેતરને ખોળે' એકાંકીનું વસ્તુ નાટ્યક્ષમ છે. ભાઈના સાટામાં પરણીને આવેલી ભીખીના સાસરિયાનાં રૂપિયા ઓળવીને હેરાન કરનાર તેનો ભાઈ મોહન છેવટે કૂવે પડેલી ભીખીને કૂવામાંથી કાઢી પોતાને ઘેર લઈ જવા તૈયાર થાય છે. આમાનાં પુરૂષ પાત્રો રઘુ, મોહન, વિઠ્ઠલ સારા છે જે 'સાપના ભારા' એકાંકીમાં નથી. ભીખીનો પતિ રઘુ પત્ની તરફ અસાધારણ પ્રેમ દાખવે છે. નાતના ને સગાના જુલમથી પત્નીને તજવા કરતા નાતને તજવા તૈયાર થાય છે.

ભીખીની સાસુ રેવા નાતના રિવાજો અને નાતના ડરને લીધે જ ક્રુર બની હતી. ન્યાત વ્યક્તિના જીવનને કેવું કચડી નાખે છે એનું કરૂણ દષ્ટાંક રેવા છે.

'કડલાં' બે દશ્યમાં લખાયેલું એકાંકી નાણા વ્યવહારનું ચિત્ર છે. હેતીબાઈને ત્યાં વેવાઈ આવ્યા છે ઘરમાં બંટી અને કોદરા જ છે તે વેવાઈને ન પીરસાય એટલે મકાઈ લેવા પોતાનાં ખાતાવાળા દલુચંદ શેઠને ત્યાં ઉપાડ કરવા આવી છે. શેઠનું મન પ્રસન્ન કરવા કેરીઓ ભેટ લાવી છે ને સ્ત્રી સુલભ આવડતથી કેટલીય ખુશામત કરે છે પણ વાણિયો ચીજ વિના ઉધારે ધીરવાની ના પાડે છે. શેઠની બીજી વારની સ્ત્રી શકરી જે છોકરાંની ખૂબ તૃષ્ણાવાળી છે. તેને ઊંડે ઊંડે એમ હશે કે શેઠના ઘરાકોનાં નિસાસાને લીધે સારો દિવસ દેખતી નથી. પણ તે અજાણતાં જ તેના શિકારી માનસવાળા પતિનું સાધન બને છે. અત્યાર સુધી શેઠે નહિ જોયેલ કડલાં જોઈ હેતીને તે ગીરવી મૂકવા સૂચન કરે છે. ને શેઠ એ કડલાં ગીરવે મૂકી મકાઈ લઈ જવાનું કહે છે.

'કડલા' આબરૂનું પ્રતીક હોવાથી હેતીબાઈનું હૈયું ભાંગી જાય છે. કડલાં નીકળતાં નથી તેથી અનેક નિસાસા, શાપ, બદદુઆ બોલતી હેતી પાડોશી સોનીને ત્યાં કડલા કઢાવવા જાય છે. ત્યાં આઘાતની મારી રસ્તામાં પડી જાય છે. સોની પોતાની પત્નીના કડલાં મંગાવે છે. દલુચંદના હૈયાને આ વાત સ્પર્શે છે ને તે હેતીને તેના કડલાં પાછા આપે છે.

આ એકાંકીમાં દલુચંદની ગણતરી બાજી નિષ્ઠુરતા ને ખંધાઈ બહુ સારી રીતે બતાવવામાં આવ્યા છે.

'ઢેઢનાં ઢેઢ ભંગી' ત્રણ દશ્યમાં વહેંચાયેલું હોવા છતાં તેનાં વસ્તુનો તંગ દોર કાર્યની એકતાને ઢીલી પડવા દેતો નથી.

દલિત સાહિત્યની વિભાવના આપણે ત્યાં ઘણી મોડી આવી પણ તે પ્રકારનું સાહિત્ય ગાંધીયુગમાં ઘણું રચાયું છે. આ એકાંકી તેનું ઉદાહરણ છે. ધર્મના નામે વહેમ અને અંધશ્રદ્ધામાં જીવતાં લોકવરણનું ચિત્રણ પુરૂષ પાત્રો દ્વારા સુંદર રીતે રજૂ થયું છે.

ગામડાનો અસ્પૃશ્યો તરફનો સનાતન જડ અન્યાય દેખાય છે. જમાનાથી ચાલ્યા આવતા વર્ણભેદની પ્રથા અને એના આધારે જ રચાયેલી ઉંચનીચની વ્યવસ્થા નાના મોટા સહુને એ પ્રથાથી જેમનું અહમ્ સંતોષાતું હોય તેમને જ નહિ પણ જેમનું અહમ્ પગલે પગલે ઘવાતું હોય ને જેમણે એ પ્રથાના અનિષ્ટ માત્રનો ભોગ જ થવાનું હોય તેમને પણ કેવી સદી ગઈ છે તેનું નિરૂપણ છે.

ગામનાં તળાવમાંથી પાણી ભરવાની બંધી થતાં ઢેઢ વર્ણ તળાવની પાસે કૂવો ખોદીને પાણી લે છે. ત્યાં ચોરી છૂપીથી પાણી લેવા આવેલ ભંગી, કૂવામાં પડી ગયેલ બ્રાહ્મણ ઓમકારને બહાર કાઢે છે. તેનો ઉપકાર માનવાને બદલે બ્રાહ્મણ પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે હોમ કરીને ભંગીનું ઝૂંપડું બાળે છે બળાવે છે.

'પડધાં' અને 'દુર્ગા' શહેરીજીવનને તાદશ કરતાં એકાંકી છે.

'પડધા' એકાંકીની વાત કરીએ તો ગ્રામીણ જીવનનાં પાત્રો મળ્યા હોવા છતાં એનો આખો સંન્નિવેશ શહેરી છે. અને તેય મુંબઈની ચાલનો. શહેરના વાતાવરણમાં ગામડાનાં પડઘા સંભળાય છે. મુંબઈની એક ચાલીમાં ૮ થી ૧૦ વર્ષના બાળકો 'મુંબઈ મુંબઈ' ને 'દેશ દેશ'ની રમત રમે છે તે દ્વારા મુંબઈની મોહિનીથી આકર્ષાઈને ન છૂટકે મુંબઈ આવેલા સામાન્ય મધ્યમ વર્ગનાં જીવનની ઝાંખી થાય છે. આ છોકરાંઓ ખાસ કરીને મા-બાપનું બોલવા ચાલવામાં અનુકરણ કરે છે.

મા-બાપ છોકરાંને ખોટા વચન દઈ તેમને ખોટી રીતે દબાવી કેવા વિકૃત કરે છે તેનું ચિત્ર છે. પણ આ ચિત્રનો સૌથી રમૂજી અને તે સાથે કરૂણ અંશ તો છોકરાં શહેરમાં રહ્યાં રહ્યાં ગામડાનાં દશ્યો ભજવે છે એ છે. એક સાથે શહેરમાં ગામડું ને ગામડામાં શહેર આપણને દેખાય છે.

જીવનનું એક સત્ય કે બાળકો તો વડીલોનાં પડઘા જ છે. મનુષ્યોનું સ્વભાવિક વલણ વડીલો કહે તે પ્રમાણે કરવાને બદલે વડીલો કરે તે પ્રમાણે કરવાનું વિશેષ હોય છે.

બધાથી જુદી પડી જાય એવી એકાંકી 'દુર્ગા'. ઓછામાં ઓછાં ત્રણ જ પાત્રો આમાં છે. હરનાથ બ્રહ્મચર્ય પાળવાના અતિ આગ્રહવાળો, આદર્શ માટે સર્વસ્વ હોમવા તૈયાર, જેલ જઈ આવેલો વાર્તાનો નાયક છે. તેની પત્ની દુર્ગા બધામાં તેની સાથે રહી ગમે તે સહન કરવા તૈયાર છે. ને રઘુનો મિત્ર બિહારી છે. પતિના આદર્શ મુજબ જીવવા મથતી દુર્ગા પોતાની સંતાની માટેની ઈચ્છા પતિ સંતોષે તેમ નથી એમ લાગતા પૂર્વરાગી પતિમિત્રને વશ થાવા જાય છે, ત્યારે હરનાથ બહારથી તજાયેલું બાળક લઈને આવે છે ને દુર્ગા તેના પગ આગળ ફસડાઈ પડે છે.

દુર્ગાના પાત્રની વાત કરીએ તો જે આદર્શ-પરાયણતાથી પ્રેરાઈને દુર્ગાએ બિહારીને છોડીને હરનાથની સાથે લગ્ન કર્યા છે ને પૂરા સાત વર્ષ સુધી અસિવ્રત ધારા વ્રતનું પાલન કરી તેની સાથે જીવે છે તે આદર્શપરાયણ દુર્ગાની ડામાડોળ થવા લાગેલી ચિત્તવૃત્તિને છેલ્લી ઘડીએ સ્થિર કરી દેતી આલેખવામાં કવિની કલ્પના અને કલાનો વિજય છે.

''એમ તો મેં સાત વર્ષ એમની સાથે ગાળ્યા છે.'' આ એક જ વાક્ય દુર્ગાના મોંમાં બે વાર મૂકવામાં આવ્યું છે. પહેલીવાર હરનાથ મક્કમ છે તો પોતે પણ ઓછી મક્કમ નથી એટલે જ તે હરનાથને પરાણીને સાત સાત વરસ સુધી રહી શકી તે સૂચવવાને બીજી વાર હું માત્ર મારા માતૃત્વની ભૂખ સંતોષવા જ હરનાથને છોડીને બીજા સાથે લગ્ન કરું તો મારું માણસપણું લાજે. હું પશુ નથી માણસ છું. માત્ર વાસના કે વિકારની પ્રેરી હું કંઈક અનુચિત આચરણ કરી બેસું તો મેં હરનાથ જેવા

મનોનિગ્રહીને ઈન્દ્રિય નિગ્રહીનું સાત સાત વર્ષ લગી સેવેલું સાંન્નિધ્ય લાગે'' એ સૂચવવા મૂકવામાં આવ્યું છે. તે નોંધપાત્ર છે.

આ એકાંકીનું સ્થળ કદાચ ગામડાનું હોઈ શકે પરંતુ તેમાં આલેખાયેલું જીવન ગામડાનું નથી.

આ સંગ્રહની બાકી રહેલી બે એકાંકીઓ, પ્રયોગાત્મક છે. 'ગાજરની પિપૂડી' અને 'વિરાટ જનતા.'

'ગાજરની પિપૂડી'માં હાલના જમાનામાં કંઈ કરી નાખવું એવા ઉત્સાહવાળા ત્રણ યુવાનો ભેગા થાય છે પણ તેમનાં ઉત્સાહમાં જ્ઞાનની નક્કરતા ને નિરાભિમાન રહેવાના આદર્શ વિનાની કેવળ અતિ મુગ્ધ પોલી મહેચ્છા વિના કશું જ હોતું નથી. આ કટાક્ષ ચિત્ર છે.

શશિકાન્ત, કપિલ ને પ્રમોદ શેખચલ્લીના સ્વપ્ના સેવે છે ને લોકમાનસમાં ઘૂસવાના રાજમાર્ગો શોધે છે. એ લોકો માને છે કે ગાજરની પિપૂડી વાગે ત્યાં સુધી વગાડવાની પછી ખાઈ જવી. આપણે જો આપણી ટોળી જમાવીને બેસી જઈએ અને પ્રચાર કર્યે રાખીએ તો દુનિયાની આંખમાં ધૂળ નાખી શકાય ને આપણો ડંકો વગાડી શકાય.

આમ આ એકાંકીમાં યૌવનની ભાવનાશીલતા અને સ્વપ્નશીલતા નહીં પણ કશી પણ સજ્જતા કે પાત્રતા વિના કેવળ ટોળું જમાવીને નર્યા પ્રચારના જોરે લોકમાનસમાં ઘૂસી જવાનાં સ્વપ્ના સેવતા યુવાનોની હાંસી ઉડાડવામાં આવી છે.

દૃશ્ય અલબત્ત શહેરનું છે. અને તેમાં એકાંકીકારનો શહેરનો અનુભવ પણ સાચો દેખાય. પણ આ એકાંકી એક રીતે છેલ્લા એકાંકી સાથે સંધાયેલું છે અને એ છેલ્લું એકાંકી 'વિરાટ જનતા' પાછું ગામડામાં આવે છે. આ એકાંકીમાં લેખકે એક નવો કૌતુકમય પ્રયોગ કર્યો છે.

'સાપના ભારા'ના અનેક એકાંકીઓમાં લેખકે અનેક પાત્રોને સૂચિત રાખ્યા છે, આ સૂચિત પાત્રોને ભેગાં કરીને 'વિરાટ જનતા' જેવું સુંદર એકાંકી આપ્યું છે. તેમાં પેલા ગૌણ લાગતાં પાત્રો મહત્વનું કાર્ય કરે છે.

ગ્રામ્ય સમાજને સુધારવાનો ભેખ લઈને ગામડામાંઅડ્ડો નાખી પડેલા ભાણેશરીના સલાહ-સૂચન-શીખને આરંભમાં અનુકૂળ પ્રતિભાવ મળે છે. તેથી શિવલાલ પ્રભાવિત થાય છે, પણ રોટલો માગવા નીકળેલાં બાલા ભંગીના બાળકોને ભાણેશરી જ્યારે પોતાના ઘરમાં બેસાડીને ખવડાવે છે ત્યારે વિઠ્ઠલ ઠાકરને નંદરામ જેવા રાવણે તો ઠીક પણ રૂપો ખોટ ને ખુદ બાલો ભંગી તેની વિરુદ્ધ થઈ જાય છે. અને જાણ કે પાઠ ભણાવે છે કે સાહિત્યની સેવા કરવી એ ભ્રમ છે. એટલો જ સીધી લોકસેવા કરવી એ ભ્રમ છે. 'વિરાટ જનતા' સ્વીકારે કે ન સ્વીકારે!

જીવનના વાસ્તવિક સત્યને માર્મિક રીતે પકડી લેનાર કલાકાર જ એકાંકીને આવો વળાંક આપી શકે. લેખકે સંગ્રહના પ્રારંભમાં પ્રસ્તાવના રૂપે આ એકાંકી લખેલું એમ કહ્યું છે પણ તેમાં પ્રસ્તાવના કરતાં સમાપ્તિ દૃશ્યોના લક્ષણો વધારે આવે છે.

'વિરાટ જનતા' એકાંકી પરથી એ ફલિત થાય છે કે ગ્રામ જનતા જો કોઈ તેના દોષ બતાવે તો તે હજી સહન કરી શકે છે પણ પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી એની સમાજ વ્યવસ્થામાં જો કોઈ કશો ફેરફાર કરે તો તે સહન કરી શકતી નથી.

ગાંધીજીના રાહબરી હેઠળની ગ્રામોત્કર્ષની ભાવના તથા આર્થિક સામાજિક રીતે કચડાયેલાં વર્ગની તેમ જ નવા વહેતા થયેલા પરિબળોની પ્રેરણા ઝીલી તેમની જીવનસ્થિતિને વાસ્તવ વલણથી અવલોકી તેનું સાહિત્ય મર્યાદામાં રહી શકાય તેટલું યથાવત યથાર્થ શબ્દચિત્ર આલેખવામાં તેઓ સફળ રહ્યા છે.

તેમની સામાજિક એકાંકીઓમાં ગ્રામજીવન અને શહેરી જીવનનું આલેખન કેન્દ્રસ્થ છે. તેમાં રજૂ થતી પાત્ર સૃષ્ટિ પણ વિવિધ વ્યાપક ને જીવંત કોટિની લાગે છે. તેમાં ગ્રામજીવનનાં નીચલા થરનાં, અબુધ ભોળા, નિરક્ષર ને દલિત લોકો છે તો શહેરનાં ભદ્રવર્ગીય સુસંસ્કારી શિક્ષિત યુવક, યુવતીઓ, કવિઓ, લેખકો છે. તથા દેશની આગ્રહી માટે ઝૂઝતાં ભાવનાશાળી સૈનિકો છે. તો આઝાદી પછી બની બેઠેલા પ્રધાનો, લોકનેતાઓ પણ છે. આમ વાસ્તવજીવનને આદર્શ જીવન બેઉનું પ્રતિબિંબ ઝીલતાં વૈવિધ્યસભર પાત્રો તેમણે સર્જ્યા છે. તેઓનાં આંતર બાહ્ય સંઘર્ષપૂર્ણ જીવનનું તેઓ કલાત્મક સૂચક, સંયમિત ને તટસ્થતાપૂર્વકનું આલેખન કરે છે.

તેમનાં એકાંકીઓ હળવા ને હાસ્યરસ પ્રધાન તેમ જ ગંભીર અને કરૂણરસ પ્રધાન છે. ગામડામાં ઘર કરી બેઠેલી મલિનતાનું સાચુકલું તાટસ્થ્યપૂર્વક કરૂણગર્ભ વાસ્તવદર્શન કરાવતા એકાંકીઓમાં રજૂ થતું ગામડું અને સમસ્ત ગ્રામીણજીવન હર્ષ કરતાં ગ્લાનિ, ખેદ, ગમગીનીનો વધુ અનુભવ કરાવે છે તેથી તે એકાંકીઓ મોટે ભાગે કરૂણગર્ભ બન્યાં છે તેને લઈને 'સાપના ભારા' એકાંકી સંગ્રહની મોટાભાગની એકાંકીઓ કરૂણરસ પર્યાયી બન્યાં છે.

બધાં એકાંકીઓનું વિશ્લેષણ કર્યા પછી આપણે એ નિષ્કર્ષ તારવી શકીએ કે ઉમાશંકરના એકાંકીઓમાં પહેલી જ વાર લોકબોલીનો પ્રયોગ શરૂ થાય છે. ગામડાંની લોકબોલી ગ્રામ-વાતાવરણને ખડું કરવામાં ઉપકારક નીવડી છે. માનવીઓના બોલચાલની વિવિધ ભંગીઓ, લહેકા, લટકા ને વાંકવળાંકો યુક્ત સંવાદો, ટૂંકા, માર્મિકને વેધ બન્યા છે. પાત્રની સ્પષ્ટ રેખા આકૃતિ કંડારી કાઢવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

તેમનાં એકાંકીઓમાં પાશ્ચાત્ય એકાંકીઓના વિશિષ્ટ કલાતત્વોનો સુભગ સમન્વય થતો રહે છે. તેમનાં મોટા ભાગના એકાંકી એક જ અંકમાં આલેખતા સુગ્રથિત રૂપનાં છે. ઘણીવાર તેમાં અનેક દશ્યો ને અંકોની યોજના પણ થતી રહે છે.

ઉમાશંકરના સારાં એકાંકીઓમાં કુતૂહલપ્રેરક આકર્ષક પ્રારંભ, ક્રમિક વસ્તુ વિકાસ દ્વારા સધાતી પરાકાષ્ઠા, પાત્રો અને વાતાવરણ વચ્ચેનો બાહ્ય સંઘર્ષ તો પાત્રની મનોભૂમિમાં ચાલતો આંતરસંઘર્ષ વ્યંજનાપૂર્ણ વેધક અને સ્વભાવિક મર્માળા સંવાદો, વ્યક્તિના સંઘર્ષમાંથી જન્મતી અને નાટકના ધ્વનિરૂપે અનુભવાતી માનવજીવનની કરૂણ અને સમગ્ર એકાંકીમાં વ્યાપ્ત એવી કવિ હૃદયની આદ્રતા તુરત જ કળાઈ જાય છે તેને લઈ તેમનાં એકાંકીઓ પૂર્વેના એકાંકી કરતાં વસ્તુ, પાત્ર, પ્રસંગ ને પરિસ્થિતિ નિરૂપણની દૃષ્ટિએ જુદા તરી આવે છે. તેમ જ ગુજરાતી ભાષાના એકાંકીઓને સુઘડ રૂપ અર્પે છે.

શિષ્ટ પ્રવાહી પ્રાસાદિક શૈલી અને લોકબોલીની અભિવ્યંજનાશક્તિ બેઉનો કલાત્મક યોગ ઉમાશંકરના એકાંકીઓમાં પહેલીવાર સધાય છે તેટલું તેનું મૂલ્ય અદકેરું નીવડે છે.

સંદર્ભ સૂચિ

(૧) 'સાપના ભારા' - ઉમાશંકર જોશી

(૨) ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા - ધીરુભાઈ ઠાકર

(૩) ગાંધીયુગનું ગુજરાતી સાહિત્ય - ચુનીલાલ ગાંધી

(૪) આપણાં સાહિત્ય સ્વરૂપો - મફત ઓઝા

(૫) યુગ દ્રષ્ટા ઉમાશંકર - ચંદ્રકાન્ત શેઠ, ધીરુ પરીખ, રઘુવીર ચૌધરી, ભોળાભાઈ પટેલ

(૬) કવિનો શબ્દ - સુરેશ દલાલ

❑❑❑

ગુજરાતી કવિતા અને 'કાગળને પ્રથમ તિલક' કાવ્યસંગ્રહ

Ms. Sejal Shah

કવિતા એવું જીવનતંત્ર છે, જેની ગતિવિધિ સમજવી અકળ છે. અ સંદર્ભમાં કોલરિજનું આ નિરીક્ષણ મહત્વનું છે, "Poetry gives most pleasure when only generally and most perfectly understood.' કવિતા તરફથી આપણી ગતિ, કોઈક ચોક્કસ અપેક્ષા સાથેની હોય છે. સર્જકની મનોભૂમિમાંથી પ્રગટેલી અને આપણા સુધી પહોંચી, પ્રગટતી કૃતિ આપણી અંદર એક ચોક્કસ રસાનંદ ઉત્પન્ન કરે તેમાં ભાવકની સમજ અને સર્જકનું કર્તૃત્વ બંને કાર્ય કરે છે. સમયાંતરે આ અકળ લેખાતી કળાકૃતિમાંથી જ જીવન, સમાજ, સંસ્કૃતિ, માનવ સંવેદનને લગતા અનેક રહસ્યો સ્ફૂટ થતા રહે છે. એક સારી કળાકૃતિ ભાવક હૃદયના આનંદનું નિમિત્ત પણ બને છે. આ ભાવક રસાસ્વાદની પ્રક્રિયામાં વ્યક્તિગત વિધ્નો જુદા રહેવાના પણ અમુક ખ્યાલો, માનસિક વળગણો, સાચી સમસંવેદનાની ક્રિયામાં અવરોધરૂપ બને છે. કવિતા એવાઓની આગળ પોતાનું હૃદય ખોલતી નથી. કૃતિના પુનઃસર્જનને શક્ય બનાવતું વિવેચકનું ચિત્ત ઓછામાં ઓછું સર્જકના ચિત્તની જેમ વેદનાશીલ અને ગ્રહણશીલ હોવું જોઈએ.

કવિતાને આપણે કાનની કળા કહીએ છીએ, એમાં અવાજનું આગવું મહત્વ છે, પણ કાવ્યના આસ્વાદમાં એકલો અવાજ જ મહત્વનો નથી, અવાજ દ્વારા જે અર્થબોધ થાય છે, જે ઊર્મિ અસરો ઉદભવે છે, તે મુખ્ય બાબત છે. ડેગાસ પરના પોતાના પ્રસિદ્ધ પત્રમાં સ્ટીફન માલાર્મેનું પેલું જાણીતું કથન યાદ આવે છે, "Poetry is made not with ideas but with words', કવિતા એ વિચારો નહીં પણ શબ્દો વડે રચાય છે. અન્યત્ર તેમણે કહેલું, ''શબ્દો એ ઐન્દ્રિય અનુભૂતિ સાથે સંકળાયેલી ઘટના છે.'' એને વિશે ચર્ચા કરતાં કવિ મૅકલીશ કહે છે કે કવિતામાં માત્ર શબ્દોના વર્ણોનું જ નહિ પણ શબ્દોના અર્થોનું પણ પૂરતું મહત્વ છે, અર્થાત્ કાવ્યાર્થની સિદ્ધિમાં વર્ણરચના જ મહત્વની નથી, અર્થોની રચનાનું પણ એમાં મહત્વ છે કારણ કે શબ્દાર્થો માત્ર વિચારદર્શક નથી પણ ભાવદર્શક પણ છે. માલાર્મેના આત્યંતિક મતની સામે કવિતામાં શબ્દો દ્વારા જે ભાવ નિરૂપિત થાય છે તેને સંબંધિત વર્ણરચના પૃષ્ટ કરે છે, કેવળ નિરપેક્ષ વર્ણરચનાનું કાવ્યમાં કોઈ મહત્વ ન હોઈ શકે એ એણે સ્પષ્ટતાથી નિર્દેશ્યું છે.

છેલ્લી પચ્ચીશીમાં દુનિયાભરના કવિઓની કવિતામાં જે હતાશા, ભગ્નાશપણું અને નિઃસહાયતા જોવા મળે છે તે જ છેલ્લા દશકના ગણનાપાત્ર ગુજરાતી કવિઓની રચનામાં દેખાય છે. સાંપ્રત ચેતનાને વાચા આપનારા કવિઓની અછાંદસ કવિતાનું માધ્યમ ખૂબ અનુકૂળ આવેલું છે. કૃતક ગદ્ય કવિતાનો ધસમસતો પ્રવાહ આપણે છેલ્લાં વર્ષોમાં જોયો છે. દરેક જમાનામાં પ્રયોગશીલતાને નામે અધકચરી અને વિરૂપ વસ્તુઓના ફાલની ક્યારેય પણ કમી હોતી નથી. જીવનનું સ્વરૂપ, એના અનુભવો અને એ અનુભવોનો અભિવ્યક્તિ સાથેનો સમન્વય મહત્વનો છે. અર્થ દૃષ્ટિએ અસંગત એવી પંક્તિઓની ગોઠવણીથી કાવ્ય થતું નથી. પોતાના 'રાઈટિંગ' નિબંધમાં W. H. Oden કહે છે, "A Poet has to woo not only his own muse but also Dame Philology, and for the beginner, the latter is the more important.' પદ્યને 'મુક્ત' રીતે પ્રયોજનારને તેણે રોબિન્સન ફ્રાને સાથે સરખાવ્યો છે, જે વેરાન ટાપુ ઉપર રસોઈ, ઈસ્તરી અને કપડાંને રફૂ કરવાનું જાતે જ કરે છે! અછાંદસના પરિણામ તરફ નજર કરતા, લાભશંકર, રાધેશ્યામ,

સિતાંશુ, વિપિન પરીખ, મુકેશ વૈદ્ય, સુરેશ દલાલ, ચંદ્રકાન્ત શેઠ, પન્ના નાયક, જગદીશ વગેરે નોંધપાત્ર પરિણામ સર્જી શક્યા છે,

આજે ભરભર શિયાળાના

પીળા રણમાં

ઝંખું છું

ગુલમહોરની ઝૂમતી -વાળનો સ્પર્શ

પછી

હું ખુદ વસંતપંચમી.

કવિતા લાઘવની કલા છે, પ્રાસ કે અનુપ્રાસની તડજોડમાં પડ્યા સિવાય પણ અનુભૂતિનો સ્પર્શ આપી શકાયો છે. પરંપરા સાથેનો વિચ્છેદ ગુજરાતી કવિતાના વિકાસ તબક્કાઓ જોતાં અનિવાર્ય જેવો છે. મોટાભાગની કવિતા દેખાદેખીથી અને ફેશન પરસ્તીની રીતે લખાતી જોવા મળે છે. અનુભૂતિનું મૂલ્ય ઓછું થયું છે અને માત્ર રૂપવિધાનનો મહિમા કરવા પાછળ કવિતાએ દોટ મૂકી છે. સાહિત્યે લોકપ્રિય થવું જોઈએ એવા કોઈ અભિગ્રહથી નહિ, પણ કવિતા વિદગ્ધ ભાવકોને સંતર્પી ન શકે એવી પરિસ્થિતિ તો ઈષ્ટ ન જ ગણાય. માત્ર શબ્દરમત કે ભૌમિતિક તરેહ એ કવિતા નથી, એ વાતનું સ્મરણ કરાવવું પડે એ દુઃખદ છે. એકનાં એક કલ્પનો કે શબ્દ ઝૂમખાં વાપરવાથી કવિતા પ્રયોગશીલ થઈ ગઈ એવા ભ્રાન્ત વલણમાંથી જેટલું વહેલું નીકળી શકાય એટલું કવિતાના લાભમાં છે.

ગુજરાતી કવિતા વિષયક આ કેટલીક ભૂમિકાની વાત કર્યા પછી કાવ્યસંગ્રહ 'કાગળને પ્રથમ તિલક' કાવ્યસંગ્રહ તરફ એક નજર કરવી છે. પ્રત્યેક કૃતિને આપણે માણી શકતા નથી પરંતુ ઉત્તમ રચનાઓના પરિશીલનથી વિવેક અને સુરુચિનું ઘડતર થાય છે. રસ્કિનને યાદ કરીએ, 'કલાના ઉત્કર્ષ માટે બલિદાન જોઈએ, અને તેને ઝીલવા તેમનાં હૃદય.' અધ્યાપન દરમ્યાન ભણાવાતી કૃતિ ગુજરાતી ભાષાનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી હોય છે, કોઈ એક કાવ્યસંગ્રહ દ્વારા વિદ્યાર્થી ઘણીવાર તેના મનમાં સમગ્ર ગુજરાતી કવિતા વિશે ધારણા બાંધતો હોય છે, જે તે કૃતિમાં તેને પડતાં રસને આધારે તે પછી સાગરના ઊંડાણમાં ડૂબકી મારવાનું નક્કી કરતો હોય છે.

આજે વિવેચકોની પરવા કર્યા વગર ચારે તરફ ગુજરાતી કવિતાઓ ફાલી રહી છે. પરંતુ 'આ દાયકા પૂર્વે (દસમા દાયકા પૂર્વે), ગુજરાતી કવિતા મંદપ્રાણ બન્યાના અનેક નિર્દેશો આપણા જાગ્રત વિવેચકોએ કર્યા હતા.' ભાષા અને લાગણીની ક્રીડા માનવીના મનમાં પડઘાયા કરે છે, લયબદ્ધતાનો આનંદ લેવો સૌને ગમે છે, પરંતુ આ કવિતાઓ ગુજરાતી કવિતાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે ત્યારે ચિંતા જન્મે છે. અહીં રસશાસ્ત્રના નિયમો માનતા અને ન માનતા, એમ બે પક્ષ પાડી શકાય પરંતુ સાહિત્યના ધોરણોની ચિંતા કરતી વખતે યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ શોધી છટકવાનું ન હોય. લોકપ્રિયતાના ધોરણોને આધારે સાહિત્યના ધોરણો બાંધી ન શકાય. અનેક ધારાઓ એક જ સમયે હોય પરંતુ એક ચોક્કસ ધારાને આધારે, ચોક્કસ કવિતાઓને માથે ન ચડાવતાં, તો વ્યક્તિપ્રેમ કરતાં સાહિત્યપ્રેમને મહત્વ આપવું જોઈએ.

લયમાં લખો એટલે ગીત, થોડુંક ગદ્ય જેવું એટલે અછાંદસ, પછી ગઝલના જાળવી લેવાના છંદો, આવી ભ્રમણા ઊભી થાય તો હવે નવાઈ ન પામતા, કારણ... મુંબઈની પ્રજાને એના ચસોચસ સમયમાં કોઈ ઘરે આવીને પછી વિચારવાનું કહે તો પરવડે નહીં. પછી તો ખુશમિજાજ અને લપસણા શબ્દો જ જોઈએ, એ કામ કેટલાંક ભજવાતાં ગુજરાતી કોમર્શિયલ નાટકો પછી હવે જાણે કે કવિતાએ ઉપાડી લીધું હોય, એવું લાગે છે. મહેફિલોમાં લયની તરન્નુમ અને શબ્દોની રમત જ કવિતાનું સરનામું બની ગયું હોય, એવું ક્યારેક લાગે છે.

'કાગળને પ્રથમ તિલક' કવિ મુકેશ જોષીનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ. મુંબઈ સ્થિત કવિ, કવિતા, ગઝલ પ્રત્યેની લાગણી પોરબંદરના કૉલેજકાળથી લઈ આવ્યા, મુંબઈ આવ્યા પછી વતન છોડ્યાનું દુઃખ અને મુંબઈ આવ્યાનો આનંદ અને તેમાં જાણીતા સાહિત્યકારોના પ્રોત્સાહનથી કવિ અજવાળાની મુઠ્ઠી રૂપે તેમની કવિતા આપણી સમક્ષ મૂકે છે. પ્રસ્તુત સંગ્રહમાં કવિએ ૭૮ ગીત, ૧૮ ગઝલ અને ૫ આછાંદસ રચનાઓ મૂકી છે. આ કવિ મુંબઈની પ્રજાને પ્રિય અને શબ્દોને કલમમાં રમાડતા કવિ છે. ગીતમાં લય પર તેમનો જબરો કાબુ. પ્રેમ, ઈશ્વર અને માણસજાતિ વિશે તેમના વધુ કાવ્યો સંગ્રહમાં છે. લોકોને શું ગમશે તેની બરોબરની પરબ અને તેવું જ પીરસનારો, ભીડને કાબુમાં કરનારો મુંબઈનો કવિ.

પ્રસ્તુત સંગ્રહમાં કવિએ તેમના કોઈપણ કાવ્યોને શીર્ષક જ નથી આપ્યા. જે કાવ્યમાં રહેલી ભાવ, સંવેદનની સામ્યતાને કારણે હોઈ શકે. સંગ્રહનું પ્રથમ કાવ્ય જ,

'મા. મને કક્કો શિખવાડ

મારા તો ભાઈબંધ વાંચી બતાવે છે

પાનખરે ઊગેલાં ઝાડ... મા મને.'' (પૃ. ૩)

જેમાં ગીતમાં પ્રગટેલો લય તમને જકડી રાખે છે અને કવિ વિરોધાભાસ પણ સુંદર રીતે ઉપજાવી જાણે છે, પાનખર અને ઝાડ, ફૂલ અને વાડ, તૃણ અને પહાડ જે અર્થવિન્યાસને બદલે રોમાંચ ઊભો કરે છે, સુરેશ દલાલે જેમને આજની પેઢીના મહત્વના ગીત કવિઓમાં ગણ્યા છે તેવા મુકેશ જોષીની કેટલીક સુંદર ગીત રચનાઓ જેમાં યુવાનીનો રોમાંચ, પ્રેમનો ભીનો સ્પર્શ અનુભવાય છે તેવી,

'ખોટું ન લાગે તો વાત એક કહું

હું થોડા દિવસ હવે તારામાં રહું? (પૃ.૨૩)

આ સુંદર ઉપાડ પછી કવિ પાસે એ રોમાંચ યથાવત રહે અથવા વધુ સુંદર બને એવી અપેક્ષા રખાય છે પણ કવિ વાચાળતામાં સરી પડે છે.

મારી હથેળી પછી પગ તારો પડશે.

ગીતની મુગ્ધતાને આવી મુખરતા હાનિ પહોંચાડે છે,

પછી એ જ ગીતમાં આગળની પંક્તિ,

'મને સાચકલે મારામાં ફાવતું નથી,

આમ ટીપાની ધાર બની ક્યાં સુધી વહું?

હું... (પૃ. ૨૩)

ગીતને એના મૂળ ભાવમાં મૂકી આપે છે.

કવિનો લય અને પ્રાસ ઉપરનો કાબૂ અને ગીતમાં પાછું સંબોધન, ગીતને સારો ઉપાડ આપે છે, 'અલ્યા' શબ્દનો ગ્રામીણ લહેકો અને પછી આગળ આવતા શબ્દોમાં 'ખપનું' પછી 'તપનું' અને 'તડપનું' આપણને પ્રાસાનુભૂતિ ઠરાવે છે. ગીતમાં માત્ર લય, પ્રાસ, સંગીતના તત્વોને આધારે ગીતને પ્રમાણવાનું હોય તો અહીં એ પાર ઉતરે પણ ખરું પણ ભાવસૌંદર્ય અને કળાગત પ્રશ્નો તો આપણને ઉપજે જ છે, મુખરતાથી આગળ કવિતા જતી જ નથી, પ્રેમની તડપ, સ્વપ્નો, સામાન્ય અનુભૂતિની યાદીમાં જ ગીત કુંઠિત થઈ રહી જાય છે. કવિમાં જોવા મળતી ભાષાની સાદગી અને ક્યારેક આવા પ્રયત્નમાં એકાદ સુંદર ધ્વનિ પ્રગટાવતું ગીત પણ આખા સંગ્રહ દરમ્યાન મળી જાય છે,

તમે કોઈ દિવસ પ્રેમમાં પડ્યા છો?

એકાદી મુઠ્ઠીનું અજવાળું આપવા

આખીય જિંદગી બળ્યા છો? (પૃ. ૩૫)

પરંતુ આવી પંક્તિઓ અપવાદરૂપ જ મળે છે, મુઠ્ઠીનું અજવાળું અને એ માટેની આખી જિંદગીભરની બળતરા તો પ્રેમી જ સહન કરે અને એ અનુભૂતિ પણ પાછી પ્રશ્નરૂપે રજુ થાય છે. આખા ગીત દરમ્યાન એક યાદી રૂપી પ્રશ્નો રજૂ થાય છે, જેનો મૂળ ભાવ તો એ જ પ્રથમ પંક્તિને જ પુનરાવર્તિત કરે છે. આમ તો આખા ગીતમાં ક્યાંય ગતિ નથી પણ આ ગતિવિહિનતા બહુ કઠતી નથી. મૂળભાવને ફરી ફરી ઘૂંટવાનો કવિનો ઉપક્રમ હશે અને આગળ કહ્યું એમ પ્રથમ પંક્તિના ઉપાડ પછી કવિ એ માધ્યમ જાળવી શકતા નથી પણ ભાવની વિશિષ્ટતા ગીતને સુંદરતા બક્ષે છે એટલે બાકી બધું બાદ કરી શકાય.

ગુજરાતી કવિતામાં કન્યાવિદાયની સુંદર પરંપરા છે. કવિ મુકેશ જોષી પણ આ વિષયને સ્પર્શવાનું ચૂક્યા નથી. આ ભાવને વ્યક્ત કરવા એ જ પરંપરાગત દાદા, પાનેતર, ઢોલ, ગામ, પાદર વગેરે તો આવે જ છે. ભાવસંવેદનને ઝંકૃત કરતી કેટલીક પંક્તિ જે દીકરીના હૃદયની ભાવનાને વ્યક્ત કરે છે,

'બાપુના હુક્કામાં તંબાકુ ભરવાનું, બાને કહેવાનું હતું બાકી...' (પૃ. ૪૬)

અને કાવ્ય તો ખરેખર અંતિમ પંક્તિથી શરૂ થાય છે,

'ગોરમાને પાંચ પાંચ વરસોથી પૂજ્યાં, ને ગોરમા જ નાવને ડુબાડે,

મારું બચપણ ખોવાયું એ જ દા'ડે.'

આ વ્યંજના કાવ્યને ઉઘાડ આપે છે. આ પંક્તિ ભાવકની અંદર પ્રશ્ન જન્માવે છે, 'ગોરમા નાવને ડુબાડે' દ્વારા કવિને શું અભિપ્રેત છે? કન્યા આ લગ્નથી આનંદિત નથી કે પછી આ લગ્ન ઉંમરમાં વહેલા થયા છે, વગેરે વગેરે.

કવિના ગીતોમાં ગીતકાવ્યનો ઉઘાડ સુંદર રીતે થયા પછી તેને આગળ વધારતા આગળની પંક્તિઓમાં ગીત તૂટે છે, સુચિ લંબાતી જાય છે, એક સરખી ભાવઅનુભૂતિ અને કવિ એક વર્તુળમાં ફરી રહ્યાં હોય તેવું લાગે છે. કવિતામાં શબ્દોનું પુનરાવર્તન પણ જોવા મળે છે,

'અમ કાગળ લખ્યો'તો... (પૃ. ૬)

'અમે શ્વાસ ભરીને... (પૃ. ૭)

પ્રિય પ્રિય દરિયાજી... (પૃ. ૪૭)

જેવા કેટલાય ગીતોમાં ગતિ નથી. 'આજે તારો કાગળ મળ્યો' (પૃ. ૧૦)ની પંક્તિ, 'ગોળ ખાઈને સૂરજ ઊગ્યો એવો દિવસ ગળ્યો', આમ લાગણીને પ્રતીક દ્વારા મૂકીને પછી તેનું વ્યાજબીપણું જળવાતું નથી. આવી ઉપમાઓ બીજી કેટલીક જુઓ,

'કાગળના જેવી ઉધાઈ ગઈ રે, સાવ માણસની જાત' (પૃ. ૧૭)

'તારી ચોકલેટી ઈચ્છા... (પૃ. ૩૯)

કવિએ બોલચાલની ભાષાનો વિશેષ પ્રયોગ કર્યો છે, ક્યાંક પ્રગટતા તળપદી શબ્દો ફેશન અનુકૂળ બની રહે છે. ખૂબ જ સામાન્ય એવી શબ્દોની પદાવલી, મેઘધનુષ જેવા ઉમંગો, લાગણીઓના પીંછા, યાદોની ડમ્મરી, પીળો તડકો, આકાશી સૂરજ નવીન ભાવસૌંદર્ય જગાડતા નથી. આમ તો સુરેશ દલાલ કવિ માટે કહે છે, 'લાગણીઓનાં પીછાંમાંથી મોર ઊભો કરવાની કળા મુકેશ પાસે છે... એની કવિતા આપણને વરસાદની જેમ બાઝી પડે છે.' વરસાદનું ગમવું સ્વાભાવિક છે પણ વરસાદની ભીનાશ અપ્રત્યક્ષરૂપે અનુભવાય, હૃદયના કોઈ ખૂણે એ સતત મમળાવાનું મન થાય, એમાં કંઈક નાવીન્ય પ્રગટે એવી કવિતાઓ બાઝી પડે છે, કવિના આ સંગ્રહમાંથી કવિતા વાંચતા તો એવું નથી અનુભવાતું. લાગણીને સ્પર્શ્યા પછી કવિ એના ઊંડાણનો અનુભવ નથી કરાવી શકતા. સામાન્ય વિષયોને હળવી સાંવેદિક ભૂમિકામાં મૂકી આપણી ગળચટ્ટી લાગણીઓને જગાડે છે અને તેથી કંઈક સુવાળું હૃદયને સ્પર્શ્યા જેવું લાગે છે સાથે જ તે યાદગાર ભૂમિકાએ કંઈક નવીન હોવાની તાજપ મૂકી જતું નથી.

'તારામાં હ-જારો યુદ્ધો લડવાની છે...' (પૃ. ૩૮)

'પર્વતના મનમાં ન હોય કેમ ચિંતા...' (પૃ. ૪૪)

'તું કદી સામે મળે ત્યારે...' (પૃ. ૪૦)

'ચાલો પેલી પાર...' (પૃ. ૨૬)

કવિતામાં કળાગત તત્વ શોધવું પડે છે સ્મરણોનું આલેખન કરતાં કે દાર્જિલિંગની અનુભૂતી આલેખે છે માટે દાર્જિલિંગના શીર્ષક સાથે કે શિક્ષકની નિવૃત્તિ વિશે શીર્ષક દ્વારા સ્પષ્ટતા કરે છે. કવિ સરળતા-સહજતા કે પછી મનોરંજનાત્મક 'ટોન' ઊભો કરવામાં એટલા પડી ગયા છે કે 'ઝરણાંઓ માટે લઈ જાશું બિસ્કીટ... (પૃ. ૫૦), 'ચ્યુંઈગમ', 'મિસરી', 'રવિ-સોમ', 'દૂધ-મલાઈ'નું એક વિશ્વ ઊભું કરે છે, નથી આ બાળગીત બનતા કે નથી ગીત, માત્ર ખેદની લાગણી જન્માવે છે. કવિના એકાઉન્ટ દિમાગનું પ્રતિબિંબ,

'સૂરજ એના ભાગનો ઈન્કમટેક્સ ભરે છે...' (પૃ. ૭૨)

માં જોવા મળે છે, પણ નાવિન્યમાં એનું રૂપાંતર થતું નથી. શબ્દોની રમત અને ટુચકા જેવી લાગણીની અનુભૂતિ મહેફિલોને સજાવી શકે પણ આંતરિક વિશ્વ તો ખાલીપાની અનુભૂતિ જ કરે છે. સંગ્રહમાંની એક ધ્યાનાકર્ષ ગઝલ,

કૈંક ચોમાસા અને વરસાદ રાધા,

એક રાતે કૃષ્ણમાંથી બાદ રાધા. (પૃ. ૯૧)

આમ જોઈએ તો સૌન્દર્ય, કલા, રસ, આનંદ એ અમૂર્ત અને છટકણા સમ્પ્રત્યયો છે, એ શાશ્વત ચર્ચાના વિષયો રહ્યા છે. તે દરેકની અનુભૂતિ એટલી સન્નિકટ અને વ્યાપક રૂપે થતી હોય છે કે આપણે તેની પ્રતીતિરૂપ વ્યાખ્યા બાંધવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. કવિશ્રી ઉમાશંકર પહેલા જ કાવ્યમાં કહે છે કે,

'સૌન્દર્યો પી, ઉરઝરણ ગાશે પછી આપમેળે

અંગ્રેજ કવિ કીટ્સ કહે છે -

A thing of beauty is a joy for ever.

આ આનંદ, રસ સંગ્રહ વાંચતા અનુભવાતો નથી. વાચાળતા, મુખરતામાં સરી પડેલી રચનાઓમાં, આ જ સંગ્રહમાં કેટલીક ગઝલો અને અછાંદસ રચનાઓ પણ મળે છે, જેમાં પણ આ જ પ્રશ્નો ઉદ્‌ભવે છે. જેટલું નાવિન્ય તેટલું સારું કે ઉત્તમ તો નહીં જ, એટલે નવાનક્કોર કવિ કહી આપણે તેમને સમભાવપૂર્ણ આવકાર તો ન આપી શકીએ, ગુજરાતી કવિતાનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી રચનાઓ જ્યારે વિદ્યાર્થી ભાણતાં હોય ત્યારે આપણે આવી કવિતાનો સ્વીકાર કરીએ તો આપણી રસ અને રુચિને શું થયું છે એ પ્રશ્ન તો જન્મે જ! કવિ ભલે સાંપ્રત વહેણ કે પ્રશ્નોને ન સ્વીકારે પરંતુ રમેશ પારેખ કે અનિલ જોશીની પરંપરાને આગળ વધારતા કહી શકાય કે નહીં, એ પ્રશ્ન પણ થાય છે. ગીત માત્ર લય કે સુંવાળી ભાવનાઓથી પણ ઉપર છે, થોડીક સારી પંક્તિઓ અન્યની વચ્ચે દળાય જાય તે કરતાં પાતળો કાવ્યસંગ્રહ વધુ યોગ્ય! આપણે 'કવિતા' સાહિત્ય પદાર્થને નામે કેટલું ચલાવી લેશું અને કેટલું ચલાવી લેવું પડશે? વિવેચનના માપદંડો કાવ્યને મારવા માટે નહીં માણવા માટે છે, વધુ સારી રીતે પામવા માટે છે, પણ કડક વિવેચનને આપણે ફગાવી દઈ ક્યાં સુધી અવગણશું? બધું જ સ્વીકારી લેવાની ભૂલને કારણે ક્યાંય આપણે સારી કૃતિને અન્યાય તો નથી કરી રહ્યા ને? આપણા માનવસંબંધો, પ્રેમ કોઈને, કોઈની સર્જનશક્તિને વધુ આત્મવિશ્વાસી બનાવી હાનિ તો નથી પહોંચાડી રહ્યોને?

બંધ ન બેસતા અંત્યાનુપ્રાસ, પુનરાવર્તન, પ્રતિકો વાપરવાનો અસફળ પ્રયત્ન, ગુજરાતી ગીતનું ભાવિ આ કઈ દિશા તરફ, એવો એક પ્રશ્ન મનને મુંઝવે છે. 'ગુજરાતી સાહિત્યનો દસમો દાયકો'માંથી એક મુદ્દો મૂકી વિરમું છું, 'આ પ્રકારની કવિતાને પોંખીને-પોષીને આપણે ગુજરાતી કવિતાની-ભાષાની ને પ્રજાની પણ કુસેવા કરી રહ્યા છીએ.' (પૃ. ૧૬ ગુજરાતી સાહિત્યનો દસમો દાયકો)

મહેફિલો અને મુંબઈનો લાડલો આ કવિ આપણને તેમની કેટલીક સુંદર અપવાદરૂપ રચનાઓ જેવી રચનાઓ વધુ આપે અને વિવેચકોને તેમનો મત બદલવા મજબૂર કરે તેવી અપેક્ષા સાથે વિરમીએ.

સંદર્ભ-ગ્રંથો

(૧) ગુજરાતી સાહિત્યનો દસમો દાયકોઃ મુખ્ય સંપાદકઃ ભોળાભાઈ પટેલ
(૨) ગુજરાતી કવિતાચયન ૨૦૦૨ : સંપાદકઃ રમણીક સોમેશ્વર
(૩) ગુજરાતી કવિતાચયન ૨૦૦૩ : સંપાદકઃ નીતિન મહેતા
(૪) કળા, સાહિત્ય અને વિવેચન : પ્રમોદકુમાર પટેલ
(૫) કવિતાનું સ્વરૂપ : નલિન રાવળ
(૬) અસ્યા : સર્વવિદ્યો : સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર
(૭) કવિતા તરફ... : સુરેશ દલાલ

❑❑❑

મધ્યયુગીન મરાઠી કવયિત્રીઓ: એક નોંધ

Dr. (Ms.) Nutan Jani

ભારતના પ્રત્યેક પ્રાંતમાં ભક્તિ, ધર્મ, અધ્યાત્મ, આત્મન્નોતિ અર્થે મધ્યયુગમાં (મરાઠી મધ્યયુગીન સમયખંડ ૧૩મી સદીથી ૧૭મી સદી સુધીનો) જે સાહિત્ય રચાયું તે સંત સાહિત્ય તરીકે ઓળખાવાયું છે. સંતવાણી શુષ્ક, ધીરગંભીર, ચિંતનાત્મક ન બની રહેતાં સૌંદર્યસભર મધુરા ભક્તિનું ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ બન્યું છે. સંત સાહિત્ય ભારતીય વિચારશૈલીનું સંચિત છે, ભારતીય ધર્મસંસ્કૃતિનું વાહક છે, ભારતીય ધર્મપરક જીવન પરંપરાનું ગરવું નજરાણું છે. આ સંતવાણીમાં સંતત્વ અને કાવ્યત્વ ઉભયનો સંગમ થયો છે. તત્કાલીન પ્રજાને શ્રદ્ધાનાં પયપાન કરાવી, ધર્મમૂલક બનાવી જીવનને ઉર્ધ્વસ્તરે મૂકી આપવાનું માર્ગસૂચક કામ સંતસાહિત્યએ કર્યું છે. મન, વાણી, કર્મના સદાચારથી સત્વના સાક્ષાત્કારની અનુભૂતિ કરનાર વ્યક્તિ વિશેષ તે જ સંત. આવા સાધુપણાના ગુણવિશેષમાં સર્જકત્વ ભળે ત્યારે સંતકવિ મળે. સંતોની વાણીમાં વર્ણભેદ કે લિંગભેદનું કોઈ સ્થાન નથી એ મહત્વની બાબત છે. માટે જ દરેક વર્ણ અને લિંગની વ્યક્તિઓ સંતવૃંદના ફલકમાં નોંધાયેલી છે. અત્રે મરાઠી સંતકવયિત્રીઓ સંદર્ભે પરિચયાત્મક નોંધ મૂકવાનો આશય છે.

મહારાષ્ટ્રની સંતકવયિત્રીઓમાં મહદંબા, મુક્તાબાઈ, વેણાબાઈ, બહિણાબાઈ, જનાબાઈ આદિ જેવા આશરે સવાસો જેટલી કવયિત્રીઓનું સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે. મરાઠી ભાષાની આદ્ય કવયિત્રી મહદંબા. આજે જ્યારે સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય, સ્ત્રીમુક્તિની જાગરુકતા વધી છે ત્યારે સ્ત્રીમુક્તિનું મૂળ ૧૩મી સદીમાં થયેલ મહદંબાની વાણીમાં કયા પ્રકારે પ્રગટ્યું છે એ જાણવું રસપ્રદ છે. શ્રી ચક્રધર સ્વામીની પટ્ટશિષ્યા મહાનુભવ પંથની અનુયાયી બની તે પૂર્વે બાળ વૈધવ્યના કષ્ટને સહી ચૂકેલી. પ્રકૃતિએ જિજ્ઞાસુ, નિર્ભીક હોવાને કારણે ધર્માનુરાગે પંડિતો સાથે ચર્ચામાં ઊતરતી. શ્રી ચક્રધર સ્વામી એનાથી પ્રસન્ન થયેલા. સામાજિક વળગણોમાંથી મુક્ત થઈ પોતાની તીવ્ર એકલતાને ભક્તિ સાધના પ્રતિ વાળી, કૃષ્ણનું સાહચર્ય કેળવી મહદંબાએ ભક્તિની ભાવપૂર્ણ પદકવિતાઓ રચી છે. એની કવિતાનું કેન્દ્રસ્થ બળ ગોવિંદ સાથેની આત્મીયતામાં રહેલું છે. કૃષ્ણની રૂપમાધુરી તેના શબ્દોમાં જોઈએ.

कंठी घाली अमोलीक एकावळी :
रत्नाचे झळंबुके कानी येइला वनमाळी

(મરાઠી કવિતા: પ્રાચીન ખંડ પૃ. ૩)

બાહ્યરૂપનું વર્ણન કરતી વેળા કવયિત્રીનું મન કળાય છે. કૃષ્ણ સાથે સંવાદ સાધવા મધ્યયુગીન આ કવયિત્રીએ કવનનું શરણ સ્વીકારેલું. મહદંબા રચિત 'ધવળે' કાવ્યગ્રંથ અતિ પ્રસિદ્ધ છે. આ રસપૂર્ણ કથાકાવ્યમાં ગોવિંદપ્રભુના વિવાહગીતો છે. પ્રસંગચિત્રાણ અને ચરિત્રચિત્રાણ કથાકાવ્યમાં આ બે મહત્વનાં અંગોની દૃષ્ટિએ પણ આ ગ્રંથ મહત્વનો છે. વારકરી સંપ્રદાયની કવયિત્રીઓમાં મુક્તાબાઈનું નામ મહત્વનું મનાય છે તે જ પ્રકારે મહાનુભવ પંથની કવયિત્રીઓમાં મહદંબા મહત્વનું નામ છે.

'જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા'ના સર્જક સંત શ્રી જ્ઞાનેશ્વરને યોગ, ધર્મ ને અધ્યાત્મનો બોધ આપનાર નિવૃત્તિનાથ અને મુક્તાબાઈ. તત્કાલીન સમાજમાં પ્રવર્તતી પરંપરાગત, ચુસ્ત ધર્મજીવનની દિશા

મુક્તાબાઈ બદલે છે. એમની અભંગવાણી સંખ્યામાં અલ્પ હોવા છતાં એમાં સમાયેલ અધ્યાત્મદર્શન ગહન છે, વિપુલ છે. મુક્તાબાઈ અભંગોમાં પરમાર્થનો ગુણ ગાય છે, યૌગિક સામર્થ્યની મહત્તા પણ દર્શાવે છે. આ કવયિત્રીનું અંગત જીવન કરુણાસભર હોવા છતાં એની અભંગવાણીમાં ક્યાંય એનો પડઘો સંભળાતો નથી. 'તાટીચા અભંગ' નામે લોકપ્રસિદ્ધ થયેલ અભંગવાણીની કર્તા મુક્તાબાઈ છે.

मजवरी कृपा करा । ताही उघडा ज्ञानेश्वरा ॥
विश्वपट ब्रह्म दोरा । ताही उघडा ज्ञानेश्वरा ॥

અજ્ઞાનરૂપી આવરણ ભેદવાનો સંકેત કવયિત્રીએ જ્ઞાનેશ્વરને આ અભંગમાં દર્શાવ્યો છે. સામાન્ય જનસમાજની વચ્ચે રહી માૌક્ષક પ્રતિભાબળે અસામાન્ય બની રહેલી મુક્તાબાઈએ હિંદી ભાષામાં પણ પહોચ્યાં છે. પ્રખર વિદ્વાન ચાંગ વટેશ્વર જેવા વયોવૃદ્ધે મુક્તાને પોતાની ગુરુ બનાવેલી. મુક્તાબાઈની જીવન અને ભક્તિ પરત્વેની પ્રત્યક્ષતા, સત્ય પરત્વેની નીડરતા, અનીતિ દુરાચાર પરત્વેની પ્રતિકારિતા એને ઊંચા સ્થાનની અધિકારિણી બનાવે છે. સંસારની નિષ્ક્રિયતા અને શ્રદ્ધાની સક્રિયતાનો સંગમ એટલે મુક્તાબાઈની મુક્તવાણીનો કાવ્યોત્સવ. મરાઠી સંત કાવ્યપરંપરામાં મુક્તાબાઈનું યોગદાન ''ગર્જતા ગગનમાં કરાડતી વીજ'' જેવું છે.

વારકરી સંપ્રદાયની અન્ય કવયિત્રી સંત જનાબાઈ, સંત નામદેવની છાયામાં ઊછરેલી જનાબાઈ પોતાને 'દાસી નામદેવાચી', 'શિષ્યા નામદેવાચી' કહી ઓળખાવે છે. જનાબાઈએ વિઠ્ઠલને સખા, સહધર્મીને પુત્ર રૂપે ચાહ્યો છે. વિઠ્ઠલ એનો અંગત આત્મીય સ્વજન છે એટલે જ 'અરે અરે વિઠ્ઠા! મૂળે માયેરચ્યા કારટ્યા' કહી એની સાથે વિવાદમાં ઊતરવાની કામના પણ તે ધરાવે છે. ગ્રામીણ કષ્ટસાધ્ય સ્ત્રીનું સાહિત્વ જનાબાઈ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. તે શ્રેષ્ઠ કર્મયોગિની હતી. કર્મ અને ભક્તિનો સુમેળ એને અમરત્વ પ્રદાન કરનાર તત્વો છે. જનાબાઈનાં અભંગોમાં કેટલેક ઠેકાણે એના જીવનના અનુભવો પણ કથાત્મક રૂપમાં રજૂ થયાં છે. માતા-પિતા દ્વારા ત્યજી દેવાયેલ આ કન્યારત્ન નામદેવના પરિવારમાં ઉછરી, જનાબાઈનાં અભંગોમાં સ્ત્રી સહજ સંવેદન, ભાવમધુરતા, અનન્ય આસ્થા અને વાત્સલ્યભાવ ગૂંથાયેલા છે.

૧૫મા શતકમાં થઈ ગયેલ સામાન્ય ગણિકા કાન્હોપાત્રા પોતાની અંતઃપ્રેરણા થકી અધ્યાત્મ પ્રતિ વળી. ઈશ્વર પ્રત્યેની નિષ્ઠા, અનન્ય આસ્થા અને નિર્મળ સ્નેહે ગણિકાને સંતકવયિત્રીના સ્થાને પહોંચાડી. કાન્હોપાત્રાની ધર્મવિચારણા, ભક્તિ પરત્વેની નિસ્બત, વિઠ્ઠલનું આકર્ષણ એને સ્થૂળમાંથી સૂક્ષ્મ પ્રતિ દોરી જાય છે. પૂર્વાશ્રમના જીવનને વિસ્મૃત કરી પરમેશ્વરનાં અનુરક્ત થઈ ઈશ્વર સાથે ઉત્કટ સંબંધ બાંધી કાન્હોપાત્રાએ ભક્તિની પવિત્ર ધજા ફરકાવી છે. તેણે ગાયું છે

माझें माहेर पंढरी । सुखें नांदुं भीमातीरीं ॥
येथे आहे मायबाप । हरे ताप दरुशनें ॥
निवारिली तळमळ चिंता । गेली व्यथा अंतरींची ॥
कैशी विहेवरी शोभली । पाहुनि कान्होपात्रा घाली ॥

(પ્રાચીન ગીત ભંડાર, પૃ. ૪૯)

(પંઢરપુર મારું પિયર છે, ભીમાતીરે મારા માતાપિતાનું ઘર છે, અહીં સઘળી ચિંતા ટળે છે, અંતરની વ્યથા ગળે છે, વિટ (ઈંટ) પર ઊભેલા વિઠ્ઠલની શોભા નયનરમ્ય છે)

મરાઠી સંત કવયિત્રીઓમાં ખરા અર્થમાં સંસારના બંધનોમાં બંધાવાનું જેના શિરે આવેલું તે બહિણાબાઈ. સંસારિક જીવનના પ્રપંચો અને ભક્તિ-પરમાર્થ ઉભયનો અનુભવ બહિણાબાઈને થયેલો, સંસાર અને ધર્મસાધના સમાંતરે તેણે નિભાવેલી ફરજો. સંત તુકારામની આ શિષ્યા બ્રાહ્મણ કુળમાં જન્મેલી. ગુરુ શૂદ્ર જાતિના તેથી અનેકવેળા અસહાય પરિસ્થિતિમાં તે મૂકાયેલી. સંસ્કૃત ગ્રંથ ''વજ્રસૂચિકોપનિષદ'' નું પરિશીલન કરી એણે કેટલાંક અભંગો રચ્યાં છે જેમાં વર્ણભેદ વિશે સભાનતાપૂર્વક થયેલ વિચારણા પ્રગટે છે. અભંગસાહિત્ય અને વારકરી સંપ્રદાયનો મહિમા વ્યક્ત કરતું તેનું એક પ્રખ્યાત અભંગ જોઈએ.

संतकृपा झाली । इमारत फळा आली ॥
ज्ञानदेवें रचिला पाया । रचियलें देवालया ॥
नामा तयाया किंकर । तेजें केला हा विस्तार ॥
जानार्दन एकनाथ । ध्वज उभारिला भागवता ॥ तुका झाला

(મરાઠીત્વના પ્રાચીનખંડ પૃ. ૬૫)

સંતોની કૃપાએ વારકરી સંતોની આચારસંહિતાનો પાયો રોપાયો. જ્ઞાનેશ્વરે અભંગનો પાયો રોપ્યો, નામદેવે એને દઢ કર્યો, જનાર્દને, એકનાથ આદિ સંતોએ એ મહાલયને દીપાવ્યું ને શિખર ધ્વજા ફરકાવી સંત તુકારામે. અભંગની અખંડ પરંપરાનો નિર્દેશ અહીં મળે છે.

કોલ્હાપુરના દેશપાંડેના ઘરમાં જન્મેલી, બાળ વૈધવ્યનું કષ્ટ વેઠનારી સ્વામી રામદાસની શિષ્યા વેણાબાઈ. શ્રેષ્ઠ સંતકવયિત્રીઓમાં તેની ગણના થાય છે. વિદ્વતા, કુશાગ્ર, બુદ્ધિમત્તા અને બહુશ્રુત વ્યક્તિત્વ ધરાવતી વેણાબાઈએ પંદરસો સત્તાવીસ શ્લોકોમાં રામાયણ રચ્યું છે. સંસાર ત્યજી તે સ્વામી રામદાસને શરણે થઈ રહેલી. જ્ઞાનપ્રાપ્ત માટે સાંસારિક ક્લેશોને ક્ષુલ્લક ગણી જીવનના અંતિમ વાસ્તવનો અનુભવ પામવા વેણાબાઈ કટીબદ્ધ હોવાથી એનો આધ્યાત્મિક મિજાજ અનોખો બની રહેલો. અધ્યાત્મજ્ઞાનને દર્શાવતી અનેક સ્ફુટ રચનાઓ તેણે રચી છે. વેણાબાઈ મિરજસ્થિત મઠની મહંતપદે નિમાયેલી અનેક શિષ્યો એના જ્ઞાનામૃતનો લાભ લેતા. તે કૃષ્ણભક્ત નહીં રામભક્ત કવયિત્રી છે. નામભેદે અંતે તો એકમેવ તત્વનો મહિમા જ ભારતીય સંત સાહિત્યનું વિશિષ્ટ લક્ષણ બની રહ્યું છે.

મરાઠી લોકખ્યાત સંત કવિ ચોખામેળાની પત્ની સંત સોયરાબાઈ અને બહેન સંત નિર્મળાબાઈ. બંને શૂદ્ર જાતિની સ્ત્રીઓ, જન્મની શૂદ્રતા ભક્તિની દઢતા સન્મુખ ન્યૂન પડી ગઈ. શૂદ્રતા સંબંધી જીવનની પીડા, સંઘર્ષો, નિરાશા ભક્તિની ભવ્યતા સામે વામણાં થઈ ગયાં. સંત સોયરાબાઈમાં માતૃત્વરૂપે સ્ત્રીત્વને પલ્લવિત કરવાની સ્પૃહા. માતૃત્વ અંકે કરવા તેણે વિહવળ થઈ પાંડુરંગને આર્જવભાવે કવન દ્વારા રીઝવેલા. પરંપરાના વહેણને ધર્મ અને જીવન, ધર્મ અને સાદગી, ધર્મ અને સમાનત્વ, ધર્મ અને વાસ્તવાચાર તરફ વાળીને નવા યુગના મંડાણ તરફ વાળવાનું કાર્ય આ કવયિત્રીઓએ કરીને જીવનમૂલ્યોનું જતન કર્યું છે.

સંત નામદેવની માતા ગોણાઈ, પત્ની રાજાઈ અને બહેન લાડાઈ. આ ત્રણે સ્ત્રીઓએ પણ અભંગરચના કરી છે. વિઠ્ઠલમાં રત નામદેવ પ્રત્યેની આસક્તિએ ત્રણે વિઠ્ઠલ ભક્ત બને છે. વિઠ્ઠલ મંદિરમાં પુત્ર નામદેવને હરિમગન થયેલો જોઈ પુત્રને પાછો ઘરે વાળવા નિમિત્તે ગોણાઈ કવિતા રચે છે,

તારે દ્વારે બેસીને ઉપવાસ કરીશ અને

જીવ હું આપીશ, પણ નામ્યાને લઈ જઈશ. (સકલ સંતગાથા)

નામદેવની પત્ની રાજાઈએ પણ પંઢરપુર ક્ષેત્રમાં સ્થિર પતિને સંસાર તરફ વાળવા પ્રયત્ન કરેલો. તે કહે છે.

આવી હું મહાદ્વારે, આગળ ધર્યાં બાળકો,

વિઠોબા સન્મુખ, નામા આવ. (સકલ સંતગાથા)

સંત કવયિત્રીની વાણીનું અર્થઘટન સંદર્ભ સહિત થાય તે મહત્વનું છે. આ કવયિત્રીઓ જે સમાજ અને સાંસારિક આપત્તિઓને અતિક્રમીને ધર્મને આંગણે આવી બુલંદ સ્વરે ગાઈ ઊઠી છે એનો વિગતે અભ્યાસ કરવા માટે એ સમયના સમાજ, અર્થકારણ, રાજકારણ અને આ કવયિત્રીઓના હૃદયકારણનો સંદર્ભ તપાસવો અનિવાર્ય છે. એવો અભ્યાસ થાય તો જ એમની વાણીનો મહિમા ખરા પરિપ્રેયમાં પામી શકાય. સ્ત્રીસંતોની વ્યાપક વાણીધારાનું વહેણ આગળ વધારનાર અન્ય કવયિત્રીઓમાં પ્રેમાબાઈ, બયાબાઈ, અંબાબાઈ, ભાવંડીબાઈ જેવાં અનેક નામોનો સમાવેશ કરી શકાય તેમ છે.

મરાઠી વીરશૈવ પરંપરામાં થઈ ગયેલ એકમાત્ર સંત કવયિત્રી ભાવંડીબાઈ. એનો જન્મ ઈ.સ. ૧૮૮૮માં સમયની દૃષ્ટિએ અર્વાચીન પણ હોવા છતાં એની અભંગવાણીમાં મધ્યયુગીન પરંપરાનું અનુસંધાન વર્તાય છે. ભાવંડીબાઈએ આશરે ૭૦૦ અભંગો રચ્યાં છે. ''ગુરુદાસ ગાથા'' ભાગ ૧, ૨માં ગુરુનાં અભંગોનું સંપાદન અને પ્રકાશન કરનાર તે સહુ પ્રથમ સ્ત્રી સંપાદિકા તેમ જ પ્રકાશકનું શ્રેય પણ લઈ જાય છે. આ ઉપરાંત 'સદ્‌ગુરુચી આરતી', 'સ્તુતિ' વગેરે ગ્રંથો પણ એના નામે પ્રકાશિત થયાં છે.

ગૃહને સાચવનારી સ્ત્રી માટે નિયત કરેલ સામાજિક બંધનોને અનુસરીને જીવનારી, વૈધવ્ય કે ત્યકતા જેવા તત્કાલીન કષ્ટો ભોગવનારી આ નારીઓના આંતરખમીરનો અવાજ ધર્મના અનુષંદે બળકટ બાનીમાં પ્રગટે છે ત્યારે કષ્ટોનું લય પામવું ને અનહદના સાક્ષાત્કારનું પ્રગટવું સાથે થતું લાગે છે. અંગાઈ ગીતો, ઉત્સવ ગીતો, પવાડા, ધવળે, અભંગો વગેરે કાવ્ય સ્વરૂપોમાં એમણે આસાએશ શોધીને માયાને મ્હાત કરીને સંતત્વ સિદ્ધ કર્યું છે. 'स्त्री जन्म म्हणुनि न व्हावे उदारत' સંત કવયિત્રી જનાબાઈની આ પ્રસિદ્ધ ઉક્તિ તત્કાલીન સમયની સ્ત્રીઓ માટેના મોકળાશપૂર્ણ વાતાવરણ પ્રત્યેનો સંકેત છે. આ કવયિત્રીઓએ ભક્તિ કરી, ભક્તિનો પ્રચાર કર્યો ઉપરાંત મહારાષ્ટ્રના સામાજિક, સાંસ્કૃતિક વિકાસનું બળ પણ તેઓ બની રહી. મધ્યયુગીન મરાઠી સંતકવયિત્રીઓનું સાહિત્ય ભાવ, ભાષા ને નિરૂપણ સંદર્ભે પણ મહત્વનું છે. પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ માટે, સમાજની સ્થિરતા માટે, પ્રજામાં સંસ્કાર સીંચવા માટેનું તે પ્રેરકબળ છે. મહારાષ્ટ્રની કવયિત્રીઓની જ્ઞાનપિપાસા, સાધનાની સરળતા અને પ્રેમની નિર્મમતા એમની વાણીના સામીપ્યથી સમજાય છે. ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં એમનું સ્થાન માનને પાત્ર કર્યું છે. મહારાષ્ટ્રની સીમાની બહાર ભારતીય સાહિત્યમાં તેમ જ વિશ્વસાહિત્યમાં આ કવયિત્રીઓનો અક્ષરદેહ અભ્યાસનો વિષય બનતો રહ્યો છે એ હકીકતની પણ નોંધ લેવી ઘટે.

❑❑❑

આધુનિક સમાજ જીવનની કુરૂપતાનું દર્શન 'તલાશ'ની કવિતામાં

Ms. Nilam Raval

સમય, વ્યક્તિ અને સમાજને કેવાં કરી નાંખે છે એની ચિંતા અને ચિંતન વિપીન પરીખનાં કાવ્યોમાં જોવા મળે છે. પતિ-પત્ની વચ્ચેના સંબંધો, મિત્ર-મિત્ર વચ્ચેના સંબંધો, વ્યક્તિ સમાજ સાથેના સંબંધો, માતા-શિશુના સંબંધો અને વ્યક્તિના પોતાની સાથેના સંબંધની વિપીન પરીખે કરેલી 'તલાશ'ની કવિતામાંથી આધુનિકતાની આડઅસરનાં માઠાં પરિણામ દર્શાવતી કવિતાની મારી તલાશનાં તારણો અહીં આપવાનો ઉપક્રમ છે. 'આધુનિક' શબ્દે વ્યક્તિના જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો છે, પછી એ ઘરની ગોઠવણી હોય, પતિ-પત્નીના સંબંધો હોય કે પછી કૌટુંબિક કે સામાજિક જીવન હોય. જીવનની પદ્ધતિ એટલી હદે બદલાઈ ગઈ કે જીવનનો જાણે અર્થ જ બદલાઈ ગયો.

ઘરની ગોઠવણમાં આધુનિકતાએ આણેલા ફેરફારો "(F)utility' કાવ્યમાં જોવા મળે છે. ઘરની ભીંત પર ભગવાનના ફોટાઓ હવે cheap લાગે છે, એના કરતાં "Pin up Girls'ના નટખટ ફોટા રતિક્રીડામાં સહાયરૂપ તો બને છે. આધુનિકતાનું એક લક્ષણ છે ઉપયોગીતાવાદ. કવિએ શીર્ષકમાં કૌંસનો ઉપયોગ કરી આજે શું out-નિરર્થક છે અને શું in-ઉપયોગી છે તેની વાત ચાલાકીથી કરી લીધી છે.

આધુનિકતાના સંદર્ભમાં પતિ-પત્નીના સંબંધોનું સ્વરૂપ, અર્થ બદલાઈ ગયા છે, ઉષ્મા, પ્રેમનું સ્થાન લીધું છે સમજૂતીએ - મ્યુચ્યુઅલ અન્ડરસ્ટેન્ડીંગે, કવિએ પ્રીતના આ નાજુક સંબંધમાં પણ પ્રવેશેલા દંભ, બનાવટ અને ઉપયોગીતાને "Accomodation' માં છતાં કર્યા છે. બહારથી આવનારને વાતાવરણ પ્રસન્ન ને હળવું લાગે માટે પત્નીએ ડ્રોઈંગ રૂમ ફૂલોથી સજાવવો, પાર્ટીમાં 'સ્મિત સાથે કરાતી social services' ગમે કે ન ગમે તો પણ પતિને કંપની આપવી, તો પતિએ પત્નીના કહેવાથી મુન્નાની નિશાળમાં વાલીઓની મિટીંગમાં પપ્પા-મમ્મી તરીકે થોડાક કલાક હાજરી આપવી. અગ્નિની સાક્ષીએ આપેલાં વચનો ધુમાડો થઈ ગયાં છે એનો ખ્યાલ બહારથી જોનારને આવે નહીં એ માટે પતિ-પત્નીએ 'થોડાક વ્યવહારિક કલાકો માટે Mutual Accomodation' સાધવાનું છે. પતિ-પત્નીના પવિત્ર સંબંધને પણ હવે નાટકની જરૂર પડી છે, એ વ્યથા, કટાક્ષ આ કાવ્યમાં પ્રગટ થયાં છે.

'ત્યારે પણ'માં સંબંધોને જીરવવાનું શીખી ગયેલી પત્ની બેડરૂમમાં આગ લાગી હોય ત્યારે પણ 'સવારે તુલસી ક્યારામાં જળ સીંચે' છે. તુલસી ક્યારામાં જળ સીંચતી આ પત્ની શું પ્રાર્થના કરતી હશે? ભવોભવ આ જ પતિ મળે એની? ના. સંઘર્ષની પરાકાષ્ઠાએ 'ત્વમેવ મતાં' કાવ્યમાંની પત્ની અમેરિકન પત્નીની જેમ પતિને છોડીને ચાલી જતી નથી, કોર્ટમાં પતિને બદનામ કરતી નથી પરંતુ પતિને જ 'આવતા ભવે પતિ તરીકે તો તમે નહીં જ.' એ શબ્દોની લપડાક એવી લગાવે છે કે પતિ માટે કોર્ટની બદનામી કરતાં પણ આ શબ્દો વસમા બની જાય છે.

પરંતુ આવું કહેવા માટેય રાજકુમાર તો જોઈએ ને! પણ આધુનિક જીવન એની સાથે અનેક પ્રશ્નો, સમસ્યાઓ લઈને આવે છે. લગ્ન, દહેજ, ગરીબાઈ એ પણ આધુનિક સમયની વિકરાળ

સમસ્યા છે. 'બિછાના' કાવ્યમાં કવિએ આવી જ સમસ્યાનો સામનો કરતી કુંવારકાની વાર્તા કરી છે. દીકરી કહે છે, 'મા, મારે માટે મૂરતિયો લાવ. કોઈ પણ...' મા એક પછી એક મહેલોનાં અને ચાલીઓનાં બારણાં ખટકાવતી જ રહી. એક પછી એક યોગ જતા રહે છે, દીકરી સોમવાર ને શનિવારનાં આકરાં તપ કરે છે પણ કેમે કરીને, મહાદેવ રીઝતા જ નથી. રાતે ખાતી નથી, દિવસે પીતી નથી.

'એક બિછાનામાં મા પડખું બદલ્યા કરે.

બીજામાં દીકરી સ્વપ્નોના ટુકડા ભેગા કરે.'

એક વાર્તાકારની અદાથી કવિ મલાવી મલાવીને કરૂણતાને પરાકાષ્ઠાએ લઈ જાય છે.

'ગોળ વિના મોળો કંસાર, મા વિના સૂનો સંસાર' એ ઉક્તિ આધુનિકતાના પૂરમાં તણાઈ ગઈ છે. મા મહેનત મજૂરી કરીને પોતાની મૂડી-છોકરાંને ઉછેરે છે, સાચવે છે. પરંતુ ઉત્તર વયમાં એની સિલક કેટલી રહે છે એ 'સિલક' કાવ્યમાં જોઈએ. આંખે મોતિયો આવી ગયો છે; છોકરો, વહુ, પતિ ઘરમાં કોઈ એને સમજતું નથી, છતાં ફરિયાદ નથી. પોતાનો અલગ સંસાર માંડીને બેઠેલો દીકરો આવે છે ત્યારે એનો પ્રેમ 'જમીને જજે' કહેવા લલચાય છે. દીકરો જૂઠું બોલે છેઃ 'મા ભૂખ નથી'. આ છે માની સિલક! બધું ખોઈને જેને ઉછેર્યો છે એ દીકરો માના વાત્સલ્યને સમજી શકતો નથી, કેમ કે એ આધુનિક દીકરો છે. માને પ્રેમના બદલામાં મળી છે એકલતાનાં આંસુની સિલક.

મારા-તારાની ભાવના ઘર કરતી જાય છે. સંયુક્ત કુટુંબો વિભક્ત થતાં જાય છે. ઘરના કટકા થવા માંડે છે. ભ્રાતૃભાવનાનો ક્ષય થવા માંડ્યો છે. એક આંગળીના બે કટકા કર્યા તોય સંતોષ નથી. ઘરની એક એક વસ્તુ માટે બંને ભાઈઓનાં મન રાક્ષસ થઈ બેસે છે. ભોળાનાથના મંદિર માટે કોઈનો આગ્રહ નથી પણ ચાંદીના નંદી માટે બૂમાબૂમ થાય છે, કાશ્મીરના ગાલીચાના પણ બે ભાગ કરાવે છે, છોકરાંનાં રમકડાં સરખે ભાગે વહેંચી લે છે, ને આમ

ને ફરી શરૂ થઈ

નવા ઘરની રમત...

કાશ્મીરના ગાલીચાના કટકા પર!

આમ, 'આખરે' કાવ્યમાં નાજુક, પવિત્ર સંબંધોની કઠોરતા, છિન્નભિન્નતા 'કટકા' શબ્દ દ્વારા વ્યક્ત થઈ છે. પ્રેમ નહીં, ભૌતિકતાનું મહત્વ વધતું ચાલ્યું છે. કુટુંબભાવના આજના આધુનિક યુગમાં રહી નથી એ આ કાવ્યમાં રજૂ થયું છે.

આજની મમ્મી એ સવારથી સાંજ સુધી બાળકની ફિકર કરતી, એની પાછળ રહેતી મમ્મી રહી નથી. એ આજે પુરુષ સમોવડી બની છે. આજની આર્થિક સંકડામણને પહોંચી વળવા ચાર દિવાલોની દુનિયાની બહાર નીકળી છે, નીકળવું પડ્યું છે. ઘંટીએ બેઠેલી મા કે ગાય દોહતી મા શિશુના સ્વપ્નમાંથી ગાયબ થઈ છે. 'એક મોડર્ન શિશુનું સ્વપ્ન'માં આવતું આધુનિક મમ્મીનું ચિત્ર જોઈએ. એ ચિત્રમાં - સ્વપ્નમાં ઑફિસે સમયસર પહોંચવા રસ્તા પર દોડતી, બસ પકડવા દોડતી મમ્મી બસ પકડી શકતી નથી. આ ચિત્ર જોઈ બાળકનું હૃદય દ્રવી ઊઠે છે. આ શિશુનું ભાવિ સ્વપ્ન છે, બસ ડ્રાઈવર બની, મમ્મીની બસ પકડવાની સમસ્યાનો અંત આણવાનું.

આ આધુનિકતાએ તો હદ કરી નાખી છે બાળકના હાથમાંથી માનો આંચલ લઈ લીધો છે, માની ગોદ છીનવી લીધી છે, અસહાય બનાવી દીધો છે. 'એક ચિત્ર' કવિએ આવા જ એક શિશુ મિકીની વ્યથાની તસવીર ઝીલી છે. ટીપટોપ બ્લોક, મમ્મી-પપ્પાનું સ્થાન લીધું છે વિશ્વાસુ સખારામ અને વૃદ્ધ આયા એ. પા પા પગલી ભરતો મિકી ડ્રોઈંગ રૂમમાંથી બેડરૂમમાં ને બેડરૂમમાંથી ડ્રોઈંગરૂમમાં કોઈકને શોધતો આવ જા કર્યા કરે છે. એની સાથે કાલીઘેલી ભાષામાં વાત કરનાર કોઈ નથી કેમકે,

ઘરનો વિશ્વાસુ સખારામ ફોન ઉપર વાતોની આપલે કરે છે

વૃદ્ધ આયા પાના ચાવે છે

અને

થોડી થોડી વારે ચોખા વીણવાની ચેષ્ટા કરે છે. આ છે વ્યાવસાયિક સ્ત્રી-માના શિશુની કથાની વ્યથા.

આધુનિકતાની ઝાકમઝોળ મિત્રને પણ સ્પર્શી જાય છે ત્યારે એ જૂઠ્ઠા જીવનને જીવતો થઈ જાય છે, એ વાત '(અ)સત્ય' કાવ્યમાં કટાક્ષ રૂપે પ્રગટ થઈ છે. શરાબ એ એને માટે ગંગાજળ બની જાય છે, રાતદિવસ ભટકે પણ એક જિગરજાન મિત્ર માટે સમય નથી કાઢી શકતો. મંદિર અને મસ્જિદની વાત આવતાંની સાથે જ ભડકી ઊઠે છે કેમકે એ કહેવાતા બૌદ્ધિકોની જમાતમાંનો છે. આસ્તિકતાની વાતા એને માટે 'જૂનવાણી' થઈ ગઈ છે. આવા આધુનિકતાના રવાડે ચઢેલા મિત્રને જોઈને કવિની આંખોના ખૂણા ભીના થાય છે. ખુલ્લી આંખે મિત્રના પરિવર્તનને જોઈ રહે છે. 'સમય તમને છેતરીને ચાલી ગયો છે' એમ કહી શકતો નથી. મિત્રના દંભ, પોકળતા એવા તો ઉઘાડા પડી ગયા છે કે કવિને એના તરફ કરુણાને નફરત જાગી ઊઠે છે છતાં,

'લોકો કહે છે આપણે બે જીગરજાન મિત્ર છીએ.' મૈત્રી ભાવનું પવિત્ર ઝરણું સૂકાતું ચાલ્યું છે એ 'સત્ય' ને 'અસત્ય' જીવન જીવી રહેલા મિત્રને કેમ સમજાવવું એની મુંઝવણ આ કાવ્યમાં જોઈ શકાય છે. કવિએ શીર્ષકમાં કરેલ કૌંસનો ઉપયોગ સાર્થક બન્યો છે.

'આમ તો' કાવ્યમાં મિત્રમાં રહેલો વાણી અને વર્તનનો વિરોધાભાસ કવિને કેવા અકળાવી મૂકે છે, તે વાત છે. લંગોટિયા મિત્રને નીતિ-નિયમની, ધર્મની વાતો કરવાનો શોખ છે. વારે ઘડીએ રામ-રાવણ, યુધિષ્ઠિર અને કૃષ્ણની વાતો કરે છે, ગીતાના શ્લોકો તો એવા કડકડાટ બોલી જાય છે કે જોનાર દંગ જ રહી જાય. પરંતુ આવા મિત્રે સરકારી કૉન્ટ્રેક્ટમાં નાનકડો હિસ્સો રાખ્યો છે, ને આવી રીતે પૈસા બનાવવાનું તો એને માટે સહજ છે, એમ કવિએ સાંભળ્યું ત્યારે એમને હવે સવારે ગીતાનો પાઠ કરતાં,

ગીતાના શ્લોક એના પગ નીચે કચરાતા સંભળાય છે

અને

આંખ સામે યુધિષ્ઠિર

કાદવમાં ખૂંપતા જાય છે અને દોસ્ત હસ્યા કરે છે. 'દૃષ્ટિ એવી સૃષ્ટિ' એ જાણીતી વાત છે પરંતુ ક્યારેક સૃષ્ટિને આધારે દૃષ્ટિ ઘડાતી હોય છે એ કટાક્ષ અને કચવાટ આવાં કાવ્યોમાં દેખાય છે. એક

જમાનો એવો હતો કે તપ, ત્યાગ, ધર્મ, ધ્યાન, વેદ, મંત્રો, શ્લોકો - આખું વાતાવરણ હતું. યંત્રો આવ્યાં, ઉદ્યોગો આવ્યા, વહેણ બદલાયાં. જીવનની પદ્ધતિ એટલી હદે બદલાઈ ગઈ કે જીવનનો પોતાનો જાણે અર્થ જ બદલાઈ ગયો. સમકાલીન પરિસ્થિતિમાંથી વિપીન પરીખની કલમ પ્રેરણા લઈ ક્યારેક અનુભવની આવી કવિતા આપે છે. આથી જ તો એમાં સચ્ચાઈ છે.

બેકારી, ગરીબી, સામાજિક અસમાનતા એ પણ આધુનિક સમયની દેણગી છે. 'ફૂટપટ્ટી' કાવ્યમાં કવિ પોતાના 'રીટાયર્ડ' થયેલા ક્લાસ ટીચરની વાત લઈને આવે છે. જેમનો રોફ સિંહ જેવો હતો, જેમની ત્રાડ આખા ક્લાસને ધ્રૂજાવતી એવા ક્લાસટીચર ૨૦ વર્ષ પછી મળે છે ત્યારે કવિ જુએ છે કે એમનું મોં વીલાઈ ગયું છે, પગલાંમાં પ્રાણ નથી, કોટ જૂનો થઈ ગયો છે. ટીચરમાં આવેલા આ પરિવર્તનનું કારણ તે 'હવે 'રીટાયર્ડ' થયા છે.' એક વખતે ખરાબ અક્ષર માટે હાથમાં ફૂટપટ્ટી મારનાર આ ટીચર ઢીલા અવાજે કવિને-વિદ્યાર્થીને કહે છેઃ

''તને તો ખબર છે મારા અક્ષર સુંદર અને મરોડદાર છે,

અને હું હિસાબના ચોપડા પણ લખી શકું છું, તારી ફેકટરીમાં...''

ખરાબ અક્ષર માટે મળેલા ફૂટપટ્ટીના મારની ચચરાટી કરતાં આ શબ્દોની ચચરાટી એ વિદ્યાર્થી માટે કેવી તો દાહક બની હશે! એકબાજુ બેએક વર્ષમાં એક જ કોન્ટ્રાક્ટમાં આખી જિંદગીની નિરાંત થાય એવી કમાણી કરનાર, ફક્કડ થઈ ફરનાર બેઈમાન વર્ગ તો બીજી બાજુ એવો વર્ગ છે જેને આખી જિંદગી તલવારની ધાર પર ચાલ્યા પછી પણ નોકરીની ભીખ માંગવી પડે છે. 'ગુરુદેવો ભવઃ' કહેવાથી એમનો ભવ સુધરતો નથી. એને પણ આજની મોંઘવારી નડે છે.

'કારકુનની યાત્રા'માં પણ આ જ "Monotonous' ની વાત છે. રગશિયું ગાડું એકધારું ચાલ્યા કરે છે, એમાં કોઈ પ્રગતિ જ નથી. બધું બદલાય છે પણ કારકુન તો ૧૯૪૫માં જેવો હતો એવો જ ૧૯૭૬માં રહે છે. કેમકે એકના બે કરવાનો કીમિયો એની પાસે નથી. એ કહે છે, હું 'બૉસ' ને કે ટેબલને બદલી શકતો નથી. ને એટલે જ

૧૯૪૫માં મારા ખમીશનો કૉલર હતો

તે જ કૉલર આજે પણ છે, ૧૯૭૬માં.'

દીકરાને એ Funny લાગે છે. એ મનોમન હસે છે, કે દીકરાને 'કેટલા વીસે...' એ ખબર નથી. એને પણ ટેબલને લાત મારીને દૂર ભાગી જવાનું મન થાય છે.

'પણ મારામાંનું કશુંક મને જકડી રાખે છે.' દિવસો ને વરસો જાય છે પણ શિક્ષક કે કારકુન જ્યાં હતા ત્યાંના ત્યાં જ રહે છે. તેમના જીવનની આ કથા વ્યથાથી ભરેલી છે.

મધ્યમવર્ગ એ આધુનિક યુગની પેદાશ છે. નોકરી ધંધાની શોધમાં ગામડું છોડી મુંબઈમાં આવેલા 'ક'ના આપઘાત કર્યાના સમાચાર મિત્ર પાસેથી મળતાં આપણો કવિ અકળાઈ ઊઠે છે. એમને 'ક' મૂરખ, stupid લાગે છે. મિત્રને એ કહે છે કે 'ક' ને જો કોઈ પૈસાની તકલીફ હોય કે કોઈ છોકરી જોડે મન લાગ્યું હોય તો મને વાત કરી હોત તો કંઈક રસ્તો કાઢી હું એને મદદરૂપ બનત. પણ એણે આમ આપઘાત શું કામ કર્યો? પરતું 'ક'ના આપઘાતનું કારણ '''ક'ને મુંબઈમાં ઘર જોઈતું હતું!''

જાણીને કવિના બધા પ્રશ્નો 'નિરુત્તર થઈ ગયા.' મુંબઈમાં માણસને 'રોટલો મળી રહે પણ ઓટલો ન મળે' એ હકીકત અને મધ્યમવર્ગના માનવીની કઠણાઈ અહીં છે. આ જ મધ્યમવર્ગના માનવીને જો નસીબજોગે મુંબઈમાં ઓટલો મળી પણ જાય તો એ ઓટલા નીચે દટાઈને મરી જાય ત્યાં સુધી એ ઘરને છોડી પણ શકતો નથી. 'કિંમત'માં મકાન તૂટી પડતાં ચાર માણસ દટાઈ મર્યાના સમાચાર કાવ્યનો વિષય બન્યો છે. શહેરના કેટલાક શાણા માણસો સવારની ચા પીતાં પીતાં આવા સમાચાર વાંચે છે ત્યારે પોતાનું ડહાપણ ડહોળતા કહેશે,

''શા માટે એક જર્જરિત મકાનને, તૂટી ન પડે ત્યાં સુધી લોકો વળગી રહેતા હશે?

વિધાતા પણ પછી એવા માણસોને કેવી રીતે બચાવી શકે?''

આની સામે મધ્યમવર્ગનો માણસ જવાબ આપે છેઃ

'અમારા ખીસામાં રૂપિયા હોતા નથી

હોય છે માત્ર ડૂસકાંઓ જ,

અને ડૂસકાંઓથી જગ્યા ખરીદી શકાતી નથી

એનો આ દોષ છે.'

આ પંક્તિઓમાં છે મધ્યમવર્ગના શહેરના માનવીની કરુણાજનક પરિસ્થિતિનું બયાન. આધુનિક જીવનની વિષમતા પણ અહીં આલેખાઈ છે. એક બાજુ આલિશાન ફ્લૅટ, બંગલા છે તો બીજી બાજુ જર્જરિત મકાનો. આ પણ શહેરીજીવનની એક છલના છે.

યંત્રયુગ અને ઔદ્યોગિક ક્રાંતિથી શિક્ષણનું મહત્વ તો વધ્યું પરંતુ સાથે સાથે શિક્ષિત બેકારીના પ્રશ્નો પણ સર્જાયા. આ શહેરમાં ઘણું ન બનવા જેવું બનતું હોય છે. પણ એક દિવસ એવું પણ બને કે આપણે આપણા જન્મદિવસે ગાયોને ઘાસ નીરી, કબૂતરોને ચણ નાખી, મંદિરની બહાર બેઠેલા ભિખારીઓને અન્ન વહેંચી કશું કરી છૂટ્યાનો સંતોષ લઈ સૂઈ જઈએ ને બીજે દિવસે સવારે છાપામાં વાંચતા હોઈએઃ

'એક શિક્ષિત બેકાર યુવાને

પોતાની પત્ની અને નાની પુત્રીની હત્યા કરી,

પછી પોતે આત્મહત્યાનો નિષ્ફળ પ્રયાસ કર્યો.'

એકબાજુ જન્મદિવસનું "celebration' અને બીજી બાજુ શિક્ષિત બેકાર અને એના કુટુંબની હત્યા-આત્મહત્યા - આ બે વિરોધી ઘટનાઓ સામાજિક અસમાનતાની સાથે શિક્ષિત બેકારીના પ્રશ્નનો નિર્દેશ કરે છે.

વિપીન પરીખનાં આ બધાં કાવ્યોમાંથી પસાર થતાં જોવા મળશે કે યંત્ર સંસ્કૃતિ-આધુનિકતાએ ક્યાં ને કેવી રીતે આડ અસરો નીપજાવી છે. રમણલાલ જોશીએ 'તલાશ'નાં કાવ્યો માટે 'ઉચિત' રીતે જ નોંધ્યું છે કે,

''અત્યારના જીવનની યાંત્રિકતામાં જીવન જેના વડે ઊભું છે એ આધારશીલા જ ડગમગતી લાગે છે, એ મુખ્યબિંદુ પર તેમણે (વિપીન પરીખે) આંગળી મૂકી છે.''

કાવ્યાન્તે સ્વાભાવિક ચમત્કૃતિ સાધતી અને એ દ્વારા સંવેદનાને વેધક રીતે રજૂ કરતી 'તલાશ'ની આ રચનાઓ થોડામાં ઘણું કહી જાય છે. આધુનિકતા એની સાથે થોડુંક સારું લઈ આવી હશે પરંતુ પ્રશ્નો તો ઘણાં લઈ આવી છે. જળોની જેમ જીવનને વળગી રહેલા આ પ્રશ્નોની અભિવ્યક્તિ પણ આધુનિકતાને અનુરૂપ ભાષામાં થઈ છે. કાવ્યનાં શીર્ષકો અને કાવ્યમાં છૂટથી આવતા અંગ્રેજી શબ્દોથી અભિવ્યક્તિમાં સહજતા અને સ્વાભાવિકતા આવી છે. કવિ આપણી સાથે સહજભાવે વાત કરતા હોય એવું આ રચનાઓનું કતૃત્વ છે. વિપીન પરીખની આ કવિતાઓમાં આવતા કટાક્ષ વિશે સુરેશ દલાલ કહે છે,

''ઓ હેન્રીની વાર્તામાં જેમ પૂંછડીએ ડંખ હોય છે તેમ આવા કટાક્ષના ડંખ વિપીનની કવિતામાં હોય છે. એની કવિતાની લોકપ્રિયતાનું કારણ કદાચ આ પણ હોઈ શકે.''

વિપીન પરીખની કવિતામાં આવતો સમાજ પ્રત્યેનો આ કચવાટ અને કટાક્ષ તેમની માનવ અને માનવતા સાથેની નિસ્બતને નિર્દેશે છે. બે વ્યક્તિ વચ્ચે વિસ્તરેલા સહરાની વાત આ કવિતાઓનો મુખ્ય વિષય રહ્યો છે. સાવ સામાન્ય ઘટનામાંથી કે કોઈ પ્રસંગમાંથી કે છાપાના સમાચારોમાંથી પણ આ કવિ કવિતા સર્જી શકે છે. આ કવિતાઓમાં વેદના છે, કટાક્ષ છે, આપણને અવાક્, સ્તબ્ધ કરી દેતા અંત છે, બૌદ્ધિકોની નપુંસકતા પર પ્રહાર કરવાનું પણ કવિ ચૂક્યા નથી. નિવૃત્તિ, બેકારી, ગરીબી, દહેજ, લગ્ન જેવા પ્રશ્નો વિપીન પરીખની કવિતામાં વેધક રીતે રજૂ થયા છે.

આપણા સાંપ્રત જીવનની સઘળી નીતિરીતિ, પ્રજાની હાડમારીઓ, કૌટુંબિક જીવનની કુરૂપતાઓને વિપીન પરીખે 'તલાશ'ની આ રચનાઓમાં કશો છોછ રાખ્યા વગર ચિત્રિત કરી છે.

❑❑❑

વાચનનો સુખદ અનુભવ - 'તોત્તો-ચાન'

Ms. Manjula Chheda

પ્રત્યેક ભાષાનો સાહિત્ય વૈભવ આગવો હોય છે. વિશ્વમાં અનેક ભાષાઓ પ્રવર્તમાન છે. આ દરેક ભાષામાં અનેક ઉત્તમ કૃતિઓ સર્જાઈ છે. દરેક સમાજની સંસ્કૃતિ, સમસ્યાઓ, માન્યતા, સંઘર્ષ, વિકાસ - બધું જ જે-તે સમાજની ભાષાના સાહિત્યમાં નિરૂપાય છે. અને આપણા સુધી પહોંચે છે અનુવાદ દ્વારા અને આ અનુદિત સાહિત્ય સ્વભાષાનું સાહિત્ય બને છે.

૧૯૮૨માં જાપાનમાં પ્રગટ થયેલ 'તોત્તો ચાન' પુસ્તક દુનિયાની ઘણી ભાષામાં પ્રગટ થયું. પરંતુ ગુજરાતી ભાષામાં ૨૦૦૧માં નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ ઈન્ડિયા દ્વારા પ્રકાશિત થયું. જેનો રસાળ અનુવાદ કર્યો છે શ્રી રમણ સોનીએ.

પુસ્તકના ૬૧ લેખો-ભાવપ્રસંગો ૧૬૮ પાનામાં લખાયેલા છે. જેમાં બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન ખતમ થઈ ગયેલી જાપાની 'તોમોએ' સ્કૂલ અને શિક્ષક સોસાકુ કોબાયાશીએ બાળકના વિકાસ માટે કરેલા નવતર પ્રયોગો અંગે વાત કરવામાં આવી છે અને તેમની સ્મૃતિને સમર્પિત કરેલું છે.

સંસ્મરણોની પાંખે એક અનોખી શાળાની શૈશવકથા, દિશા ચીંધતું, સહુને ગમી જાય તેવું, નહીં ચોક નહીં ડસ્ટર છતાં શિક્ષણોપનિષદ, શિક્ષણની શિક્ષાપત્રી, મધુર સ્મરણયાત્રા, બારી ઉઘાડનારું, સર્જનાત્મક શિક્ષણને સાકાર કરનારું, શૈશવકાળના ચિત્રો અને શબ્દચિત્રો સાથેનું આલ્બમ એટલે 'તોત્તો-ચાન'.

આ કથાના કેન્દ્રમાં છે 'કથા' અને પરિઘમાં છે 'બાળક'. કથા છે તોત્તો-ચાનની જે આ કૃતિની લેખિકા છે તેત્સુકો કુરોયાનાગી. સાત વર્ષની અતિ ચંચલ બાલિકાની.

એક શાળામાંથી તોફાની છોકરીનું લેબલ લગાડીને કાઢી મૂકવામાં આવેલી તોત્તો-ચાનને એની મા, એ બહુ ચિંતિત હોવા છતાં પુત્રીને કશું જ કહ્યા વિના પ્રેમભરી રીતે, કાળજીથી એની 'આ નાનકડી છોકરીને લોકો સમજી શકે અને બીજાં સાથે કેવી રીતે વર્તવું એ શીખવે.' એવી આશા સાથે 'તોમોએ' નામની નવી શાળામાં દાખલ કરવા જાય છે. આ વિરલ પળથી આરંભાતી, તોફાની તોત્તો-ચાનની શાળાકથા.

તોત્તો-ચાનને પ્રવેશ આપનારી તોમોએ શાળાના કલ્પનાશીલ આચાર્ય-હેડમાસ્ટરજી સોસાકુ-કોબાયાશી એમના વિદ્યાર્થીઓના સર્વાંગીણ વિકાસ માટે પગ નીચેથી વાસ્તવિક જમીન ખસવા દીધા વિના, રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ શાળામાં તેમજ શાળા બહાર કરાવે છે. આવી શાળાની શ્રી રમેશ દવે સ્વતંત્રતા, સમાનતા, બંધુતા જેવી લાક્ષણિકતા જણાવે છે.

'તોમોએનું ભણતર' લેખમાં ભણાવવાની રીતની વાત કરવામાં આવી છે. રેલ્વેના જૂના ડબ્બાઓમાં ચાલતી સ્કૂલમાં ભણવાનું હોય તે તો નવાઈની વાત હતી જ, પણ આ સ્કૂલની સૌથી વધારે નવાઈની બાબત તો એની ભણાવવાની રીત હતી. બીજી સ્કૂલોમાં દરેક વિષયનું સમયપત્રક નક્કી હોય છે. દાખલા તરીકે પહેલો પિરીયડ જાપાનીનો હોય તો તેમાં જાપાની ભાષા જ ભણવાની હોય, પછી બીજો પિરિયડ જો અંક ગણિતનો હોય તો બધાંએ અંકગણિત જ ભણવાનું. પણ અહીં

બધું જુદી જ ભાતનું હતું. પહેલો પિરિયડ શરૂ થાય એટલે શિક્ષિકા વર્ગમાં આવીને પહેલાં તો આખા દિવસના વિષયોની અને એના મુદ્દાઓની અને પ્રશ્નોની યાદી આપી દે ને પછી બાળકોને કહે - 'હવે તમારે આમાંથી જે શરૂ કરવું હોય તે કરો.' એટલે જાપાની કે અંકગણિત કે બીજો કોઈપણ વિષય શરૂ કરી શકતા. વિદ્યાર્થી પોતાના મનપસંદ વિષયની શરૂઆત કરી શકતા અને જે વિષય ઓછો પસંદ હોય એની સાથે પણ આખા દિવસમાં કોઈને કોઈ સમયે તો કામ પાડવું જ પડતું હતું.

આ શાળામાં વિદ્યાર્થીને વિષયોની ક્રમિક પસંદગી અંગે સ્વતંત્રતા હતી પણ ન ગમતો વિષય ન ભણવાની સ્વછંદતા અપાતી નહતી.

કોબાયાશી માનતા કે બધાં જ બાળકો મૂળે તો સારા સ્વભાવનાં હોય છે, પણ બહારનું વાતાવરણ અને મોટેરાંની અસરો ખરાબ હોય તો એ સારાપણાને નુકશાન થઈ શકે છે. એમનું ધ્યેય હતું કે આ સારા સ્વભાવને કાળજીથી ખીલવવો જેથી બાળક બધાંની વચ્ચે પોતાના આગવા વ્યક્તિત્વ સાથે વિકસતું રહે. બાળકોને તે એ પણ શીખવવા માંગતા હતાં કે 'દરેકનું શરીર, શરીરમાત્ર સુંદર હોય છે.'

આ સ્કૂલમાં કેટલાંક બાળકો પોલિયોવાળાં હતાં જેમ કે યાસુકી-ચાન. બીજાં કેટલાંક ઠીંગણાં હતાં. કેટલાંક અપંગ કે વિકલાંગ હતાં. જો આ બધાં પોતાનાં શરીર ઉઘાડાં રાખીને ઘડીભર સાથે રમે તો એમનામાં પડેલી શરમ દૂર થાય અને એથી એ લઘુતાગ્રંથિનો શિકાર (ભોગ) બનતાં અટકે. અને કોઈપણ વિદ્યાર્થી કે શિક્ષક, વિકલાંગ કે અપંગ વિદ્યાર્થીને અન્ય વિદ્યાર્થીથી જુદો કે નબળો છે એવું લાગવા દેતાં નહીં. એક શિક્ષિકાથી એવું અજાણતાં થઈ ગયું. તો સદાય શાંત, ધીરા, શીળા રહેનારા હેડમાસ્ટરજી કોબાપાશીનો ગુસ્સો પણ તેમણે સહેવો પડ્યો હતો. (તારે પૂંછડી છે? -લેખમાં)

આમ સમાનતાની ભાવના નીપજાવવાનો એમનો પ્રયત્ન હતો.

શાળામાં દરેક વિદ્યાર્થીને એક ઝાડ ફાળવવામાં આવ્યું હતું. જેની પર ચડવાનો અધિકાર તે વિદ્યાર્થીને જ રહેતો. તોત્તો-ચાનને પણ એક ઝાડ ફાળવવામાં આવ્યું હતું. ઝાડ પર ચડીને ત્યાંથી દેખાતાં 'સુંદર અને વિશાળ દશ્ય' જોવાની મજા તે માણતી. આ મજાથી તે પોતાના મિત્ર યાસુકી-ચાનને વંચિત રાખવા માંગતી નહતી. તે યાસુકી-ચાનને પોતાના ઝાડ પર ચડવાનું નિમંત્રણ આપે છે. ''નિસરણીના ઉપલા પગથિયે આમ આમ ઊંધા સૂતેલા યાસુકી-ચાનને ઝાડની ડાળી પરથી ખેંચથી તોત્તો-ચાનને જો કોઈ જોઈ ગયું હોત તો એણે જરૂરથી ચીસ પાડી હોત. કોઈપણ વડીલ માણસને આ લોકોની આવી ચેષ્ટા જોખમી જ લાગી હોત. પણ યાસુકી-ચાનને તોત્તો-ચાન પર પૂરો ભરોસો હતો. અને તોત્તો-ચાન પણ યાસુકી-ચાનને ઝાડ પર લાવવા પૂરું જોખમ ખેડી રહી હતી. પોતાના બન્ને નાનકડા હાથ વડે એ, એનામાં હતી એટલી તાકાતથી યાસુકીને ખેંચતી હતી. આકાશમાં એક મોટું વાદળ પસાર થતું હતું ને થોડી થોડીવારે આ બંને ઉપર છાંયડો કરીને એમને આકરા તાપથી બચાવતું હતું.'' મુશ્કેલીઓ અને હતાશાની ક્ષણોને હટાવીને તોત્તો-ચાન પોતાના બંધુમિત્રને ઝાડ પર સફળતાથી પહોંચાડે છે.

સ્વતંત્રતા અને સમાનતા જેવા મૂલ્યો કરતાં પણ બંધુતાની ભાવના ખીલવવી ખૂબ જ અઘરી છે. આ ભાવના ખીલવવા માટેના ઉમદા પાઠ 'તોમોએ' શાળામાં શીખવવામાં આવતાં હતાં.

બાળકોને ફક્ત પુસ્તકિયું જ્ઞાન જ આપવું એ કોબાયાશીનું લક્ષ્ય નહોતું. તેઓ મા-બાપને

કહેતાં કે તમારાં બાળકોના ભોજનના ડબ્બામાં 'થોડુંક સમુદ્રમાંથી ને થોડુંક પહાડમાંથી' આપો. સમુદ્રમાંથી એટલે જલ આહાર અને પહાડમાંથી એટલે સ્થળ-આકાર. તેઓ બાળકોને ચાવીને ખાવાનું શીખવતાં અને ગવડાવતાં કેઃ

''ચાવો ચાવો ચાવો સારી રીતે,
જે કંઈ ખાઓ તે ચાવો ખાસ;
ચાવો રે ચાવો રે તમે ચાવો,
ભાત અને માછલી ને માંસ.''

કોબાયાશી જાણતાં કે બાળકોને ચૉકથી લખવું બહુ ગમે. તેથી તેઓ અઠવાડિયામાં બે વખત સંગીતના ક્લાસ વખતે બાળકોને ભોંયતળિયે જ ચૉકથી ચિતરામણ કરવા દેતાં. અને ભોંયતળિયું સાફ પણ બાળકો જ કરતાં. બાળકોને જાહેરમાં બોલવાની તક મળે માટે તેઓ બધાં જમતી વખતે ભેગા થાય ત્યારે દરરોજ એક જણને કંઈક બોલવા દેતા. જે બોલવું હોય તે, જેના વિશે બોલવું હોય તે. ખેતીના જ્ઞાન માટે પાસેના ખેતરમાંથી એક ખેડૂતને બોલાવેલા. ઝાડની માવજત કઈ રીતે કરવાની તે માટે દરેકને પોતાની માલિકીનું એક ઝાડ આપ્યું હતું. 'રમતોત્સવના' દિવસે ઈનામમાં શાકભાજી મળે અને તેથી બાળકોને લાગે કે ઘરના સાંજના ભોજનમાં એમની મહેનતની કમાણીનું કંઈક ઉમેરાયું છે.

'સર્જનાત્મક શિક્ષણ શ્રેણી'ની આ કથાના દરેક પ્રકરણમાંની ઘટનાઓ, પ્રસંગો, પ્રવૃત્તિઓ, વ્યક્તિપરિચય કે સંવાદરચના દ્વારા જીવનઘડતરના પાઠોની સમજ સરસ રીતે પ્રગટ થાય છે. પ્રામાણિકતા, વિશ્વસનીયતા, સ્વશિક્ષણ, મનોમંથન, નિરીક્ષણશક્તિ, નિખાલસતા, સાહસિકતા, કલ્પનાશિલતા - તે માટે મુક્ત વાતાવરણ, જિજ્ઞાસાવૃત્તિ, ખેલદિલી, મૈત્રી, વિનય અને સૌથી મોટી બાબત તે આત્મવિશ્વાસ - આ બધા ગુણો ક્યાંકને ક્યાંક અન્વેષિત થતાં જોઈ શકાય છે.

જીવનને જીવંત કરી મૂકે એવા ઘણાં પ્રસંગો અહીં આલેખાયા છે. પણ આ બધામાંથી વાચતાં-વાચતાં આપણી આંખના ખૂણે અશ્રુબિંદુ જામી પડે એવા પ્રસંગોમાં 'યાસુકી-ચાન હવે નથી.' - જેમાં તેના મિત્રના મૃત્યુની વેધકતા આપણને હચમચાવી મૂકે છે. તો 'રૉકી ક્યાં ગયો?' - જેમાં પોતાના પ્યારા કૂતરાને ગુમાવ્યાનો ખેદ વ્યક્ત કરતું તોત્તો-ચાનનું સુંદર ભાવચિત્ર રજૂ કર્યું છે. 'સાયોનારા-સાયોનારા'માં તોમોએ સ્કૂલનું-હેડમાસ્ટરજીનું એક મહામૂલું સ્વપ્ન જ્યારે આગમાં કોકડું વળી જાય છે અને પોતાના પુત્ર સાથે હેડમાસ્ટરજી ઊભા-ઊભા આ શાળાને સળગતી જોઈ રહ્યાં હતાં. તે દશ્યનું વર્ણન ધારી અસર ઉપજાવે છે.

સરિતાની ખળખળ વહેતી સરળતા, નાના બાળકો, વૃદ્ધો વાંચી શકે તેવા પદ્યોમાં લય, પ્રાસ, તાલ તેમજ રસમધુર વાર્તા-કથનની શૈલી દ્વારા લેખિકાએ જે વ્યક્ત કર્યું છે તે પોતીકું જ લાગે છે. તેનું કારણ ગુજરાતી ભાષાની આગવી છટામાં થયેલો અનુવાદ છે.

ઉદા.:

- 'બપોરનો સોનેરી તડકો તેના ખભા પર વરસતો હતો.'

- 'તોમોએ શાળાના બધાં જ બાળકો નાહીનાહીને બૅરીના ફળ જેવા એકદમ ભૂરા રંગના બની ગયાં.'

- 'બરફ પીગળે છે.

ને અચાનક આખુંય ગામ

ઉભરાય જાય બાળકોથી.'

જાપાનમાં 'બેસ્ટ-સેલર' થયેલું તેમજ અન્ય યુરોપીય ભાષાઓમાં અનુદિત આ પુસ્તકનો ગુજરાતી અનુવાદ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનાં પરિણામોનાં સાતત્ય અને રસાળતા સાથે આવે છે.

શ્રીમતી લિલિયન સ્મિથ લખે છેઃ ''બાળપણની અસરો ચિરસ્થાયી હોય છે તથા એ અસરોનો સરવાળો એટલે પુખ્તવયે સાકાર થતું વ્યક્તિત્વ સાચું હોય, ખરેખર બાળક એ વ્યક્તિત્વનો જનક છે.''

તોત્તો-ચાન આપણને કહે છે - સાહજિક રીતે અપાતા શિક્ષણની વાત. તેત્સુકો ચાલીસેક વર્ષની પાછલી મજલ કાપીને પહોંચી જાય છે પોતાના બાળપણના એ સમયખંડમાં અને મળે છે પોતાને જ. 'તો-ત્તો-ચાન'ને, જેનો અર્થ થાય છે 'આનંદ-ઉમંગની બારી.'

તેત્સુકોએ પોતાના બાળપણને, તોમોએ નામની પોતાની નિશાળ અને તેના સ્થાપક આચાર્ય સોસાકુ કોબાયાશીનાં મીઠાં-મધુરા સ્મરણો નાના-નાનાં પ્રસંગરૂપે આ પુસ્તકમાં આપેલા છે. પોતાના અનુભવોને વાચકો સામે રજૂ કરવાની અદમ્ય ઈચ્છાને પરિણામે લેખિકાએ આ કૃતિ તૈયાર કરી.

'તોત્તો-ચાન'માં ચિહિરો ઈવાસાકીએ દોરેલાં ચિત્રો, જે દુનિયાના કોઈ બીજા ચિત્રકારે ભાગ્યે જ બાળકોનાં આટલાં જીવંત ચિત્રો આલેખ્યાં હશે એમ લેખિકા માને છે. દરેક પ્રકરણને અનુરૂપ તેમ જ બાળકોની ભાવમુદ્રા અને મુખમુદ્રા સાથેના વિવિધ રેખાંકનો મૂક્યાં છે.

બાળસહજ લાગણીઓને નિખાસલ રીતે અભિવ્યક્ત કરી છે. બારી પાસે ઊભેલી બાલિકા, ડેસ્ક ઉઘાડ-બંધ કરતી, રૉકી (કૂતરો)ને પ્રગતિપત્રક બતાવતી, યાસુકી-ચાનને ઝાડ પર ચઢાવતી, યાસુકી-ચાનના અને રૉકીના મૃત્યુ પ્રસંગે રડતી, તોમોએ શાળામાં શિક્ષિકા બનવાનું વચન આપતી 'તોત્તો-ચાને' દરેકના દિલમાં સ્થાન મેળવ્યું છે.

સત્ય ઘટનાઓનું સંકલન હોવાથી ક્યાંય અતિશ્યોક્તિ કે અતિરંજકતાનો આશ્રય લેવાયો નથી. આખી કૃતિના તન્તુઓ તન્તુમાં ફક્ત લાગણીઓ જ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે.

કિલકિલાટ, કૂતુહલ, તોફાન અને આનંદમસ્તીમાં નાચતી-કૂદતી કથાનો અંત યુદ્ધની આગમાં ગરકાવ થાય છે ત્યારે આપણા હૃદયની લાગણીના તારને એ ઝણઝાણાવે છે.

'તોત્તો-ચાન'માં આવતાં પાત્રો અને 'તોમોએ' શાળામાં ભણતા તેના સહાધ્યાયીઓ અત્યારે ક્યાં છે અને શું કરી રહ્યાં છે તેની નોંધ આ પુસ્તકના અંતમાં આપી છે જે વાચકની જિજ્ઞાસાવૃત્તિને સંતોષે છે.

આજનું માહિતીપ્રધાન શિક્ષણ-નોકરિયાતોને બનાવે છે. પણ શું ખરા અર્થમાં મનુષ્ય બનાવે છે? આજની વ્યવસ્થા દરેક માણસની અમર્યાદ મહત્વાકાંક્ષાને ઉશ્કેરે છે. એ મહત્વાકાંક્ષા પરિપૂર્ણ

કરવા સ્પર્ધાનો ભાવ જાગે છે અને સાથે બીજા પ્રત્યે દ્વેષ પેદા થાય છે અને વ્યક્તિ ગેરમાર્ગે દોરાતો જાય છે. આજની શિક્ષણપ્રથાએ નવી પેઢીને પરોપજીવીપણું, બેકારી, હતાશા, હિંસાખોરી સિવાય કશું જ આપ્યું નથી. માણસને મનુષ્ય માટેની ધિક્કારની લાગણીમાંથી પાછો વાળવા, શિક્ષણ પદ્ધતિમાં આમૂલ પરિવર્તન લાવવા, 'તોત્તો-ચાન' બારી ઉઘાડનાર છે.

આપણે ત્યાં ગિજુભાઈ બધેકા, હરભાઈ ત્રિવેદી, જુગતરામ દવેએ બાળકેળવણીમાં કરેલા વિશિષ્ટ પ્રયોગો તેમજ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, આચાર્ય ગિદવાણી, આચાર્ય કૃપાલાની, નાનાભાઈ ભટ્ટ તેમજ મનુભાઈ પંચોળીના પ્રદાનને આજે પણ યાદ કરીએ છીએ. પરંતુ ચોતરફ છવાયેલાં હિંસાવૃત્તિ અને ભ્રષ્ટાચારના પ્રદૂષિત વાતાવરણથી જ્યારે શિક્ષણ-ડહોળાયું છે ત્યારે આવા પુસ્તકનું આગમન ઘણાંના સ્વપ્નોને જગાડનારું, સંચાર પ્રેરનારું, આશા જગાડનારું, નોળવેલની ગરજ સારનારું બની રહે તેમ છે.

આજે આપણે સૌ જાણીએ છીએ તેમ આજના શિક્ષણથી કંટાળીને બાળકો અધવચ્ચેથી શાળા છોડી દે છે ત્યારે 'તોમોએ' જેવી શાળાઓ ચારેબાજુ વ્યાપેલી હિંસાવૃત્તિ, ભ્રષ્ટાચારને ઓછું કરવામાં જરૂરથી મદદ કરી શકે તેમ છે. આપણે ત્યાં ઘણી શાળાઓમાં આવા પ્રયોગો થયાં છે. પરંતુ અત્યારે વધી રહેલાં કૉન્વેન્ટ કલ્ચર, અંગ્રેજીનું ઘેલું, કડક શિસ્તપાલન અને માહિતિજ્ઞાનના બોજ તળે બાળકોનું બચપણ ખોવાઈ રહ્યું છે. ત્યારે આ પુસ્તક આપણને 'બાળકની કલ્પનાશિલતા, સંવેદનશીલતા, સ્વતંત્રતા, સમાનતા, બંધુતા જેવા મૂલ્યોના વિકાસમાં જરૂરથી મદદ કરી શકે તેમ છે.

એવું જરૂરી નથી કે આવી જ શાળા સ્થાપવી કે આ જ શિક્ષણપદ્ધતિનું સીધુ અનુકરણ કરવું. પોતાની આસપાસના વાતાવરણને અનુકૂળ, અનુરૂપ આગવી ટેકનિકને અપનાવી, બાળકનો સર્વાંગીણ વિકાસ જરૂરથી સાધી શકાય અને જવાબદાર નાગરિક બાળક બની રહે તેવું શિક્ષણ પૂરું પાડવા માટે આ પુસ્તક ઉપયોગી નીવડે તેવું છે.

ગઈકાલની આ નાનકડી બાલિકા તોત્તો-ચાન આજે તો તેત્સુકો કુરોયાનાગી નામે આખા જાપાનમાં ટેલિવિઝનની વિખ્યાત કલાકાર તરીકે જાણીતી છે. યુનિસેફમાં જાપાની સદભાવનાદૂત તરીકે નિમાયેલી આ લેખિકા, આ પુસ્તક દ્વારા આપણને સૌને એક શક્તિમંત સંદેશો આપી જાય છે.

''પ્રફુલ્લિત થવા દો અગણિત પુષ્પોને
અને રચવા દો મુક્ત સંઘર્ષ હજારો વિચારધારાઓ વચ્ચે...''

સંદર્ભ સૂચિ:

(૧) તોત્તો-ચાન - તેત્સુકો કુરોયાનાગી અનુવાદઃ શ્રી રમણ સોની
(૨) પરબ - માર્ચ-૨૦૦૨ - 'તોત્તો-ચાન' વિશેષાંક.
(૩) અખંડ આનંદ - ઑગસ્ટ ૨૦૦૧
(૪) ગ્રંથવિમર્શ - ડિસેમ્બર ૨૦૦૨
(૫) ગ્રંથવિમર્શ - જાન્યુઆરી ૨૦૦૨
(૬) સામંજસ્ય - વિજય શાસ્ત્રી

❑❑❑

''ભવાઈ વેશમાં નારી જીવનની સમસ્યા અને સમાજ દર્શન''

Dr. (Mr.) Hardik D. Mehta

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં કવિ અસાઈત ઠાકર ભવાઈ વેશો લખીને અમર બન્યા છે. તેમના ભવાઈ વેશોમાં સામાજિક સંદર્ભ સવિશેષ આલેખાયો છે. ધાર્મિક, સામાજિક સમસ્યાઓને તેમણે વાચા આપી છે. તત્કાલિન સામાજિક રીત-રિવાજો, રૂઢિઓ, લોકમાન્યતાઓ, અંધશ્રદ્ધા, વહેમ, જડતા, દુરાચારો, અજ્ઞાન વગેરે ઉપર ભવાઈવેશો લખીને લોકજાગૃતિનું કાર્ય કર્યું છે. જ્ઞાતિબંધનો અને સામાજિક બંધનો ઉપર પ્રકાશ પાડ્યો છે.

તેમણે તેમના ભવાઈવેશોમાં નારી જીવનની ભાવનાઓ પણ આલેખી છે. નારી એ શક્તિનું પ્રતિક છે. તેનામાં ઉચ્ચ એવી ભાવનાઓ રહેલી છે. તેનામાં સતીત્વ રહેલું છે. તેનામાં છૂપી એવી શક્તિઓ પડેલી છે. સ્ત્રીએ એ અબળા છે. તો સાથે સબળા પણ બની શકે છે. આમ નારી જીવનની સમસ્યાઓ તેની ભાવનાઓ કવિ અસાઈત ઠાકરે તેના ભવાઈ વેશોમાં ચીતરી છે. નારી જીવનની સંવેદનાઓ તેની અવહેલના, લાચારી, મજબૂરી, ત્રસ્ત એવી જિંદગી, પરવશતા, નિરાધારપણુ વગેરે દર્શાવીને કવિ અસાઈતે લોક શિક્ષણનું કાર્ય કર્યું છે. સમાજ સુધારણા દર્શાવી છે. નારી ઉત્થાનનું કદમ ઉઠાવ્યું છે. એમાં તેના ''જસમા ઓડણ'' એ ભવાઈવેશમાં જસમાના પાત્ર દ્વારા નારી શક્તિનો પ્રકાશ પાડ્યો છે. ત્રસ્ત નારીની સંવેદના તેમાં રજૂ કરી છે. જ્યારે પાટણનરેશ રાજા સિદ્ધરાજ સોલંકી પાટણમાં સહસ્ત્રલિંગ તળાવ ખોદાવતો હતો ત્યારે ઓડ જાતિના અનેક સ્ત્રી પુરૂષો કામ કરતા હતા. તેમાં જસમા નામની એક સ્વરૂપવાન નારી પણ કામ કરતી હતી. તેના ઉપર રાજા સિદ્ધરાજ સોલંકી એ કુદ્રષ્ટિ કરી હતી. એ તેને પટરાણી બનાવવા માંગતો હતો. તેણે ઘણી દુચેષ્ટાઓ પણ કરી હતી. પરંતુ આ રૂપરૂપનાં અંબાર સમી સૌંદર્ય નારી જસમા તેને તાબે થતી નહોતી. રાજા સિદ્ધરાજે તેને અનેક પ્રલોભનો આપ્યાં હતા, ધમકીઓ આપી હતી છતાં આ ચરિત્રવાન નારી અડગ રહેલી. પણ અંગ્રેજીમાં કહેવાયું છે તેમ "Love is Blind" એટલે કે પ્રેમ એ આંધળો છે. ગુજરાતીમાં પણ કહેવાય છે કે-

''ઊંઘ ન જુએ ફાટી ખાટ,

ભૂખ ન જુએ ટાઢો ભાત

અને પ્રેમ ન જુએ જાત-કજાત''

એમ રાજા સિદ્ધરાજ જસમાના રૂપ પાછળ પાગલ-આંધળો બન્યો હતો અને જસમાને પોતાની કરવા આકાશ-પાતાળ એક કરતો હતો. પરંતુ જસમામાં સતીત્વ હતું. પોતાનું શીલ સાચવવા તે અડગ બની હતી. આવી પછાત જાતિની નારી જસમાના રૂપ પાછળ ઘેલો બનેલો રાજા સિદ્ધરાજ ફિટકારરૂપ બન્યો હતો. તેની મહાનતાને લાંછન રૂપ કાર્ય કરતો હતો. રાજા હોવાથી સમાજમાં કોઈ બોલી શકતું નહોતું અને અંતે જસમા રાજા સિદ્ધરાજને તાબે થતી નથી અને આત્મહત્યા કરીને પ્રેમની વેદી પર બલિદાન આપે છે. આમ આ ભવાઈવેશનો અંત કારુણ્યસભર છે. ત્રસ્ત નારીની સંવેદના, વેદના, દુઃખ દર્દ વગેરેને કવિએ રજૂ કર્યા છે. તો સાથે સાથે અંતે જસમા મૃત્યુ પહેલાં રાજાને શાપ આપે છે કે ''તારા આ સહસ્ત્રલિંગ તળાવમાં પાણી થશે નહીં.'' આમ આ શાપ

દ્વારા ધાર્મિક એવી ભાવના અને જસમાનું સતીત્વ પ્રગટ કર્યું છે.

જસમાના વેશને ભવાઈ વેશોમાં સૌથી વધુ લોકપ્રિય વેશ તરીકે ગણાવી શકાય. તેની લોકપ્રિયતાનાં કારણો ઘણાં છે. આ વેશમાં પાટણના રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહનું મુખ્ય પાત્ર છે. આ રાજા ગુજરાતી લોકોમાં ખ્યાત છે. વળી પાટણ અને સહસ્ત્રલિંગ સરોવરની વાત ઉત્તર ગુજરાતના વિસ્તારનાં ગામડાને ગમતી છે. વળી આપણે ત્યાં ઈતિહાસ અને દંતકથા એટલાં સેળભેળ થઈ ગયા છે કે જુદા પાડી શકાય નહીં પ્રસિદ્ધ ઈતિહાસકાર 'દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી' જેવાએ જસમા અને સિદ્ધરાજ અંગેની આ કથાને ઐતિહાસિક કહી નથી. વળી આવો રાજા પ્રિય રાજા એક ઓડ સ્ત્રી પાછળ લટ્ટુ બને તે માની શકાય તેમ નથી. વળી સિદ્ધરાજે તો રાજગૌરવ સાચવીને જ સરોવરનું બાંધકામ કરાવ્યું હતું.

જસમા ઓડણનાં વેશમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહ રાજદરબારના બારોટના મુખેથી જસમાના સૌંદર્ય વિશે સાહિત્યિક અને કાવ્યમય વાણીમાં ખૂબ વખાણ સાંભળે છે. તેથી આવી સુંદર સ્ત્રી મેળવવા આકર્ષણ થાય છે. આ માટે તે યુક્તિ અને પ્રયત્ન કરે છે. તેમાં સહસ્ત્રલિંગ સરોવરનું ખોદકામ કરવાનું હોવાથી સોરઠની ઓડમંડળી તેડાવે છે કે જેમાં આ સુંદર જસમાને મેળવવા પ્રયત્ન કરે, પણ જસમા તરફથી પ્રતિસાદ મળતો નથી. રાજા ક્રોધિત થાય છે. અને તેના પતિ રૂડિયા સહિત બધા ઓડોની હત્યા કરાવે છે. તેથી જસમા સતી થાય છે. આપણો જસમાનો વેશ તો ભજવવા અને દ્રશ્યમાન કરવા માટે જ છે, સાહિત્યમાં તેનું સ્થાન હોય કે ન હોય, મહત્વની વાત સમાજદર્શનની છે. વેશનો હેતુ લોકરંજનની સાથે સાથે નૈતિક જીવનનાં મૂલ્યો સમજાવવા અને લોક જાગૃતિ લાવવી તે મુજબ છે. જસમાના વેશમાં ચારેબાજુનું અને અઢારે વર્ણનું સમાજદર્શન જોવા મળે છે. આ વેશની લોકચાહના તેની સમાજપ્રિયતાને જ આભારી છે.

આ વેશની ભૂમિકા આ રીતે બંધાય -

રંગલોઃ- અરે, ભાઈ નાયક.

નાયકઃ- હે રંગલા!

રંગલોઃ- આ વેશ કોના કહીએ?

નાયકઃ- આ વેશ ઓડના કહીએ... જસમા ઓડણના કહીએ... સતી જસમાના કહીએ.

રંગલોઃ- હે! અપ્સરા?

નાયકઃ- હા, અને એક ઋષિનું તપ ચળાવવાના દોષથી તે માનવજાતમાં જનમી.

રંગલોઃ- એ વાત વિસ્તારીને કહો.

નાયકઃ- હે રંગલા, એ વાત તું સાંભળવાને બદલે નજરે જ જો.

આ ભૂમિકા કે પ્રસ્તાવના કોઈપણ લોકગમ્ય નાટ્યકૃતિ માટે પ્રેરક થાય તેવી છે.

જસમાનો વેશ આબેહૂબ સમાજદર્શન કરાવે છે. ગુજરાતીઓ કોઈપણ કાળે પોતાની લાક્ષણિકતાઓ પ્રગટ કરી દે છે. પ્રેમાનંદનનાં આખ્યાનોમાં આખેઆખો ગુજરાતી સમાજ ચીતરાયો

હોય તો અસાઈત કે તેની ભવાઈની પરંપરામાં એ વાત ક્યાંથી બાકાત રહે? આ વેશનાં સંવાદોમાં ડોકિયું કરીએ કે તરત આ તો ગુજરાતી સમાજની વાત છે, આ તો આપણી જ વાત છે. એમ સૌ સ્વીકારે છે. નારી ઋષિ અને અપ્સરા કામકુંડલાની વાત આપણી પૌરાણિક પરંપરાનું અનુકરણ લાગે છે. ઈન્દ્ર, ઋષિનું તપ ભંગ કરાવે અને પરિણામે ઋષિ અને અપ્સરા એકબીજાના શાપથી રૂડિયો અને જસમાના અવતારે જન્મે છે. પણ આ પૂર્વભૂમિકારૂપે રજૂ થયેલી વાત પ્રેક્ષકોની રસ-રુચિને ઉત્તેજક-પોષક બની રહે છે. પછી વેશનો તંતુ લંબાય છે.

રંગલોઃ- અરે ભાઈ નાયક, આ તો ભારે થઈ. પેલા ઋષિ મહારાજે શાપ દીધો ને રૂપાળી અપ્સરાએ સામો શાપ દીધો હવે શું થશે?

નાયકઃ- અરે રંગલા, હવે જ જોવાની ખરી મજા છે. એ મુનિરાજ અને અપ્સરા બંનેએ પૃથ્વી પર જનમ લીધો છે.

તપસી લપસી પડ્યા અને શાપ દીધો. એક રૂપાળી અને એક કાળો કુબડો. ભવાઈમાં ગૃહસ્થ જીવનને કેવું વણી લેવામાં આવ્યું છે તેનો લાક્ષણિક નમૂનો જોઈએઃ-

ઓડણઃ- ઘરમાં કોનું ચાલે?

ઓડઃ- મારું.

ઓડણઃ- તમારું? તમારું? (મારવા જાય છે.)

ઓડઃ- (મારવા જતાં જતાં) કેવી મારી, કેવી મારી?

ઓડણઃ- એ ગગી તો મારી શોક્યની, મારે શું? હું તો એની ઓરમાનમાં. હું તો રંગે રમવા પેરવા ઓઢવા આવી છું. ખરું કહી દઉં છું, હા.

જસમાઃ- આવી કાકી, આ મારી માસી મને બહુ મારે છે, શું કરું?

ઓડઃ- હા બેટા, મનેય બહુ મારે છે... અરે ભૂલ્યો... હું એને મારીશ, હોં.

આટલા સંવાદમાં તો ગુજરાતી સમાજનું આબેહૂબ દર્શન કરી શકાય છે. ગૃહસ્થ જીવનમાં પુરૂષની સત્તા ચાલે કે સ્ત્રીની? એ પ્રશ્નનો જવાબ આજે પણ ઉકેલાયો નથી. તો ઓડણ સમજાવે છે, હજી આ કોયડો એવો ને એવો જ છે. માત્ર ગ્રામીણ જીવનનો જ આ પ્રશ્ન છે એવું નથી, શહેરી જીવનની પણ આજ સમસ્યા છે. નવી શિક્ષણવ્યવસ્થા અને નોકરી કરવાના વ્યવસાયમાં સ્ત્રી-પુરૂષ, પતિ-પત્ની બેમાંથી કોની સત્તા ચાલે? કોઈ અંતિમ જવાબ નથી. આ ઓડણ-ઓડનો સંવાદ આ રીતે આપણા સમાજદર્શનનો તાદશ્ય નમુનો છે.

આ વેશમાં એક બીજી સમસ્યાનો સંકેત પણ આપણી સમાજ રચનાનો જે એક અંશ છે. પોતાની મા, જનેતા અને અપરમા, માસી કે શોક્યની વાત અહીં ઓડણના પાત્ર દ્વારા રજૂ થઈ છે. પોતાની શોક્યની દીકરી અને તે પણ રૂપાળી હોય તો કોઈ નવી મા તે જીરવી શકે? જાત જાતના નુસખા કાઢી, પતિને ઊઠાં ભણાવી ગમે તેવા કાણાકુબડા મુરતિયાને શોધી પરણાવી દેવાની વેતરમાં જ હોય છે અને અહીં એજ વાત આલેખાઈ છે. નારા ઋષિના શાપ સાથે આ વાત અનુસંધાન કરતી હોવાથી, એક અપરમાની વેતરણ સાથે બંધબેસતી થઈ જાય છે. વેશની વસ્તુસંકલના માટે આ વાત

મહત્વની રહે છે. ઘટના ક્યાંથી ક્યા ઘટે છે. અને તાણાવાણા ક્યાં ગૂંથાય છે. તેની કરામત અહીં જોવા મળે છે. ભવાઈના વેશ કંઈ અમથા થઈ જતા નથી, તેની પાછળ આખું લોકમાનસ વળગેલું હોય છે. ગુજરાતી લોકમાનસનું અજબ દર્શન આ વેશમાં ડગલે ને પગલે થાય છે. દીકરી મોટી થાય ત્યારે મુરતિયો શોધવાની મા-બાપની ચિંતા તે ઘર-ઘરનો પ્રશ્ન છે. આ વેશમાં પણ તેનો કેવો સંકેત મળે છે. તે જોઈએ-

ઓડઃ- જો હવે ગગીને ન મોકલીશ બહાર. તું જજે ગધેડાં ચારવા અરે, આપણી ગગીને કેટલાં વરસ થયાં?

ઓડણઃ- સત્તર, સત્તર વરસ, મુરતિયો વીસ વરસનો જોઈએ.

ઓડઃ- બે દસ-દસ વરસના ચાલે?

ઓડણઃ- આ ગધેડા સાથે રહીને તમારીય અક્કલ એમના જેવી થઈ ગઈ છે. આ સકળ સભાને પૂછો કે બે મુરતિયા ચાલે?

ઓડઃ- ભૂલ્યો, ભૂલ્યો બાપલા. લે હવે હું મુરતિયો શોધવા જાઉં છું. તું ગધેડાંને અને ગગીને સાચવજે.

આટલા સંવાદમાં ગૃહસ્થજીવનની સ્થિતિ વર્ણન તો છે, પણ સાથે સાથે હળવી ક્ષણો પણ માણવા મળે છે. સત્તર વરસની છોકરી માટે વીસ વરસના છોકરાની શોધ એ ઓડણનો પ્રશ્ન નથી, આખા ગુજરાતી સ્ત્રીસમાજની સમાજનો પ્રશ્ન છે. પછી બે મુરતિયા શોધવાની વાત આવે ત્યારે આખું પ્રેક્ષકવૃન્દ હાસ્યની છોળો ઉડાડે છે. જસમાના વેશની વાત વિવિધ દૃષ્ટિકોણ ધરાવે છે.

સાયબા સલૂણા નાની નણદલના વીરા

અરે ગળે મને આછા આછા ઘાટ ઘડાવો.

નાની નથડી ઘડાવો

માંહી ઝીણા ઝીણા હીરા જડાવો.

મારા સાયબા ઝીણા ઝીણા હીરા જડાવો.

આ લગ્ન ગીત, સંવાદ, ગાયન, વાદન અને વર્તન બધું ગુજરાતી જનસમાજની પ્રતિનિધિ વ્યક્તિઓને વળગેલું છે. આ બધી ક્રિયાઓમાંથી પસાર થવું જ રહ્યું. શેઠ હોય કે નોકર, અમીર હોય કે ગરીબ, બ્રાહ્મણ હોય કે શૂદ્ર, પ્રજાપતિ હોય કે પટેલ, દરેક વર્ગને પોતપોતાની રીતે આ પ્રક્રિયાના તબક્કામાંથી પેલે પાર જવું પડે છે. આ ક્રિયા એ જ સમાજસ્થિતિ.

આ લગ્ન પ્રસંગ પછી વસ્તુનો દોર ફંટાય છે. બારોટ અને સિદ્ધરાજનું આગમન થાય છે. આખા વેશની દિશા ફરી જાય છે. બારોટે પદ્મિની સ્ત્રીનું વર્ણન કર્યું અને ઓડ જાતિના ક્ષત્રિય તરીકે ગણાવી ત્યારે સોરઠના ઓડ લોકોને તળાવ ખોદવા બોલાવવાની વાત સ્વીકારાઈ. અડધો લાખ ઓડ અને સવા લાખ ઓડણી તૈયાર થઈ. વિજયાદશમીની રાત્રે ઉચાળા ભર્યા અને પાટણ પ્રયાણ કર્યું, જેસંગ સામો મળ્યો.

પછી રાજા અને જસમાનો સંવાદ આ વેશની પરાકાષ્ઠા છે.

રાજા:- જસમા, તારે ખોદવી કાં, મારી રે બનો, મારી રાણી રે

જસમા:- મને ગમે મારી માટી રે, નથી બનવું મારે રાણી રે

રાજા:- જસમા, તને શીરો ને સેવ, આવા રોટલા ન ખાવા રે

જસમા:- શીરો ને સેવ રાણીને સોહાય, અમને ભલા છે રોટલા રે

રાજા:- અરે મૂઓ તારો સોરઠ દેશ, અમ ઘેર આવજો રે

જસમા:- અરે મૂઓ તારો પાટાણ દેશ, પાણી વિનાનો ટળવળે રે

જસમા અંલકારો-આભૂષણો કે લાલચથી માનતી નથી. બારોટ પણ વચ્ચે કાલાવાલા કરે છે, પણ દાળ ગળતી નથી. કોઈપણ વેશમાં જનસમાજની અસર હોય છે. તેથી આ વેશ વધુ લોકચાહના મેળવે છે.

છેવટે રાજા શસ્ત્ર ઉગામે છે-

રાજા:- કેમ હજી માનવું છે કે નહીં?

જસમા:- એ તો કદાપિ બને નહીં આ જીવ છે ત્યાં સુધી આ જાત કોઈને હાથ નહીં આવે.

રાજા:- હજી તને એટલું ગુમાન છે?

બારોટ:- પેલા કાળિયા-દૂબડાને દૂર કરો તો એનો વિચાર કંઈ ફરે.

(રૂડિયાને મારી નાખે છે) પછી આવતી ક્રિયા આપણા સમાજની એક ઘટના જ છે.

ઓડ-ઓડણ:- અરે રંડાપો જસમા નારીને રે

કે સૂનો સોરઠ દેશ,

જસમા:- અરે રે કાંકણ ઉતાર્યાં ચૂડલા મારો બેલીડો પહોડ્યો રે મસાણ

પાટાણ થાશે રે પાયમાલ એક પીરાના રે પ્રતાપથી

એ... મહેલના ઠેકાણે મસીદ રે એક જસમાના શાપથી.

એ... મહેલ ઠેકાણે મસાણ સુણજે પાટાણના ધણી.

અને વારે વારે લઉં છું વા'લાના વધામણાં

અરે વારે વારે લઉં છું વા'લીડીના દુઃખડાં

કેમ રે સિધાવ્યા મોઝાર આવું છું તારી સાથમાં.

વેશની આ ઘટના પ્રેક્ષકવૃંદને જિજ્ઞાસા અને કુતુહલ પ્રેરે છે. એ તો ખરું જ, પણ આખું દશ્ય જોવા માટે જકડી રાખે છે. કોઈ પણ વેશની આ આધારશિલા છે.

ફકીર:- અરે તેરે લિયે મૈંને લિયા ફકીરોં કા વેશ

મેરે તો અલ્લા બેલી હૈ

હમ એક સતી કે શાપ સે મક્કા સે યહાં આયા હૈ

લોકો, નાયક, ઓડઃ જુલમ ગુજરા હૈ, સારી રૈયત કો સતાયા હૈ.

ફકીરઃ- વો સબ તો ઠીક હૈ લેકિન અબ યે દો નું કો સજીવન કરના હૈ તો સવાપાંચ રૂપિયા લાવ.

નાયકઃ- સતીના નામ પર કોઈ સવા પાંચ રૂપિયા આપો... સકળ સભાને વિનંતી છે. સભામાંથી કોઈ સવા પાંચ રૂપિયા આપે છે. ફકીર રૂડિયો તથા જસમાને સજીવન કરે છે. બંને ગાવા માંડે છે.

(બેઠો થઈને) રૂડિયોઃ ધોળકાની જામફળ મને તો મીઠાં લાગે

એઈ જસુમાડી ઊઠ સવાર થયું.

તળાવ ખોદવા જવાનું છે.

(ગાતાં ગાતાં) જસમાઃ એ... અમે આવ્યાં રે અલબેલાં જી

અમને સાસુ સંતાપે

નાગદલ દે છે મહેણાં જી

અમે આવ્યાં સાસરે અલબેલા જી.

(વેશ પૂરો થાય છે.)

જસમાના વેશમાં બાહ્ય તેમ ભીતર એટલી બધી શક્યતાઓ રહેલી છે, કે તેનો વિવિધ દૃષ્ટિકોણથી અભ્યાસ થઈ શકે છે. આ એક ભવાઈવેશ છે તો જાણે એક અકસ્માત છે. અહીં ધરતીપુત્રીની વાત છે, તેથી અમને તો સતી સીતા કે જે ધરતીપુત્રી હતી તેનાથી માંડી એ જ માટીની પુત્રી સતી જસમા સુધી સરખાવવાનું મન થાય છે. ચરિત્ર માટે જાન કુરબાન કરવાની વાત આપણા ધર્મને માફક આવે તેવી છે. રૂડિયા અને જસમાનો છેલ્લો સંવાદ પણ આપણા દામ્પત્યજીવનની અને ઘરની યાદ તાજી કરાવે છે. સાસુ નાણંદની વાત આજની નવી નથી, જસમાના સમયમાં પણ એમ જ હતું. આપણી સામાજિક સમસ્યાઓ પરંપરાથી ચાલતી આવી છે. હજી આપણે તેની પકડમાં છીએ. આજે પણ ભ્રષ્ટાચાર, મોંઘવારી, કુટુંબ કલ્યાણ, દહેજ, રાષ્ટ્રીય એકતા, દારૂબંધી, બેકારી નિવારણ, સાક્ષરતા અભિયાન, બાળલગ્ન, જળસંકટ નિવારણ રાષ્ટ્રીય સુરક્ષા, કૅન્સર અને એઈડ્સ રોગનિવારણ વગેરે જેવા સંખ્યાબંધ પ્રશ્નોની રજૂઆત માટે ભવાઈનું સ્વરૂપ ખપમાં આવે તેવું છે. વળી નાટક દ્વારા સમાજસુધારણા કરવાની વાત આપણા ગુજરાતી સાહિત્યના સુધારાયુગ અને પંડિતયુગના નાટ્યકારોએ પણ અજમાવેલી છે. ડૉ. સુધા દેસાઈએ ભવાઈ વેશોમાં ગામેગામની સામાજિક જ્ઞાતિઓનું વર્ગીકરણ કરી તેમના વ્યવસાય પ્રમાણે તેઓ પોતાની લાક્ષણિકતાઓ રજૂ કરે છે તેનું આ વેશમાં દર્શન કરાવ્યું છે. અને આ જ સમાજ જીવન છે. The majority of the vesas of Bhavai are social and they depict various aspects of the prevarant way and manners of people. That the society depicted in Bhavai was predominanatly

fendal is clear from the vesas of Vico, Suro, Tendo, Ramdec, Jasma, Odan etc.

સામાજિક પ્રવૃત્તિઓના સંદર્ભમાં પ્રો. જનક દવેએ સાંપ્રત સમસ્યાઓને નજરમાં રાખી નવા જમાનાના નવા વેશ લખ્યા છે. તેમના પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં પ્રા. રતિલાલ સાં. નાયકે આવી જ વાત લખી છે. "આજનો યુગ જે તત્વોની જાણકારી અને એ તત્વો દ્વારા સમાજને થતી હાનિ પિછાનવા માગે છે. એવોઃ જનેતાનું જ દૂધ ઉત્તમ, પરિવારકલ્યાણ એટલે નિરોધ દ્વારા પરિવાર-નિયંત્રણ, અછૂતોદ્ધાર, જાતિપાંતિ કે ઊંચનીચના ભેદનો ત્યાગ, પ્રૌઢ શિક્ષણની તરફેણ, દોરાધાગા-ભૂતજોશી, ભૂવાવહેમ, અંધશ્રદ્ધા જેવાં તત્વોથી છૂટકારો, નારીગૌરવની સ્થાપના, વૃક્ષમહિમા, અમલદારી, હેરાનગતિ, ચૂંટણીપ્રક્રિયાની ક્ષતિઓ, રોગનિવારણ માટેની શરતો, બાળમજૂરી આપણું કલકં, નશાનિવારણ અંગેની કેટલીક તકેદારીઓ અને એઈડ્સ (એક મહાવિનાશકારી આતંક) થી પ્રથમથી જ દૂર રહેવાની સાવચેતી જેવાં તત્વો પર આકરા પ્રહારો દ્વારા ભવાઈએ સમાજસુધારણાના અસરકારક ઈલાજનો આશ્રય લઈ વ્યંગ, કટાક્ષ અને નાનાં નાનાં સૂત્રોથી ઉત્તમ રચનાકૌશલ્ય દાખવ્યું છે."

પુરૂષપ્રધાન એવા સમાજમાં નારીજીવનની અવહેલના, ત્રસ્ત એવી જિંદગી, મજબૂરી, લાચારી, પરવશતા, નિરાધારપણુ દર્શાવી તેની સાથે તેનું સતીત્વ અને સ્ત્રીશક્તિનું પણ દર્શન કરાવ્યું છે.

આમ, કવિ અસાઈતે આ ભવાઈ વેશમાં સમાજ દર્શન અને નારી જીવનની સમસ્યા રજૂ કર્યા છે.

❑❑❑

स्त्री और कामकाजी संस्कृति (कल्चर)
(व्यक्ति और समाज के संदर्भ में)

Dr. (Ms.) Pragnya Shukla

मानव ऊर्जा प्रत्येक राष्ट्र की बहुमूल्य संपदा होती है । स्त्री एवं पुरुष की शक्ति ही राष्ट्रीय संपत्ति को गतिशीलता प्रदान करती है । इन दोनों की शक्ति का सही एवं समुचित उपयोग ही देश के आर्थिक विकास के लिए उत्तरदायी है । मार्क्स के अनुसार स्त्री की हीन अवस्था का मूल कारण आर्थिक दृष्टि से पुरुष पर उसकी निर्भरता है । मार्क्स के इस मत को अधिक विश्लेषित करते हुए ऐलिस बोल्डिंग ने कहा है कि ''आम स्त्री, पुरुष जितना ही श्रम करती है । लेकिन आंकडों में उसके श्रम को स्वतंत्र रुप से एक व्यक्ति द्वारा किया गया श्रम नहीं माना जाता, बल्कि उसे पति के कार्य में पत्नी द्वारा हाथ बंटा दिए जाने की संज्ञा दे दी जाती है । कहने का आशय है कि स्त्री के श्रम को पुरुष से अलगाकर नहीं देखा जाता । अत: उसका श्रम अदृश्य बनकर रह जाता है ।''[१] ''आंकडों से पता चलता है कि विश्व की कुल जनसंख्या का आधा भाग होते हुए भी स्त्रियाँ कुल कार्य-घंटों का दो तिहाई भाग स्वयं करती हैं । बदले में उन्हें कुल आय का मात्र दसवाँ हिस्सा भुगतान के रुप में दिया जाता है ।''[२] इसके अतिरिक्त स्त्रियों के गृहकार्य को भी अनुत्पादक माना जाता है । इसलिए भोर से देर रात तक चूल्हे-चौके की परिधि में घूमता स्त्री का सारा श्रम अनुत्पादक बनकर रह जाता है । परिणामत: जनगणना के समय उनकी गणना दूसरों के आश्रय में रहकर अपना पेट पालनेवाले बेकारों और आश्रितों के वर्ग में की जाती हैं । स्त्री की यह स्थिति अत्यंत दुर्भाग्यपूर्ण है । प्रसिद्ध कवयित्री अमृता प्रीतम की 'गृहिणी ओ गृहिणी' कविता की आरंभ की ये पंक्तियाँ स्त्री की इस स्थिति को बहुत सचोट शब्दों में प्रस्तुत करती हैं - यदि स्त्री के पति से पूछा जाय कि तुम्हारी पत्नी क्या करती है, तो उत्तर होगा ''मेरी पत्नी कुछ काम नहीं करती ।''

समाज में स्त्री की स्थिति : समाज में स्त्री की स्थिति के बारे में आशारानी वोरा कहती हैं, ''प्रत्येक समाज में चाहे वह आदिम हो या उन्नत, स्त्रियों की स्थिति उस समाज में प्रचलित आदर्शों, विश्वासों, मान्यताओं व मूल्यों के आधार पर तथा उन्हें सौंपे गए कार्यों के अनुसार निश्चित होती है ।''[३] सदियों से स्त्री जिस सामाजिक व्यवस्था से जुडी हुई हैं, वह पितृसत्तात्मक संस्कृति है । यह एक ऐसी व्यवस्था है, जिसमें स्त्रियों को व्यक्तिगत एवं सार्वजनिक दोनों क्षेत्रों में पुरुष के अधीन ही रहना होता है, क्योंकि पिता की सत्ता ही इस व्यवस्था की बुनियाद है । इस पितृसत्तात्मक सामाजिक व्यवस्था ने ही सदियों से पुरुष को श्रेष्ठता प्रदान की एवं स्त्री को उसके नियंत्रण में रखा । स्त्री की सामाजिक स्थिति का आधार उसकी आर्थिक स्वंतत्रता या परतंत्रता पर अवलंबित है ।

भारतीय समाज में पुनरुत्थान के प्रारंभ से नारी ने करवट बदली । ''उसे विदेशी दासता, पुरुष समाज की दासता और सामाजिक रुढ़ियों के विरुद्ध एक साथ तीन-तीन मोर्चों पर लड़ना पड़ा ।''[४] गांधीजी के आह्वान से स्वातंत्र्य-संग्राम में सक्रिय सहयोग, शिक्षा एवं समाज-सुधारकों की कोशिशों के फलस्वरुप स्त्री संबंधी अनेक कुरिवाजों एवं परंपरागत रुढ़ियों के बंधन तोड़ने की प्रक्रिया आरंभ हुई और स्त्री में आत्मविश्वास जाग्रत हुआ ।

स्वतंत्रता-प्राप्ति और स्त्री : स्वतंत्रता-प्राप्ति के पश्चात् भारतीय स्त्री की स्थिति में क्रांतिकारी परिवर्तन हुए । भारतीय संविधान प्रदत्त अधिकार, संयुक्त राष्ट्र संघ मानव अधिकार आयोग द्वारा

'मानवीय घोषणा-पत्र की स्वीकृति एवं सन् १९५६ में पारित हिंदू कोड बिल ने भारतीय स्त्री को जीवन के विविध क्षेत्रों में पुरुष के समान प्रगति के सभी अवसर उपलब्ध कराए ।

स्वातंत्र्योत्तर भारत का जन-जीवन तेजी से बदलती हुई दुनिया के संपर्क से प्रभावित एवं परिवर्तित हुआ है । इस परिवर्तन ने समग्र मानव-जीवन को सभी दिशाओं से प्रभावित किया है । ''सामाजिक दृष्टि से देखें तो भारत की स्वतंत्रता के बाद से होनेवाले सबसे अधिक सारभूत एवं उल्लेखनीय परिवर्तनों में से एक है नारी-समाज की आपेक्षिक मुक्ति, घरों की चार दीवारियों से निकलकर उसका बाहरी दुनिया की हलचल में शामिल होना ।''[५] स्वतंत्रता के पश्चात् भारतीय स्त्री को एक ओर शिक्षा के प्रसार, नवीन सोच, विश्व के नारी आंदोलनों, विधि-विधान की सुविधा, रोजगार के नवीन अवसर एवं आर्थिक आत्मनिर्भरता ने प्रभावित किया तो दूसरी ओर भारतीय समाज के स्त्री-विषयक परिवर्तित दृष्टिकोण ने उसे नया उत्साह प्रदान किया । अपनी अस्मिता के प्रति अधिक सचेत भारतीय स्त्री ने आर्थिक स्वातंत्र्य की ओर कदम बढ़ाए ।

कामकाजी स्त्री : कामकाज करते रहना स्त्री की अंत: एवं मूल प्रवृत्ति है । परंतु ''कामकाजी होने के लिए दो बातें विशेष रुप से अनिवार्य है । प्रथम, उसका कार्य पति अथवा परिवार के सदस्यों से स्पष्ट रुप से या तो पृथक हो या पृथक मान्यता प्राप्त हो । दूसरे, उसे अपने श्रम का प्रतिदान मिले ।''[६] 'काम' शब्द कर्म-कम्म-काम से बना है तथा 'काज' शब्द कार्य-कारज-काज है । एक ही अर्थ के दो शब्दों का प्रयोग करके 'कामकाजी' शब्द बना है ।

अंग्रेजी में 'कामकाजी' का पर्याय 'वर्किंग' शब्द है । 'वर्किंग' के मूल में 'वर्क' शब्द है जिसका अर्थ है ''बौद्धिक तथा शारीरिक क्षमताओं का उपयोग करके जीविकोपार्जन के लिए किया जानेवाला कोई काम।''[७] अर्थोपार्जन के लिए किया जानेवाला श्रम तभी सार्थक होता है जब वह श्रम उत्पादक हो, उसका राष्ट्रीय आय में कोई निश्चित योगदान हो याने ऐसा व्यवसाय जो समाजद्वारा स्वीकृत हो । संक्षेप में ''अपने बौद्धिक अथवा अकुशल श्रम के माध्यम से, घर अथवा घर से बाहर स्वतंत्र रुप से कोई उत्पादक कार्य करनेवाली महिलाएं कामकाजी महिलाएं हैं ।''[८]

स्त्री का कामकाज की ओर उन्मुख होना : स्वतंत्रता से पूर्व भारतीय स्त्री को पुरुषों के समान रोजगार के अवसर उपलब्ध नहीं थे । सामाजिक स्थिति एवं परिवेश स्त्री की मानसिकता के लिए उत्तरदायी थे अत: स्त्री गृहिणी की भूमिका ही निभाती रही । चाहे राष्ट्र हो या मनुष्य, स्वतंत्रता की पहली शर्त आर्थिक स्वावलंबन है । आर्थिक पराधीनता मनुष्यजीवन की सबसे भयंकर स्थिति है । पूंजीवादी उत्पादन-रचना, नगरीकरण की प्रक्रिया एवं बीसवीं शताब्दी के दो विश्वयुद्धों ने स्त्री को अर्थोपार्जन के लिए घर से बाहर निकलने पर मजबूर किया । निम्न तथा निम्न मध्यवर्ग की स्त्री के लिए बढ़ती हुई महँगाई के साथ परिवार की मूलभूत जरुरतें पूरी करने के लिए अर्थोपार्जन अनिवार्य बना गया । भौतिकसुख-सुविधाओं के लिए मध्यवर्ग एवं उच्चमध्यवर्ग की स्त्री ने तथा व्यक्ति स्वातंत्र्य एवं शिक्षा के सदुपयोग के लिए समाज के साधन-संपन्न परिवार की स्त्री ने अर्थोपार्जन की ओर कदम बढ़ाए । संक्षेप में आज समाज के सभी वर्गों की महिलाएं अर्थोपार्जन की प्रवृत्ति में कार्यरत हैं ।

आर्थिक स्वावलंबन के अनेक आयामी प्रभाव : आर्थिक स्वावलबंन ने स्त्री को अनेक आयामों से प्रभावित किया है । स्वतंत्रता के पश्चात स्त्री की सामाजिक, आर्थिक एवं नैतिक परिस्थिति के बदलाव ने उसे नया दृष्टिकोण दिया है । शिक्षा ने उसकी सुषुप्त शक्तियोंसे पहचान कराकर महत्वाकांक्षाएँ

जाग्रत की । आत्मनिर्भरता ने स्त्री में व्यक्तिवादी दृष्टिकोण की सृष्टि की जिससे उसके समस्त पुराने मूल्य धराशायी हो गए एवं नए मूल्यों ने जन्म लिया । आज की प्रबुद्ध एवं प्रगतिशील नारी को महत्त्वाकांक्षा के सहज विकास के अनेक अवसर प्राप्त हुए हैं । परंतु भारतीय समाज में धर्म का पालन के लिए प्रत्येक स्त्री एवं पुरुष के लिए विवाह अनिवार्य माना गया है । अत: शिक्षाप्राप्त कामकाजी स्त्री भी विवाह को अनिवार्य मानती है । कुछ आधुनिक स्त्रियाँ अपनी महत्त्वाकांक्षाओं की पूर्ति के लिए विवाह की अनिवार्यता को भी अस्वीकार करती हैं ।

आधुनिक अविवाहित नारी में अर्थोपार्जन की चाह के अनेक कारण हैं, जिनमें सामाजिक एवं मनोवैज्ञानिक कारणों का समावेश होता है । स्त्री की अविवाहित स्थिति के अनेक आयाम हैं । एक, परिवार की सहायता के लिए अर्थोपार्जन करके अविवाहित रहना, दूसरे आर्थिक स्वावलंबन के कारण परंपरागत विवाह को बंधन मानना, तीसरे आत्मनिर्भर एवं प्रगतिशील स्त्री अपने क्षेत्र में यदि उच्च स्थान प्राप्त कर लेती है तो प्रगतिशीलता का दिखावा करनेवाला पुरुष उसे अपनाने को तैयार नहीं होता । भारतीय समाज में परंपरागत मान्यताओं के कारण कामकाजी स्त्री का अविवाहित रहना एक अभिशाप माना जाता है एवं समाज उसे संदेह की नजर से देखता है ।

कामकाजी स्त्री विभिन्न भूमिकाएँ : स्त्री एवं पुरुष की शारीरिक संरचना की दृष्टि से स्त्री-जीवन की सार्थकता उसके मातृत्व में है । मानव को जन्म देकर वह संसार के विकास में अपना महत्वपूर्ण योगदान देती है । इस दृष्टि से मातृत्व ही स्त्री की प्रमुख भूमिका है । समय के साथ परिवर्तित परिस्थितियों में विकास की ओर अग्रसर संसार में मातृत्व की प्रमुख भूमिका के साथ स्त्री की भूमिका के आयाम भी बदलते रहे ।

परिवार में कामकाजी स्त्री की विभिन्न भूमिकाओं का संबंध उसकी विवाहित एवं अविवाहित स्थिति पर आधारित है । विवाहित स्त्री प्रमुख रुप से पत्नी एवं मां की भूमिका निभाती है; व्यवसायी स्त्री की दोहरी जिम्मेदारी दांपत्य जीवन में तनाव उत्पन्न करती है । कामकाजी स्त्री बच्चों को आवश्यक समय नहीं दे पाती, उनका योग्य ध्यान नहीं रख पाती अत: अपराध-बोध का अनुभव करने लगती है । कामकाजी विवाहित स्त्री दोहरी भूमिका निभाते हुए एक अजीब घुटन का अनुभव करती है ।

कामकाजी अविवाहित स्त्री परिवार में पुत्री की भूमिका निभाती है । यदि वह परिवार की आर्थिक सहायता करती है या एकमात्र अर्थोपार्जन करनेवाली सदस्य होती है तो माता-पिता उसकी व्यक्तिगत आशा-आकांक्षाएँ, आवश्यकताओं की परवाह न करके उसका आर्थिक शोषण करते हैं । वह अपने प्रेम, सेक्स, नैतिकता-अनैतिकता विषयक परिवर्तित विचारों के कारण अपने आपको परिवार में मिसफिट पाती है । इन सबके साथ परिवार के स्त्री-सुलभ कार्यों में तो उसकी एक निश्चित भूमिका होती ही है ।

कामकाजी स्त्री के व्यक्तिगत एवं पारिवारिक जीवन की भूमिका से सर्वथा भिन्न होता है, उसका कार्यक्षेत्र । अपने पुरुष सहकर्मी के साथ कार्य करते हुए उसे अनेक समस्याओं का सामना करना पड़ता है । केवल स्त्री होने के कारण उसकी कार्यदक्षता पर प्रश्नचिह्न लगाया जाता है । कई स्त्रियाँ उच्च अधिकारियों के शोषण की शिकार होती हैं तो कई अपने सौंदर्य एवं शरीर को वस्तु के रुप में प्रयुक्त करके अपने स्वार्थ सिद्ध करती हैं । कामकाजी भारतीय स्त्री को सामाजिक विषमता का सामना भी करना पडता है । ''कहा जाता है कि उन्होंने पुरुषों की रोजी मारी है, अपने सेक्स का दुरुपयोग किया है तथा

अपने सेक्स की वजह से ही नौकरी प्राप्त की है ।''[९]

कामकाजी स्त्री एक ओर व्यक्तिगत, पारिवारिक एवं दूसरी ओर कार्यक्षेत्र की भूमिका के बीच सामंजस्य स्थापित करने की कोशिश में मानसिक एवं शारीरिक रुप से प्रभावित होती है। यद्यपि आज अधिकाधिक स्त्रियाँ दोहरी भूमिकाओं में संतुलन स्थापित कर रही हैं एवं पुरुष, परिवार एवं समाज भी इस में सहयोगी बन रहे हैं, अत: स्थिति में सुधार अवश्य दृष्टिगत होता है परंतु समाज ने स्त्री से पत्नी एवं माँ की भूमिका को ही सुचारु रुप से निभाने की आकांक्षा रखी । यही कारण है कि कामकाजी स्त्री अपने व्यक्तिगत जीवन एवं कामकाजी क्षेत्र में संतुलन बनाए रखने में कठिनाई का अनुभव करती है ।

भूमंडलीकरण से प्रभावित स्त्री : स्वातंत्र्य-प्राप्ति के पश्चात् जीवन के विभिन्न मोडों एवं पडावों से गुजरती हुई भारतीय स्त्री का साक्षात्कार बीसवीं सदी के अंतिम दशक में भूमंडलीकरण के फलस्वरुप परिवर्तन के एक नए दौर से हुआ । उत्पाद, अर्थ, सोच एवं मानव की वैश्विक स्तर पर मुक्त गतिविधि ने स्थल एवं समय की दूरियाँ समाप्त कर दी । पूंजी के असीम विस्तार एवं संचार के साधनों के अभूतपूर्व विकास ने बाजारों के आज तक के बंद दरवाजे खोल दिए । इस समय के दौरान बदली हुई राजनीतिक स्थितियों और संचार उपकरणों की क्रांति ने एक नयी संस्कृतिको जन्म दिया जिसने संस्कृति के पारंपारिक एवं सीमित अर्थ को विस्तार प्रदान कर दिया । यह संस्कृति बाजार संस्कृति है जिसे बनाने एवं प्रसारित-प्रचारित करने में मीडिया की अभूतपूर्व ताकत का विलक्षण तरीके से उपयोग हो रहा है । विज्ञापन इस नयी बाजार संस्कृति का मूल अस्त्र है ।

भूमंडलीकरण के फलस्वरूप आज बाजार की जो सबसे बड़ी और मजबूत व्यवस्था हम पर हावी हो रही है उसका सर्वाधिक प्रभाव स्त्रियों पर दृष्टिगत होता है । ''बाजार ने जितने फैसले औरतों पर थोपे हैं उतने शायद किसी और ने नहीं । प्रगतिशीलता और आधुनिकता की परिभाषा तो बाजार ने गढ़ी ही है, परंपरा और संस्कृति की परिभाषा भी अब वह गढ़ने लगा है । आधुनिकता का दबाब स्त्री को बाजार के इशारों पर नचाने लगा है ।''[१०] आज के कामकाजी कल्चर में एक ओर स्त्रियों में स्वाभिमान और आत्मनिर्भरता की भावना बढ़ रही है तो दूसरी ओर आधुनिकता की दौड़ में स्त्रियाँ 'वस्तु' के रुप में परिवर्तित होती जा रही हैं । ''महंगी प्रसाधन सामग्री और कीमती फैशन परिधानों का नशा मीडिया द्वारा प्रचारित सौंदर्य प्रतियोगिताओं से जुडकर एक बार फिर आर्थिक रुप से स्वावलंबी और हुनरमंद स्त्रियों की इच्छाशक्ति को कमजोर बना रहा है ।''[११] कामकाजी स्त्रियाँ धीरे-धीरे बाजारवाद की शिकार होती जा रही हैं । भूमंडलीकरण के कारण उन्नत संचार प्रणालियों और बहुराष्ट्रीय निगमों की प्रतिस्पर्धा ने स्त्री को रोजगार के अनेक अवसर उपलब्ध कराए हैं । अन्य क्षेत्रों की तरह मीडिया में काम करनेवाली स्त्रियों की संख्या में लगातार वृद्धि हो रही है । आज की कामकाजी स्त्री अपने व्यवसाय की मांग के अनुसार सामान्य नौकरी के समय के बदले अधिक घंटे एवं शिफ्ट में भी काम कर रही हैं । इसका विपरीत प्रभाव उनके व्यक्तिगत एवं पारिवारिक जीवन पर दृष्टिगत होता है ।

भारत की कामकाजी स्त्रियों में करीब १० प्रतिशत कामगार स्त्रियाँ असंगठित क्षेत्र में कार्यरत हैं । भूमंडलीकरण के फलस्वरूप विश्वबाजार एवं अंतरराष्ट्रीय स्पर्धा के बढ़ते ही कम खर्च पर मुनाफा आधारित उत्पादन प्रणाली का बोलबाला बढ़ा है । अधिक मुनाफा कमाने की चाह रखनेवाले देशी-विदेशी सभी पूंजीपति, पुरुषों की तुलना में कम पैसे पर कुशलतापूर्वक अधिक काम करनेवाली और यूनियन के झमेले से दूर रहनेवाली स्त्रियों से मुनाफा कमा रहे हैं । स्त्रियों के कल्याण के नाम पर उनका

शोषण करनेवाले, उनको स्वाश्रयी और आजाद बनानेवाले ये लोग स्त्रियों के ही घर में उन्हें बिना कोई लाभ दिए उनसे काम करवाते हैं ।

कामकाजी स्त्री की दुविधाग्रस्त स्थिति और उपाय : नयी कामकाजी संस्कृति के परिणामस्वरूप भारतीय नारी आज परंपरा और आधुनिकता के दोराहे पर खडी है । एक ओर अपनी पारंपरिक भूमिका निभाने की चाह है तो दूसरी ओर स्वावलबंन एवं महत्वाकांक्षा की पूर्ति की इच्छा है । अत: आवश्यकता है स्त्री स्वयं अपनी इस दुविधाग्रस्त स्थिति से निस्तार पाने की कोशिश करे । अपनी सामाजिक स्थिति को सुधारने के लिए स्त्री को संगठित होकर अन्याय और अत्याचारों का सामना करना है । अपने व्यक्तित्व की गरिमा को बनाए रखने के लिए निराश होने की बजाय आत्मविश्वास से अपने जीवन की राह पर अग्रसर होना है ।

सोच में बदलाव की आवश्यकता : सदियों से भारतीय स्त्री, पुरुष-प्रधान समाजनिर्मित नियम, कानून एवं परंपरा के ढांचे में अन्या होकर जी रही है । आधुनिक युग में उसकी इस स्थिति में कुछ अंशों में बदलाव आया है परंतु देश की औसत स्त्री की मानसिकता में बदलाव नहीं आया है । समाज का स्त्री के प्रति का दृष्टिकोण नहीं बदला है । कामकाजी स्त्री सही अर्थ में स्वतंत्र नहीं हैं, क्योंकि स्वतंत्रता का एहसास बाहरी नहीं, भीतरी होता है । स्त्री को स्वयं संघर्ष करके इस परिस्थिति का परिश्रम पूर्वक सामना करना है । कस्बों से लेकर महानगरों की स्त्रियाँ आज आर्थिक स्वावलबंन की दिशा में सक्रिय है और समाज ने उसे प्रोत्साहन देना आरंभ कर दिया है । परिवार एवं समाज स्त्री की क्षमता एवं योग्यता का उचित उपयोग करेगा तो समग्र राष्ट्र स्त्री-शक्ति से लाभान्वित होगा ।

संदर्भ

१. ऐलिस बोल्डिंग, वूमैन इन द ट्वैन्टिएथ सेन्चुरी वर्ल्ड, पृष्ठ १७
२. हेल्थ केयर, विच वे टू गो? पृष्ठ ५८
३. आशारानी वोरा, भारतीय नारी : दशा, दिशा, पृष्ठ १७
४. वही, पृष्ठ ११
५. प्रमिला कपूर, कामकाजी भारतीय नारी, पृष्ठ १३
६. रोहिणी अग्रवाल, हिन्दी उपन्यास में कामकाजी महिला, पृष्ठ ५५
७. ऑक्सफर्ड एडवांस्ड लर्नर्ज डिक्षनरी ऑफ करंट इंग्लिश, पृष्ठ ९९२
८. रोहिणी अग्रवाल, हिन्दी उपन्यास में कामकाजी महिला, पृष्ठ ५७
९. प्रमिला कपूर, कामकाजी भारतीय नारी, पृष्ठ १०३
१०. सुमन कृष्णकांत संपादन; इक्कीसवीं सदी की ओर, मणिमाला का लेख 'दो में से क्या, स्वतंत्रता या सुरक्षा', पृष्ठ ६६
११. वही, मृणाल पांडे का लेख 'सहस्त्राब्दी और स्त्री', पृष्ठ १४४-१४५

सहायक संदर्भ ग्रंथों की सूची

क. अंग्रेजी

Elisa Boulding; Women in the 20th Centry; Sage Publications, Halsted Press Book, New York, 1977

ख. हिन्दी

१. आशारानी वोरा, भारतीय नारी : दशा दिशा, नेशनल पब्लिशिंग हाउस, १९८३

२. डॉ. प्रमिला कपूर, कामकाजी भारतीय नारी : बदलते जीवनमूल्य और सामाजिक स्थिति, राजपाल एंड सन्स, दिल्ली, १९७६

३. डॉ. रोहिणी अग्रवाल, हिन्दी उपन्यास में कामकाजी महिला, दिनमान प्रकाशन, दिल्ली, १९९२

४. सुमन कृष्णकांत : संपादन; इक्कीसवीं सदी की ओर, राजकमल प्रकाशन, नयी दिल्ली, २००१

ग. पत्रिका

Health Care : Which way to go, Pune, 1982

घ. कोश

Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English - A. S. Hornby

❑❑❑

તુલસીદાસના 'રામચરિત માનસ'નો રાજપૂત ચિત્રકલામાં પ્રભાવ

Ms. Kusum H. Vanjara

ભારતમાં મુસ્લીમ સત્તાની સ્થાપનાથી વ્યાપેલી આંધાધૂંધી અને અરાજકતાના પરિણામે ભક્તિ ચળવળની શરૂઆત થઈ અથવા વિષમ રાજનૈતિક પરિસ્થિતિથી હિન્દુઓમાં વ્યાપેલી નીરાશા એ ભક્તિની ભાવનાને જન્મ આપ્યો અને હિન્દુ-મુસ્લીમ સંપર્કે ભક્તિને એક નવો રંગ આપ્યો. અનેક સંતો અને કવિઓ જેમકે વલ્લભાચાર્યે જેમણે વૈષ્ણવ ભક્તિ પ્રસરાવી રામાનુજાચાર્ય જેમણે ઉત્તર ભારતમાં ભક્તિનો ફેલાવો કર્યો. દક્ષિણ ભારતમાં શૈવ ભક્તિનો ફેલાવો થયેલો જોવા મળે છે. ભક્તિ માત્ર ભગવાનના ભજનો અને પ્રાર્થના સુધી સીમીત ન રહેતા સમાજના દરેક સ્તરમાં ફેલાઈ. દરેક ક્ષેત્ર જેમકે કલા, સાહિત્ય, સંગીતની અંદર ભક્તિના વિચારોનો પ્રચાર અને પ્રસાર થયો.

ભક્તિનો જે સ્તોત્ર વહ્યો તેને ઉત્તર ભારતને તરબતર કરી દીધો. શંકરાચાર્યના માયાવાદના વિરોધમાં ભક્તિનું સમર્થન કરનારા આચાર્યોમાં રામાનુજાચાર્યનું વિશેષ મહત્વ છે. તેઓએ ઉત્તર ભારતમાં આવીને ભક્તિના પ્રચાર માટે પીઠ સ્થાપિત કર્યાં તેમાં કાશી મુખ્ય હતું રામાનુજાચાર્યએ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની સ્થાપના કરી. તેઓએ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની જાતિગત ભેદભાવના દૂર કરી મનુષ્ય માત્રને રામભક્તિનો અધિકારી માન્યો. તેઓએ દેશભરમાં ભ્રમણ કર્યું તેમના અનેક શિષ્યો બન્યા. તેમના શિષ્યોએ સગુણ અને નિર્ગુણ ભક્તિનું સમર્થન કર્યું. આ રામાનંદે રોપેલા ભક્તિના બીજને ફળાવવાનો અને પ્રસારવાનો શ્રેય ગોસ્વામી તુલસીદાસને જાય છે.

ગોસ્વામી તુલસીદાસના જન્મ પહેલા જ ભારતમાં બાબરે મોગલ સત્તાનો પાયો નાખી દીધો હતો. બાબરને પણ ગોગરાના યુદ્ધમાં રાણાસંગ સાથે યુદ્ધ કરતા રાજપૂત સત્તા, શક્તિ, તેમની બલિદાનની ભાવના, અલૌકિક વીરતાનો સારો એવો પરિચય મળી ચૂક્યો હતો. બાબર પછી હુમાયુના હાથમાં મોગલ સત્તા આવી અને હુમાયુએ પણ રાજપૂત વીરતાનો સારો એવો સ્વાદ ચાખ્યો. અકબરના સમયમાં અકબરની કુશળ રાજનીતીને કારણે અકબરે રાજપૂતોને પોતાના સામ્રાજ્યના પાયા બનાવ્યા અને મોટાભાગના રાજપૂત રાજાઓએ અકબરનું આધિપત્ય સ્વીકારી લીધું. અંબરના રાજપૂત રાજા બિહારીમલ્લે અકબરના રાજદરબારમાં આવીને અકબરની મહત્તા સ્વીકારી હતી. અકબરે પણ બિહારીમલ્લની પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં. આ પહેલા પણ અકબરે અનેક હિન્દુ કન્યાઓ સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં. આમ અકબરનો રાણીવાસ હિંદુ સ્ત્રીઓથી ભરેલો હતો.

જહાંગીરે પણ રાજા ઉદયસિંહ, બીકાનેરના રાજારાય રામસિંહ, રાજભાન સિંહના પુત્ર જગતસિંહ, રામચન્દ્ર બુન્દેલા જેવા રાજપૂત રાજાઓની પુત્રીઓ સાથે લગ્ન કર્યા હતા. આ બધાં સમય દરમ્યાન ધીરે ધીરે રાજપૂત ચિત્રકલાનો વિકાસ થઈ રહ્યો હતો. રાજસ્થાનના અનેક નાના નાના રજવાડાઓમાં રાજસ્થાની શૈલીના વિવિધ પ્રકારની ચિત્રકલાનો વિકાસ થઈ રહ્યો હતો. ઉદાહરણરૂપે મેવાડની શૈલી, બુંદેલખંડની બુંદી શૈલી, માળવાની માળવાશૈલી, કોટાશૈલી વગેરે. આ દરેક શૈલીએ પોતાની આગવી કળાનો વિકાસ કર્યો. આ ચિત્રકળામાં સામાન્ય રીતે રાજસ્થાનની વેશભૂષા, અલંકાર, શણગાર, સાધન તથા સંસ્કારોને સ્થાન અપાયું છે. તેને કારણે રાજસ્થાનની રાજપૂત ચિત્રકલા બીજી ચિત્રકલા શૈલીઓથી અલગ થઈ વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. આ રાજકીય અને સામાજીક પરિસ્થિતિ વચ્ચે મહાકવિ તુલસીદાસનો જન્મ બાંદા જીલ્લામાં રાજપુર નામે ગામમાં

સંવત્ ૧૫૫૪માં થયો. કેટલાક વિદ્વાનો અનુસાર તેમનું જન્મસ્થળ સોરો છે. તેમના પિતાનું નામ આત્મારામ તથા માતાનું નામ હુલસી હતું. તુલસીદાસને કાવ્યો રચવાની પ્રેરણા આપવાનું કામ બાબા નરહરિદાસ તથા શેષ સનાતનને દેવાય છે. તુલસીદાસની પત્નીનું નામ રત્નાવલી હતું. રત્નાવલીએ તુલસીદાસને જગતનું હિત કરનારા કાવ્યો રચવાની પ્રેરણા આપી.

ગોસ્વામી તુલસીદાસે અનેક ગ્રંથોની રચના કરી છે. જેમકે રામજ્ઞા, રામચરિતમાનસ, પાર્વતીમંગલ, દોહાવલી, કવિતાવલી, વિનય પત્રિકા, કૃષ્ણગીતાવલી, જાનકીમંગલ, રામલલાનછહૂ અને વૈરાગ્ય સંદિપની, હનુમાન બાહક વગેરે.

આ બધા ગ્રંથોની રચનાથી તુલસીદાસને હિંદી સાહિત્યમાં વિશેષ સ્થાન અપાય છે. જેમ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વાલ્મીકી અને વેદવ્યાસને વિશેષ સ્થાન અપાય છે તેમ હિંદી સાહિત્યમાં તુલસીદાસને વિશેષ સ્થાન અપાય છે. હરિઔધજી અનુસાર

"कविता करके तुलसी न लसे,
कविता लसी पा तुलसी की कला ।।"

આ બધા ગ્રંથોમાં રામચરિતમાનસને સર્વશ્રેષ્ઠ સ્થાન અપાય છે. ગોસ્વામી તુલસીદાસ રામકાવ્ય પરંપરાના સૌથી મહાન કવિ છે. રામ વિશે અનેક કાવ્યો લખાયા છે, પણ ગોસ્વામી તુલસીદાસના કાવ્યો સર્વશ્રેષ્ઠ માનવામાં આવે છે. વાલ્મીકી ઋષીએ માત્ર 'નર' રામની કથા કહી હતી. ગોસ્વામી તુલસીદાસે આ કથાને 'નારાયણ' રામની કથા બનાવી છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ઈતિહાસમાં રામચરિત માનસની રચના એક મહત્વપૂર્ણ ઘટના છે. તુલસીએ પોતાના જીવન દરમ્યાન પઠાણો અને મોગલોના યુદ્ધો, તેમની સત્તાના પરિવર્તનોને જોયા હતાં. રાજા અને પ્રજાના જીવન સુરક્ષા અને સ્થીરતા વગરના હતા. આ આંધાધૂંધીના સમયમાં કાંઈપણ સ્થાયી ન હતું. આ આંધાધૂંધી માટે મુખ્યત્વે જવાબદાર હતી સત્તાલાલસા. આ સત્તાલાલસા માટે સગાસંબંધીઓ, મામા-ભાણીયાઓ, પિતા-પુત્ર, ભાઈ-ભત્રીજાઓ સતત પરસ્પર સંઘર્ષમાં વ્યસ્ત હતાં.

સમાજનો ઉપલો વર્ગ રાજાઓ અને શાસકોનો હતો. તેઓ મુખ્યત્વે અશિક્ષિત, વિલાસી, ક્રૂર અને દૂરંદેશીના અભાવવાળા હતાં. સિકંદર લોદીના મૃત્યુથી અકબરના સમય સુધી કોઈપણ સામાજીક અને સાંસ્કૃતિક પ્રગતિ નહોતી થઈ. લગભગ એક સદી સુધી પ્રજા યુદ્ધ અને રાજકીય પરિવર્તનોના ખરાબ પરિણામોથી પીડાતી રહી. તુલસીદાસજીએ સમાજના આ દશ્યોને પોતાના કાવ્યોમાં રજૂ કર્યાં હતાં. ઉદાહરણ રૂપે

"गोंड गवांर नृपाल कलि यवन महिपाल ।
साम न दाम न भेद अब, केवल दण्ड कराल ।।"

સ્મિથ અનુસાર પઠાણ બાદશાહો અને મોગલો દ્વારા લોકોને કઠોર દંડ દેવાતા હતા. માથુ ઉતારી લેવું, ફાંસી ચઢાવવા, ચામડી ઉતરડી નાખવી વગેરે પ્રકારના દંડો વિરોધીઓ અને વિદ્રોહીને અપાતા હતાં.

તુલસીદાસજીએ પોતાના કાવ્યો દ્વારા લોકોને રામભક્તિનો મહિમા સમજાવ્યો છે. તેમના 'ગીતાવલી' નામના કાવ્યમાં સ્ત્રીની સુલભ ભાવનાઓ વર્ણવાય છે. આ કાવ્યમાં અપેક્ષિત મહિલા

સમાજ કેવો હોવો જોઈએ તે દર્શાવવા રચાયા છે. અહિં તુલસીએ સમાજમાં નારીના એ ચિત્રને પ્રસ્તુત કરવા માંગ્યું છે. જે તેનાથી વિપરિત હતું. તે સમયનો સમાજ બહુપત્નીત્વ, વિલાસીતતા, દુરાચારથી ભરેલો હતો. ત્યારે તુલસીએ રામ જેવા શક્તિશાળી પુરુષને એક પત્નીત્વ વ્રતધારી ચિત્રિત કર્યાં છે. આ સમયે રાજા પ્રજા માટે નહતો પરંતુ પ્રજા રાજા માટે હતી ત્યારે મર્યાદાપુરુષોત્તમ રામને પ્રજા માટેનો પ્રજાપ્રિય રાજા તરીકે વર્ણવાયા છે. આ હિન્દુ સમાજમાં કેટલાક રાજાઓ અને બાદશાહોના કૃપાપાત્ર લોકો સિવાયની જનતા મહત્વકાંક્ષા વગરની નિર્ધન, ઉદાસીન અને સતત આંતકમાં જીવન વિતાવતી હતી. આ પરિસ્થિતિમાં પ્રજાનું એકમાત્ર પ્રેરકબળ ભક્તિ હતી જે તુલસીદાસે ફેલાવી. આ પરિસ્થિતિમાં લોકો કલાનો ઉપયોગ માત્ર વ્યવસાય તરીકે કરવા લાગ્યા. પેટ ભરવા માટે લોકો દીકરા-દીકરીઓને પણ વેચવા લાગ્યા હતા. તુલસીદાસ અનુસાર...

''वरर्ग धर्म नही आश्रम चारी के अभाव में
मातु पिता बालकन बोलावहिं । उदर भरे सोई धर्म सिखवहिं ।।''

આ પરિસ્થિતિમાં પરંપરાગત કળા પણ નાશ પામી રહી હતી.

તુલસીની આ કૃતિઓની સાથે ચિત્ર અને શિલ્પકલાની પાશ્વભૂમિનો વિચાર કરીએ તો એવું પ્રતિત થાય છે કે તુલસી એ પોતાના જીવનને બે ભાગોમાં વહેંચી દીધું હતું. પહેલું તેમાં તુલસીએ એક ગૃહસ્થ સંસારીની જેમ પોતાનું જીવન વ્યતિત કર્યું. આ જીવનમાં તુલસીએ સામાન્ય મનુષ્યની જેમ જીવનના સંઘર્ષો અને અનુભવ કર્યો જેને કારણે આગળ જતા તુલસીમાં વિરકતીની ભાવના જાગૃત થઈ. આ ભાવનાએ આગળ જઈને તુલસીને એક તટસ્થ ફલક આપ્યું અને સમસ્ત જાતીય ભાવનાના વિચારક બનાવી દીધા.

તુલસી વિચારકની સાથે સાથે એક કલાકાર પણ હતાં. તુલસીના જીવન અને સાહિત્ય પર અનેક શોધો થઈ ચૂકી છે. તુલસી ગોસ્વામીએ સમાજ માટે અનેક રચનાઓ કરેલી છે. તુલસીદાસજીએ રામચરિત માનસની રચના કરી હિંદુઓમાં હિંદુત્વની ભાવનાને વધુ પ્રબળ કરી છે. તેઓએ કથા વાચન અને રામલીલાઓના માધ્યમથી સમાજને ધર્મમય રાખ્યો છે. તુલસીદાસજીએ તત્કાલીન કે પૂર્વકાલીન પ્રામ ચિત્રકલાને કેટલી હદે પ્રભાવિત કરી હતી કે તેઓ પોતે કેટલી હદે પ્રભાવિત હતા તે વિચારણીય છે. તેમના કાવ્યોનો તે સમયની ચિત્રકલા પર કેટલો પ્રભાવ હતો તે વિચારણીય છે.

ઈતિહાસમાં જોતા સ્પષ્ટ થાય છે કે તુલસીદાસજીનો સંબંધ બે વ્યક્તિઓ સાથે હતો જેઓ ચિત્રકલા સાથે સંબંધિત હતા. એક હતા નવાબ અબ્દુર રહીમ ખાનખાના. ખાનખાના સંવત ૧૬૪૬ થી ૧૬૪૮ની વચ્ચે બનારસના હાકેમ હતાં. બીજા જયપુર નરેશ રાજા માનસિંહ હતાહ. આ સિવાય બીજા વ્યક્તિઓ પણ હોઈ શકે છે. આ બંને વ્યક્તિઓ પોતાના સમયની મહાન વિભૂતિઓ હતી. માનસિંહજી પોતે તુલસીદાસજીના ઘરે આવવા જવાનું હતું. તેઓની ચિત્રકલામાં અભિરૂચી હોઈ શકે છે. પરંતુ સ્પષ્ટ કહી શકાતું નથી. ખાનખાના મોગલ દરબારના નવરત્નોમાંના એક હતા તેથી આ સ્પષ્ટ થાય છે કે તેઓ ચિત્રકલા સારી રીતે સમજી શકતા હતા. ખાનખાના કવિ અને ભાવુક હૃદયવાળા વ્યક્તિ હતાં. કદાચ તેમનો સંપર્ક તુલસીદાસજી સાથે ચિત્રકલા માટે થયો હોય એ શક્યતા નકારી શકાતી નથી. રાજા માનસિંહને ચિત્રકલામાં ખૂબ રસ હતો. તેઓ તુલસીદાસજીના ભક્ત હતા તેમના સંપર્કને કારણે કદાચ તુલસી રાજપૂત ચિત્રકલા શૈલીના ચિત્રોનાં સંપર્કમાં આવ્યા હોય.

તુલસીદાસજીના રામચરિત માનસે ખરેખર તે સમયની ચિત્રકલાને પ્રભાવિત કરી છે. રાજસ્થાનના રાજાઓએ રામકથાને ચિત્રિત કરી છે. સુંદર દશ્યોને રંગારંગ રેખાકૃતિઓમાં ચિત્રકારોએ રામકથાઓ રજૂ કરી છે. આ તથ્ય સીધેસીધું છે. તુલસીદાસ તે સમયની ચિત્રકલાથી પ્રભાવિત નથી. પરંતુ તે સમયની સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓથી પ્રભાવિત છે જે સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓએ ચિત્રકલા અને લલીતકલાને પણ પ્રભાવિત કરી છે. જેમાં સ્થાપત્યો ચિત્રો, સંગીત અને કાવ્યનો પણ સમાવેશ થાય છે.

રામાયણ અને રામચરિત માનસનું ચિત્રાણ અનેક રૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. રામકથાના ચિત્રાણની પ્રવૃત્તિ ખૂબ જૂની છે. રામકથાની જેમ જ રામની અભિવ્યક્તિ સંગીત ચિત્ર અને બીજા શિલ્પ સાધ્યમાં પણ છે. પ્રારંભમાં રામની મૂર્તિઓ માત્ર પૂજા, અર્ચના, દર્શન માટે મંદિરોમાં સ્થાપિત કરવા માટે રચાતી હતી. અજંતા આદિ ગુફાઓમાં જ્યારે બૌધ્ધ ધર્મનો વિષય લઈ ચિત્રમાલાઓનું ચિત્રાણ થયું છે. ત્યારે તે જ સમયની ઈલોરા ગુફાઓમાં રામકથામાલાનું પથ્થરોમાં કોતરકામ થયેલું હતું અને પછી ચિત્રકલામાં રામકથાનું ચિત્રાણ થયું. આ રામકથાનું સ્વરૂપ દક્ષિણના મંદિરોમાં જોવા મળે છે. રાજસ્થાન મધ્યપ્રદેશ આદિમાં પણ રામકથાના ચિત્રાણની પ્રવૃત્તિ હતી, પણ રાજસ્થાનમાં વિષ્ણુનું આ સ્વરૂપ જોવા મળે છે. ખજૂરાહોમાં રામમૂર્તિ સ્થાપિત છે. તથા રામના અનેક સ્વરૂપોને પ્રસ્તુત કરાયા છે. રામમૂર્તિના કોતરકામ ઉપરાંત રામકથાનાં ચિત્રાણની પ્રવૃત્તિ પણ વિકસવા લાગી હતી. રાજા, મહારાજાઓ, સામંતો, અમીરો, ઉમરારો, પહેલા પોતાના મહેલોની અંદરની દિવાલો પર રામકથા માલાને ચિત્રિત કરાવતા હતા. તેઓ આ ચિત્રાણને ધર્મનું કાર્ય માનતા હતા.

મધ્યકાળમાં રાજપૂત રાજાઓએ જે રામકથાનું ચિત્રાણ કરેલું છે તેમાં બધે જ રામચરિત માનસનું ચિત્રાણ કરાયું છે એવું નથી. આ ચિત્રાણમાં ત્રાણ કવિઓની કૃતિઓનું ચિત્રાણ જોવા મળે છે. પહેલું વાલ્મીકી રામાયણ જે તુલસીદાસ ના સમય પહેલા રચાયું હતું. અને મોટેભાગે સમય સમય પર પથ્થરો ઉપર કોતરાયું હતું. બીજું તુલસીદાસની કથાનું ચિત્રાણ છે અને ત્રીજું આચાર્ય કેશવદાસની રામચંદ્રીકાનું ચિત્રાણ જોવા મળે છે.

રાજપૂત રાજાઓમાં ખાસ કરીને રાજસ્થાનના રાજાઓમાં રામચરિતમાનસનું ચિત્રાણ વધું કરાયું છે. સાથે સાથે કેશવદાસની રામચંદ્રિકાનું ચિત્રાણ પણ જોવા મળે છે. આ ચિત્રાણ વિશેષ કરીને પહાડી રાજ્યોમાં જોવા મળે છે. જેમાં કવિપ્રિયા અને રસિકપ્રિયા નાયિકાને ચિત્રોનો આધાર બનાવીને તત્કાલીન પરંપરાઓમાં ચિત્રિત કરાઈ છે.

તુલસીદાસના રામચરિત માનસ ઉપરાંત ગીતાવલીના પદોનું પણ ચિત્રાણ કરાયું છે. સાધારણ રીતે આ ચિત્રાણ બે રૂપમાં જોવાયું છે. પ્રથમ રૂપમાં રામકથાનો આધાર પ્રતીત થાય છે. એવા ચિત્રોમાં કોઈ સંકેત, લિપિ મળતા નથી જેનાથી કહી શકાય કે આ ચિત્ર રામચરિત માનસના આધારે બનાવાયું છે. પરંતુ ચિત્રનું વિષયવસ્તુ આનો સંકેત કરે છે. જ્યારે બીજા ચિત્રોમાં રામચરિત માનસની ચોપાઈ, દોહા અથવા તેનો અંશ જેના આધારે ચિત્રકારે ચિત્ર બનાવ્યું છે તેને ચિત્રની ઉધ્વભૂમિ ઉપર લીપીબધ્ધ કરાયું છે. જેનાથી ચિત્ર રામચરિત માનસના આધારે બનાવાયું છે. તે સહેલાઈથી સમજી શકાય છે. કેટલાક ચિત્રોમાં માત્ર સંકેત છે. જ્યારે કેટલાક ચિત્રોમાં તેના પાનાના અંશોને ઉતારાયા છે. આ ચિત્રકલા મોગલ ચિત્રકલામાં પણ જોવા મળે છે. રાજપૂત ચિત્રકલામાં મોટાભાગે ચિત્રની ઉપર જ ચિત્રને સંદર્ભીત પદો રજૂ કરાયા છે. આ પરંપરા પહાડી રાજપૂત રાજ્યોમાં ચિત્રિત કરેલી

ચિત્રકલામાં અપનાવાઈ છે.

રાજપૂત ચિત્રકલાની એવી કોઈપણ શૈલી કે સ્થળ નથી જ્યાં તુલસીની રામકથા અથવા અન્ય રામકથાના અંશ નથી, ચિત્રાણ નથી. માળવા શૈલીનું ઈ.સ. ૧૬૩૫નું રામકથાનાં પ્રસંગને ચિત્રિત કરતું ચિત્ર આ પ્રકારે જોવા મળે છે.

ચિત્રમાં એકતરફ વાટિકા છે, બીજી તરફ એક ખુલ્લું ચાર સ્તંભો પર આધારિત મંદિર છે. જેમાં સીતા પોતાની સખીઓ સાથે બેઠી છે. વાટિકામાં આ ઉપરાંત રામ, લક્ષ્મણ, ગુરૂ વશિષ્ઠની સાથે ચિત્રિત કરાયા છે. ચિત્રનો વિસ્તાર મોટો છે. તેના વિસ્તૃત ખૂણામાં ઝાડ પાસે બે હરણોને પ્રસ્તુત કરાયા છે. આ ચિત્રાણ દ્વારા જે ઘટવાનું છે તેનો પૂર્વ સંકેત અપાયો છે. આ ચિત્રમાં ક્યાંય કોઈ સંદર્ભ જોવા મળતો નથી. પરંતુ ચિત્રના વાતાવરણથી પ્રતિત થાય છે કે તુલસીદાસના નીચે લખાયેલા દોહાઓને અંકિત કરાયા હશે. સીતા અને રામના પ્રથમ દર્શનની પૂર્વભૂમિકાના રૂપમાં ચિત્રિત કરાયા હશે.

समय सप्रैम विनीत अति, सकुच सहित दोऊ भाई ।
गुरु पद् पंकज नाई सिर, बैठे आयसु पाई ।।

बालकाण्ड, २२५

અને સીતાના ચિત્રાણમાં નીચેનો દોહો ચરિતાર્થ થાય છે.

एक सखी सिय संगु बिहाई । गई रही देखन फलुवाई ।।
तेहि दोऊ बंधु बिलोसे जाई । प्रेम बिवस सीता पहिं प्राई ।।

२२८-७-८

માળવા શૈલીના ઈ.સ. ૧૬૫૦માં બનેલા બે ચિત્રો રાષ્ટ્રીય સંગ્રહાલયમાં છે. તેમજ આજ સમય બીજા ૬૬ ચિત્રો રાષ્ટ્રીય સંગ્રહાલય દિલ્હીમાં મળી આવે છે. માળવા શૈલીના ચિત્રોમાં રામકથાના સંબંધિત અંશને લિપિબદ્ધ નથી કરાયા પરંતુ રામકથાને ચિત્રાણના રૂપે ચિત્રિત કરાઈ આ ચિત્રો કાવ્યમાં રહેલા રસ અને બોધને સમર્થ રીતે રજૂ કરે છે. ચિત્રોમાં વાતાવરણના અનુસાર રસની ઉત્પતી જોવા મળે છે. જેમ કે રાવણ સીતા સામો ભીખ માંગતો ચિત્રિત કરાયો છે. સાથે સાથે લક્ષ્મણ રેખાને ચિત્રિત કરી છે. તે એવી પ્રતિતિ કરાવે છે કે જાણે હમણાં જ લક્ષ્મણ અહીંથી ગયા છે અને સીતાજી લક્ષ્મણરેખાની બહાર નીકળીને દુષ્ટને ભીક્ષા દેવાના છે. ઉપરાંત તે દુષ્ટ સીતાને ઉપાડી લઈ જશે. પ્રેક્ષકોના મનમાં ઘટવાની ઘટનાની જાગૃતિ થાય છે.

બીજા ચિત્રમાં હનુમાનને રાક્ષસો સાથે લડતા ચિત્રિત કરાયા છે. ચિત્રમાં યુદ્ધનું વાતાવરણ પ્રસ્તુત કરાયું છે. જેનાથી વિરરસની ઉત્પત્તિ થાય છે.

બીજા ચિત્રમાં રામનું રૌદ્ર સ્વરૂપ જોવા મળે છે. રામ સમુદ્રની સામે બાણ તાકીને સમુદ્ર પાસે રસ્તે માગી રહ્યા છે.

વાનર રાક્ષસ યુદ્ધનાં ચિત્રમાં બીભત્સતા જોવા મળે છે. બીજા ચિત્રમાં સીતાનું શુદ્ધિકરણ જોવા મળતું. ચિત્તામાં સીતા બેઠેલી છે અને અગ્નિપરીક્ષા આપી રહી છે. આ ચિત્ર દ્વારા સમાજ સમક્ષ સ્ત્રીની પવિત્રતાનો આદર્શ રજૂ કરવા પ્રયત્ન કરાયો છે. તુલસીદાસે રામચરિત માનસમાં

સીતાના પાત્ર દ્વારા તે સમયની સ્ત્રીઓ સમક્ષ એક આદર્શ રજૂ કરવા પ્રયત્ન કરેલો છે.

ઈ.સ. ૧૬૫૦ના બૂંદિ શૈલીની મળેલી ચિત્રકથામાં રામચરિત માનસનો પ્રભાવ જોવા મળે છે. આ ચિત્રોમાં ભક્તિનો ભાવ વધુ જોવા મળે છે. રામ સપત્ની અયોધ્યાના સમારોહમાં આગળ વધે છે. આમાં ચિત્રકારની નજર સમક્ષ બુંદિના રાજાનો રાજસવારીનો સમારોહ રહેલો હશે. આ ઉપરાંત રામ અને તેના ભાઈ, તાડકા વધ, સુબાહુ વધ, અહલ્યા ઉધ્ધાર, કેવટ ઉધ્ધાર, સીતા સ્વયંવર, રામસીતા વગેરેના ચિત્રો પ્રેક્ષકોમાં ભક્તિભાવ જગાડે છે.

કોટા શૈલીની ચિત્રકથામાં રામ અને સીતાને વનમાં ચિત્રિત કરાયા છે. આ ચિત્રમાં પ્રકૃતિને વિશિષ્ટ મહત્વ અપાયું છે તે ઉલ્લેખનીય છે.

ઓચ્છાના લક્ષ્મી મંદિરમાં રામકથા ચિત્રિત છે. આ મંદિરમાં રામકથા ચિત્રિત છે. આ મંદિરનું નિર્માણ ૧૭મી સદીમાં થયું હતું. આ જ સમય દરમ્યાન આ મંદિરમાં ચિત્રો ચિત્રીત કરાયા છે. આ મંદિરને જહાંગીરના સમયમાં ઓચ્છા નરેશ વીરસિંહ દેવે બનાવ્યું હતું. વીરસિંહ દેવ પોતાના સમયનો ખૂબ સાહસિક, ચતુર, પ્રજા પ્રેમી રાજા હતો. તેના સમયમાં લક્ષ્મી મંદિરની છત્ત ઉપર પ્લાસ્ટર પર રામકથા ચિત્રિત કરાઈ છે. આ ચિત્રોમાં ઓચ્છાની સંસ્કૃતિની ઝલક જોવા મળે છે. આ ચિત્રોમાં કોઈ લિપિબદ્ધ ઉલ્લેખ નથી તેથી કહી શકાય નહીં કે વાસ્તવમાં આ ચિત્રાણ કેશવદાસની રામચંદ્રિકા અથવા તો રામચરિત માનસનું કે પછી વાલ્મીકી રામાયણનું ચિત્ર છે.

મેવાડ કલમમાં રામકથા માલાનું ચિત્રાણ છે. લગભગ ૧૬૬૬ના ૧૦૦ ચિત્રોનો સંગ્રહ રાષ્ટ્રીય સંગ્રહાલય-દિલ્હીમાં છે. આ બધા ચિત્રોમાં મેવાડનો સ્થાનિક વેશ જોવા મળે છે. આ ચિત્રોનો આધાર કોઈ રામલીલાનો રહ્યો હોય તેવું લાગે છે.

સામાન્ય રીતે રામકથાનું ચિત્રાણ બીકાનેર, જોધપુર, જયપુરમાં સમાન રીતે થયું છે જે ત્યાંના રાજાશાહી સંગ્રહાલયોમાં જોવા મળે છે.

રામકથાનું ચિત્રાણ તો બહુ સમયથી છે. પરંતુ રાજપૂત કલમમાં ચિત્રો મળવાનું શરૂ થાય ત્યારે રામકથાનાં ચિત્રાણની પરંપરા મળી આવે છે. જે સમયની સાથે દરેક જગ્યાઓ ઉપર ક્યાંક ને ક્યાંક ચિત્રિત થયેલી જોવા મળે છે. આ કથાના ચિત્રાણમાં કલાકારો વ્યક્તિગત રીતે સ્વતંત્ર જોવા મળે છે. તેઓએ આ ચિત્રો રચ્યા અને તેને ભક્તો સુધી પહોંચાડ્યા છે.

રાજપૂત પહાડી રાજ્યોમાં વધુ કરીને રામચંદ્રિકાનું ચિત્રાણ જોવા મળે છે. આ ચિત્રોમાં બધી જ મુખ્ય ઘટનાઓ ચિત્રમાં છે. આ ચિત્રો રાજપૂત કલાશૈલી કરતા વધુ સુઘડ છે. માનવ આકૃતિ, વાસ્તુ, અને પ્રકૃતિ બધું જ શ્રેષ્ઠ રૂપમાં છે. ઉ.દા. લંકા યુદ્ધનું ચિત્ર. ઉદાહરણ તરીકે જમ્બુ શૈલીમાં મળી આવેલા ત્રાણ ચિત્રો જોઈ શકાય છે. લંકા યુદ્ધનું ચિત્ર આ ચિત્રમાં બે ભાગ જોવા મળે છે. જેના એક ભાગમાં રાવણના અસુર સૈનિક યુદ્ધભૂમિ તરફ જતા જોવા મળે છે. તેના બીજા ભાગમાં રામવનનાં વેશ પ્રકૃતિ વચ્ચે બેસીને વાનર અને રીંછોના દળની વચ્ચે પોતાના સરદારોની સાથે મંત્રાણા કરતા દેખાડાયા છે. બીજા ચિત્રમાં અશોક વાટીકામાં સીતા અસુર સ્ત્રીઓ અને રાવણ દ્વારા સમજાવતા ચિત્રીત કરાઈ છે. તેના પછીના ચિત્રોમાં રાવણના સૈનિકો લાંબા યુદ્ધની વ્યથાથી વ્યાકુળ રાવણના દરબારમાં યુદ્ધના વેશમાં ઉભા છે. સૈનિકોના સરદારો રાવણને યુદ્ધથી પરિચિત કરાવે છે. આમાં બીજું ચિત્ર તુલસીની નિમ્નલિખિત ચૌપાઈની આકૃતિ રજૂ કરતું લાગે છે.

चलेउ निसाधर केटकु अपारा । चतुरंगीनी अनी बहु धा ।
बिबिध भाँति बाहन रथ जाना । बिपुल बरन पताक ध्वज नाना ।
चले मत्त गज जूथ घनेरे । प्रलय जलद मारुत जनु प्रेक्ष ।

लंका काण्ड, ७

આ ત્રણે ચિત્રો એક જ ચિત્રકારની કલમ છે. પણ આગળ ચિત્ર કેશવદાસની રામચંદ્રીકાનું પ્રતિત થાય છે. જ્યારે પાછલું ચિત્ર તુલસીદાસના રામચરિત માનસનું પ્રતિત થાય છે.

રાજપૂત પહાડી કલમના ચિત્રશૈલીઓનો વિકાસ રાજાઓના પ્રોત્સાહનથી થયો છે. તથા વ્યક્તિગતરૂપે ચિત્રકારોએ રામકથાનું ચિત્રાણ કરેલું છે. આ ચિત્રાણોમાં સંપૂર્ણ રામાયણ લીપીબધ્ધ ચિત્રાણ થયેલું છે. આ ઉપરાંત રામાયણની ચિત્રિત પોથીઓ જોવા મળે છે. તુલસીદાસનાં રામચરિત માનસની ચિત્રિત પોથી જોધપુર અને બીકાનેરમાં જોવા મળે છે.

આ બધાં પરથી એમ કહી શકાય છે કે તુલસી પ્રત્યક્ષરૂપે રાજપૂત ચિત્રકલાશૈલીથી પ્રભાવિત રહ્યા હશે એવું નથી. પરંતુ તુલસીએ પરિસ્થિતિઓથી પ્રભાવિત રહ્યાં છે. જે પરિસ્થિતિથી રાજપૂત ચિત્રકલાશૈલી પ્રભાવિત રહી છે. અહિં કહી શકાય કે ભક્તિની શરૂઆત સંતોએ કરી આ ભક્તિને સામાન્ય લોકો સુધી પહોંચાડી અને આ જ ભક્તિ સમાજના દરેક વર્ગમાં પહોંચી જેનો પ્રભાવ કલા પર પડેલો જોવા મળે છે.

Reference :

* R. P. Tiwari Bharatiya Chitrakala - Bharatiya Publishing House, New Delhi-1973.
* W. G. Archer - Indian Paintings.
* W. G. Archer - Indian Paintings in Bundi and Kota.

❑❑❑

BHAKTI MOVEMENT AND LITERATURE, A CASE STUDY OF AKKAMADEVI'S VACHANAS

Dr. (Ms.) Surekha Sawant

One way of looking at Bhakti-movements is to see them as a counter system, opposed to classical marks for His beauty and orthodox systems, like caste, gender or idea of God. Bhakti movement is also a social movement. We should not forget that all sorts of human experiences are cast in religious idioms. The first bhakti movement began in Tamil, around the fifth or sixth century. Till then all religious composition was in Sanskrit or Pali etc.

Sanskrit was considered as the tongue of the father figures, the Brahmins, the patriarchs, the male elders of the community. "Every regional Bhakti movement, specially in the south, has at least one outstanding woman in it. She is usually considered on par with and often superior to the men both in her devotion and in her poetry."[1] Quite a few women, must have known Sanskrit. We cannot find any religious poetry in regional language till the fifth century.

All the family relationships become part of the Bhakti repertoire. God becomes mother, father, child or lover not just a lord or master.

Bhakti is like a fuse that is lit moving from region to region, language to language, as the dialects acquire written literary forms. It spreads from Tamil to Kannada to Marathi and Hindi. Bhakti movement might not have begun with the poor and the lowly, but soon it began to enlist peoplefrom all castes and occupations. "Some of the most famous women saints like Mahadevi & Meera come from the upper classes." [2]

As said earlier, every regional bhakti movement particularly in the south, has atleast one outstanding woman in it. In Virashaiva movement, nearly 60 of the 300 saints (20%) are women and Akkamadevi is one of them. Nearly a thousand poems are a treasure of good thoughts on veershaiva its teaching and philosophy." [3]

Before going into the details about Akkamadevi I would like to write a breif introduction of Virshaivism, of which Akkama was a follower.

Virshaivism is one of the major religions of Karnataka. It has about 21% followers in the total population of the province. Its followers are also found in the neighbouring provinces of Andhrapradesh, Tamilnadu and Maharashtra. "Virshaivism" is a militant form of Shaivism. Its founder was Basveshwara. He asked his followers to have single-minded devotion to God Shiva. Therefore, they refused to recognise any other God as supreme. Virshaivism also means the missionary zeal with which the religion was propagated by Basaveshvara and his successors. Virshaivism is also known as Lingayatism. It has many explanations. (1) That the term is composed of `Linga' and `ayata' and a Lingayat is described as one who has become great (ayata = extension) by wearing ligam (the Phallic symbol) on the body. (2) Second explanation describes it as a corrupted form of lingayanta a man possessing a lingam. But a more satisfactory explanation. Would be to take the term as meaning a person whose main concern is ligam a person whose extension is towards the world.

Virshaivism is a branch of shaivism, It is a kind of protest against the conservative religion. The majority of the Virshaivas feel themselves as a part of the larger Hindu Community.

In Virshaivism the individual soul is taken to be originally part and parcel of

God Shiva, who himself is anadi and nirakara, i.e. who is without a beginning and formless. The formless Shiva nirakara paravastu becomes the universe out of the sheevalila or sport. This results in the paravastu itself taking a form and the duality between the worshipped and the worshipper who gets separated from God is taught by his Guru that he should concentrate all his efforts towards one goal realisation of God. The spiritual journey of aspirant bhakta is regarded as having sinst stages. It does not believe in caste system. It does not preach elaborate worship. Nor does it ask people to go on pilgrimages. It is a simple sect.

Every Virshaiva is instructed to worship the - linga, which he should carry always on his body. The linga placed in a small casket and casket is kept hanging to one's neck. The devotee is expected to worship it at least twice a day. The wearing of linga on the body is another distinguising feature of Virshaivism.

Virshaivism did not distinguish, as said earlier, among its followers as male and female followers, Akkama definitely was a great follower of Virshaivism. Very few people are aware of the contribution of Akkama to Vaishnavism. Many of us do not know about her at all. I, therefore, have made an effort to write about her and her works.

Here is a biographycal note of Akkamadevi. She was born in Shimoga district of Karnataka during the late 12th century. No exact details are available about her parents. But an event became a turning point in her life." It so happened that King Kaushik was very much attracted towards the physical beauty of Akkamadevi and brought her forcibly in his palace. His intention was not good. He tried to rape her. The otherwise delicate woman became worst than a stone, she discarded her womanly qualities as well as garments and started moving naked and who so-ever tried to go closer to her, she told that person Chennamallikarjuna (Lord Shiva) was her husband and rest of the man were like her brothers and fathers."[4]

How could brothers or fathers be attracted towards the physical beauty of their sister or daughter. Hearing such things they used to run away from her and she would devote herself to Chennamallikarjuna. She says in her couplets about kaya (body). "Even if this body becomes dry and loses its luster, I dont care. But O'Lord Chennamallikarjuna, once my mind is with you and get answers for my prayers, I do not bother about my external body." [5] These were her clear thoughts about Lord Shiva. It is interesting to note that "Akkamadevi accepted Shiva as her husband in 12th century and exactly after five hundred years in the 17th century Meera had same feelings for Krishna." [6]

Akkamadevi's vachanas are full of yoga, knowledge of vedas, upanishadas and praise of her Lord Shiva, her love for Him is like that of wife's love for her husband. Her vachanas are the treasure of good thoughts. They are full of revolt against traditions, caste, creed, disrespect for women and inequality between man and woman. Her vachanas are full of delicacy and love for God, even though, Veershaivism is a militant form of Shaivism."[7]

Akkamadevis poems state the opposite Anotomy doesn't bind the spirit, either of male or female. She says "If they see, breast and long hair coming they call it woman, if one sees beard and whiskers one calls it a man, but look at the self that hovers in between it is neither man nor woman. O Ramnatha." [8] She says only culture constructs gender roles, makes male or female into masculine and feminine. In her poems such as theis, a woman is not considered to be psychologically or spiritually different from a man, though she may be socially different. In bhakti movement, women are thought of having qualities that men

traditionally have.

Akkama broke the rules of Manu, that forbid women from doing many things. A respectable woman is not, for instance, allowed to live by herself or outdoors or refuse sex to her husband but women saints wander and travel alone discard husband and family lives. She put her thoughts about Shiva in beautiful words. "I love the handsome one who has neither death nor decay, no form, no place or side, no end nor birthmark. I love him O, mother listen I love the beautiful one, with no bond, no fear, no clan, no land, no landmarks. for his beauty. So my Lord, white as jasmine is my husband. Take these husbands who die, decay and feed them to your kitchen fires." [9]

As we read the vachanas and the life of Akkama, however we begin to see many differences between male and female saints. For instance, male saints frequently go through a conversion and discover God. But the women are in love with their God from the outset. They do not have to be converted. They are already in love with God and they recognise only Him as husband. When such a woman is forced to marry a human spouse, she goes against the laws of Manu that give a husband proprietory rights. She says she has a lover inside and husband outside. Husband and family symbolise the world and society, with their demands and forcing values to her own. She says "My mind is my maid, by the kindness, I join my Lord, from the mountain peaks, I will make Him my good husband." [10] In the course of this breakthrough, which her entire life celebrates. She even throws away her clothes and goes around with her long hair covering her body. She writes very wonderful vachanas on nakedness and modesty.

"You can confiscate the money in hand,
can you confiscate the body's glory ?
or peel away every strip you wear,
but you can peel nothing from the
Nakedness that covers and veils ?
Wearing the white Jasmine Lord's
light of morning, you feel,
Where is the need for cover and jewell ?" [11]

such throwing away the clothes is a throwig away of concession to social conventions, defences and investments. Nakedness significes being open to the experience of God. In the Krishna legend, he steals the women's clothes. In the Jain tradition a whole community values nakedness and calls itself `digambara', claded in the sky and the eight directions.

Women saints had to face the problems of sexual advances from the males around them. Modesty, like clothes, is a way of resisting and enhancing sexual curiosity, not of curbing it. It is this paradox that is exposed when clothes are thrown away. It is also the ultimate defiance of society, the casting away of every facade, the management of appearances and everything that separates one from others. By exposing the difference between male and female, by becoming indifferent to those differences, she is liberated from it.

She explains the spiritualism, in Shiv Bhakti giving importance to monotheism she says, "Who gives sour water to orange, mango and lemon, who gives sweet water to sugarcane, coconut or jackfruit, who gives fragrant water to flowers, mogra, marwa, pachu, same water given by God but they have their own tastes and so Chennamallikarjuna is the other name for Shiva's like many different names of Shiva." [12]

"After escaping the bonds of marriage the woman saint continues to live an unconventional life, defying social norms and taboos. She often shows up the shallowness of a male prist or even a saint." [13]

In those days a beautiful girl taking sanyas and moveing around alone in the region was unthinkable. She faced number of difficulties on the way while proceeding to the Guru of the Veershaivas "Allamaprubhu asked her many complicated spiritual oriented question which Akkamadevi answered to the satisfaction of Allamaprubhu." [14]

Akkamadevi strengthened the idea of equality but she has Veershaiva sect challenged ritualism of Hinduism such as rigidity of caste system. She was more interested in equality and spiritualism and purity of thoughts.

Thus, this woman saint, though not formally educated, has put forward her devotion to Lord Shiva in very simple but in very bold way.

Her spiritual power, her thoughts did not allow the mischiefmongers to come closer to her. People respected her so much that no one could look at her, with lust in his eyes.

She was, indeed, a very bold, clever and intelligent woman and so are her Vachanas !

REFERENCES :

1. S. P. Sen, Social Contents of Indian Religious Reform Movement, p. 84, edited by Institution of Historical studies, Calcutta, 1998.
2. A. K. Ramanujan, Manushi, Talking toGod in the Mother Tongue, article 1998.
3. C. N. Hiremath & S. Ananta Narayana, The Makers Mint (The life and Times of Basvanna), p. 103, Muruasvira Math Hubli, 1978
4. Akkamadevi- Kannada translated in English by A.K. Ramanujan, Speaking of Shiva, p. 1341, Penguin Books, 1973
5. H. Thtpperswamy's Basveshwar (in Kannada) p. 39, Translated in Hindi by Shivkishor Trivedi, Sahitya Academy, Bangalore, 1982
6. S. P. Sen, The North and South in Indian History contact and adjustment, p. 202, Calcutta, 1976
7. Ibid, p. 103
8. A. K. Ramanujan, Speaking of Shiva, p. 1417
9. Bhalachandra Jayashetty, Vachan, p. 89 (ed.) and translated in Hindi, The Karnatak Sahitya Academy, Bangalore, 1998.
10. Ibid, p. 96
11. Shrikant Arali, Translated in Marathi, Akkamadevi Vachanamrit - A collection of selected Vachanas of Shivasharani Akkamadevi, p. 49, Sharan Sanskriti Adhyayan Kendra Siddha Sansthan Math, Nidsosi, 1921.
12. Ibid
13. J. S. Hawley, Wulff and Berkeley, (ed.) Radha & Goddesses of India,
14. Ainslie T. Embree, Sources of Indian Tradition, vol. I, p. 447, Madras, 1988.

❑❑❑

TUKARAM AND THE BHAGWAT GITA

Dr. (Ms.) Mangala Purandhare

One of the impacts of the `Bhakti Movement' is the development of the regional languages in India.Tukaram, who was a great devotee of Vitthal or Panduranga was responsible for popularizing the `Bhakti Movement' through his writings in Marathi.

India has a long tradition of saints among whom Tukaram holds a unique place. His personality and literature have exercised a continued influence on the people of Maharashtra for more than three hundred years. His memory is lovingly cherished by the millions of people beyond the cradle of his nativity It is impossible to forget him and his works. His `Abhangas' are recited in `Bhajans' and `Kirtans' and are broadcasted on radio and are available on C.D.Recently,a website is created regarding this great saint of Mharashtra.

Christian missionaries, Abbott and Manicol, call him practical and idealists saint.

Rev.Abbot wrote, "the life of Tukaram is full of human interest, full of food for moralist, full of suggestions for idealist, and to every one an inspiration for a better and nobler life. They had studied the `Abhangas' of Tukaram and came to such generalizations.

Tukaram, was, however, one of those rare individuals in world history who possessed the supreme gift of poetic description and he was gifted enough to embody his spiritual experience in the simple language of the villagers.(1) He is known to all through his famous and eternal work – Gatha that contains about 5000 `Abhangas' – `Abhanga', literary, means unbroken or indivisible. They are of all size and deal with all sorts of myths, legends, contexts, ideas, concepts, sentiments, and miscellaneous topics - personal, domestic philosophical and religious. The original Manuscript of `Abhangas' is not yet traced. But the available texts are from copies found in various places.(2) Many scholarly works have been written on the `Abhangas' or `Gatha'.

However, very few works or comments or complementary work are written about the `Mantra Gita.' It is the translation of `Srimad Bhagwat Gita' – the philosophical work which the Indians revere the most. In their book, published in 1995, Dr. Kishor Sanap and Prof. Manoj Taide, write – `The cultural Renaissance began in India after the 8th century, before which there was the domination of the higher castes as well as that of vedic religion and that of the Sanskrit language. The main stream or `Bahujan Samaj' was away from this religion. Even `Bhagwat Gita', which was told to Arjuna by Krishna, who belonged to a lower caste – `Gawli' – was in Sanskrit. In fact the `Gita' mentions that all, irrespective of caste have the right to follow religion.(3) This, according to the said authors, was because, earlier the `Brahmins' thought that the common man must not know the facts that one can do one's religious or otherwise duties oneself, sincerely and there was no need of rituals and priests. The `Brahmins' saw to it that the learning of Sanskrit and scriptures did not go beyond their limits. No one else was allowed to study Sanskrit.(4) If we believe in this, the question then arises, as to why Sri Krishna told `Bhagwat Gita' in Sanskrit. The answer can be `the lower people wanted to prove their knowledge of Sanskrit, which was supposed to be the language of Gods

and the monopoly of the `Brahmins' or because it was the language of the court and administration.

The said authors further state that the Brahmins were forbidden from studying `Bhagwat Gita', since it was the creation of a low caste person[5] Bahinabai, 17th century saint wrote in Marathi,`Namacha Vital aamuchiye ghari, Gita shastra vairi kuli aamha' (In our family we were forbidden from uttering the name of Krishna and hence, `Gita' was like enemy for us) she herself had attained sainthood. It is stated that Tukaram appeared in her dream while at Kolhapur and initiated her and gave her Mantra Gita.[6]

Bendre,another scholar, further states that efforts were unable to check the popularity of `Bhagwat Gita' during the 17 century[7]. The philosophy of the `Gita' was very simple and there was no scope for rituals in it. The numbers of rituals were increasing on the one hand and the disbelief in the same was increasing on the other hand. The `Bhagwat Gita' that was translated into the spoken Marathi of that time' was responsible for creating disbelief in rituals.[8]

V.S. Bendre has editated `Mantra Gita' of Tukaram. This work was published in Marathi in on 25th July 1950. [It was `Ashadhi Ekadashi' on that day]. His work is based on the quotations that are in plenty in different works, In this book he has given original `shlokas' from `Bhagwat Gita'. He writes that no original work of the translation of `Gita' by Tukaram is available[9]. `Bhagvadgitatika' was a manuscript of later Peshwa period (19th century). It had quoted `Mantra Gita' of Tukaram. Besides this, from the year 1838 a magazine by name `Dnyanchandroday' was published and it also had `Gitarthabodhini'. The May to December issues of `Dnyanchandroday' had published some parts of `Gitarthabodhini.' Its 1842's issues for the months January to June (except April) also had `Gitarthabodhini.'

Besides this, `Adhyatmikadyanaratnavali' in its issues from 1897 to 1899 had published `Shrimad Bhagvatgita.' Late Shri Krishnarao Arjun Keluskar had published, separately Criticism in the same magazine. This criticism contained the translation of `Bhagvatgita' by Tukaram. The criticism contains, 698 `Abhangas' altogether. It is surprising to know that Keluskar had secured these criticisms of `Gita' from a Christian missionary.[11] Keluskar was working in Wilson College, so it was possible that he had procured it from Dr. Wilson. It is important to note that Dr. Wilson and other missionaries had studied Tukaram in the early 19th Century.

There is another copy of the translation of `Bhagvatgita' by Tukaram. This is not a separate book. It is a part of collection of papers at Takli in Maharashtra Collection No.11 contains the translation of the 12th chapter of `Bhagvat Gita'. In Ramdasi's collection also, there are 14 bundles of papers of translation of `Gita.' In that collection No.1714 has `Bhagvatgita – Abhanga Doha Arya.' All the `Abhangas', in it, it is confirmed were written by Tukaram.[12]

Tukaram's translation of `Bhagvat Gita' is called `Krishnagita' or `Mantragita.' Tukaram requests about this translation, kindly do not neglect this work just because it is in Marathi and not in Sanskrit. "Tuka vinavi Varamvar, Mazya mati harsha phar, santi na karava avaher prakrit bhasha Mhanuni."

Tukaram's translation of `Bhagvatgita' is useful for common man, who does not know Sanskrit and common man even cannot understand the philosophy in

`Bhagvatgita,' but Tukaram has tried to simplify it and see to it that common man is not deprived of the words of Lord Shri Krishna, they remain devotees of the Lord and continue to inspire by the `Bhaktirasa'. Efforts are made to preserve the `Mantragita' at one place. Bendre and others want that the present generation should know about the `Mantragita'.

BIBLIOGRAPHY :

Abbott Justin Tukaram, Translation from Mahipati's Bhaktalilamrita – Chapters 25 o 40, 1930

Belsare K.V. Tulakram, Maharashtra Information Centre, New Delhi, 1967

Bendre V.S. Shrisantashreshtha Tukaram Maharaj Krita Shrimadbhagvatgitecha Abhangatmak Anuvad Athava Mantragita – (Marathi) – Samartha Bharat Chhpkhana, Pune, 1950

More Sadanand Tukaram Darshan (Marathi) Gaj Prakashan, Ahmednagar, 1996

Paralkar L.V. Tukaram Charitra (Marathi), published by G.H. Goregaonkar, Mumbai, 1946

Sanap & Taide Tukaram Vyaktitva Aani Kavitva, Lokvangmay Griha, Mumbai, 1995

Sharma S.R. Tukaram's Teachings, Bhartiya Vidya Bhavan, Mumbai, 1964.

(1) Belsare K.V. Tukaram, p.15

(2) Sharma S.R. Tukaram's Teachings, p.27

(3) K. Sanap & M. Taide, "Tukaram, Vyaktiva aani Kavittva (Marathi)", p.9

(4) Ibid

(5) Ibid

(6) Bendre , Srimadbhagwatgitacha, Abhangatmut anuvad Athava, Mantra Gita, (Marathi), p.24

(7) Bendre V.S. , Tukaram (Marathi) pp.52-53

(8) K. Sanap & M. Taide – op.cit p.3

(9) Bendre V.S. , Srimadbhagwatgitacha..... p.46

(11) Ibid, pp. 50-51

(12) Ibid, p.60

(13) Ibid p.67

❑❑❑

TO ACCEPT OR NOT TO ACCEPT? PERCEPTIONS AND PREFERENCES IN RELATION TO JUVENILE DELINQUENTS

Ms. Asma Shaherwalla
Ms. Zohra Shaherwalla

ABSTRACT:

An experimental study was conducted to examine the prejudice towards juvenile delinquents using a 2(sex of the subject: male or female) x2(status of the target person: juvenile delinquent or an average 17 year old) factorial design with 30 subjects per cell, the subjects being 120 undergraduate students of the University of Mumbai. Based on a vignette the subjects rated the juvenile delinquent and an average 17 year old on 9 personality traits(l-honest,2-responsible,3-industrious,4-reliable,5-innocent,6-understanding,7-apperance,8-frustration tolerances-aggression) and expressed their preferences for accepting ajuvenile delinquent as a friend, a spouse and a suspect for theft. All dependant measures were obtained on a 11 point rating scale. Both males and females gave lower ratings to the juvenile delinquent on 7 of the personality traits; with the males giving a lower rating to the juvenile delinquents compared to females In case of aggression the juvenile delinquent was rated higher than the average 17 year old by both males and females, there being no difference in case of appearance. Though both males and females were very likely to have a juvenile delinquent as a friend, the likelyhood of having a juvenile delinquent as a spouse was very low. In case of theft, both males and females were more likely to suspect a juvenile delinquent compared to others present on the scene of the theft.

INTRODUCTION:

The solution to the larger problem of rising delinquency rates lies in changing society to eliminate or counteract some of the origins of delinquency. It is ironic that within juvenile correctional institutions, suicide attempts, running away, physical aggression, vandalism, homosexual behavior, sexual exploitation and depression are very common. How the first instance of delinquency is managed is very important. Early diagnosis and effective intervention fitted to the child's needs, capacities and ability to meet expectations is of primary importance. In most cases an adequate early response utilizing simple methods of intervention with the family and community can be very effective. Some require only a little contact with the court and correctional services. Only a few go on to adult institutions and have lasting difficulties in personal and social adjustments. Family histories of delinquents show a higher than average incidence of loss, separation, disorganization, deprivation, and multiple living situations and single parenting. These factors are on an increase and hence the pressing need today is to provide as healthy an environment as possible to the society's young and most vulnerable section. One possible way is to understand and reduce the prejudice toward juvenile delinquents.

A prejudice is a negative attitude toward the members of specific social groups without justification. It also includes a feeling of hostility against such group members. Prejudiced people notice unflattering things about the target group but fail to notice the flattering things. Prejudices often function as schemas that is cognitive frameworks for organizing, interpreting and recalling information (Fisk e and Taylor, 1991). As Fiske and Neuberg (1990) have pointed out information

consistent with ones prejudice is remembered more accurately than information not consistent with one's views. As a result prejudice can create a kind of closed cognitive loop. In the absence of events or experience which shatters this self confirming effect, the prejudice can grow stronger over time. This perhaps leads to the self- fulfilling prophecy effect. If the majority of a dominant group in a society believes that some group is inferior, than the group members believe that they are inferior. Women, blacks, harijans, dalits and religious minorities bear testimony to this. The 2001 September 11th demolitions and the recent Gujarat riots merit serious concern.

How do people develop prejudice? Prejudice is developed due to direct intergroup conflict, early social learning, learning of social norms, social categorization that is the "us" versus "them" effect, out-group homogeneity and in-group differentiation and scapegoating. What can one do to break the cycle of prejudice? Bigots are made not born. Hence social learning that is providing children with models that do not show prejudice and practice tolerance is important. Pettigrew advocates the Contact Hypothesis that is increased contact between persons from different groups leads to a growing recognition of similarities between them and counters the illusion of out-group homogeneity. Cognitive mechanisms like inducing individuals to think about other's personal attributes rather than their specific group membership and understanding the errors in attribution, can help reduce prejudice.

HYPOTHSES

The first hypotheses was that there would be a significant difference between the ratings on personality traits given by boys and girls to the target person depending on whether the target person was an average 17 year old or a 17 year juvenile delinquent.

The second hypothesis was that the juvenile would be more preferred as a friend than as a spouse by both the sexes.

METHOD:

Subjects were 120 (60) male and (60) female undergraduate students of the Mumbai University. 10 response sheets were incomplete and were excluded from data analysis reducing the sample size to 50 males and 50 females. The subjects read a passage about Rahul who was described as a 17 years old juvenile delinquent to half the subjects "males=25, females=25" and as an average 17 years old to the remaining respondents "males=25, females=25". All respondents rated Rahul on a 11 points rating scale for 9 personality traits and also expressed their likely hood of accepting Rahul as their friend and as a spouse. The study thus a2(sex of subject: males or females) x2(status of the target person: average 17 years old or 17 years old juvenile delinquent) completely randomized.

RESULTS:

One-way ANOVA was conducted for each of the four conditions of the experiment. In case of girls rating the target person that is a juvenile delinquent or an average 17 years old, significant results were obtained for the personality trait of innocence (f= 6.464, df= 49, p.01,m=7.40 & 4.24), likely hood of choosing Rahul as a spouse (f=4.082, df=49, p.05, m=4.68&3.24), and the amount of

responsibility attributed to society foi delinquency (f=4.801, df=49, p.01, m=9.64 & 7.54).

In case of juvenile and average target person being rated by boys significant results were found for the personality trait of honesty(f=37.848, df=49, p.0001m=4.68&8.96), reliability, innocence, appearance and responsibility attributed to society(f=I 1.470, 8.442, 4.728, 4.312, df=49,p.001,.006,.05,and .05m=4.80&7.16, m=6.20&8.45, m=5.68&7.40,m=7.96&9.64).

In case of boys and girls rating a juvenile target person significant results were obtained for the personality traits of innocence (f=6.464, df=49, p.01m=4.24&6.20), likelihood of selecting Rahul as a spouse (f=4.082, df=49, p.05, m=3.24&4.92), and the amount of responsibility attributed to society(f=4.801, df=49,p.05,m=9.64&7.96).

In case of boys and girls rating an average 17 years old target person significant results were obtained for the personality traits of honesty(f=17.08,df=49,p.001,m=6.44&8.96), and reliability(f=9.250, df=49, p.005, m=5.08 & 7.16).

DISCUSSION:

In case of girls rating a juvenile delinquent and an average 17 years old, girls rated an average person higher on the trait of innocence compared to the delinquent. Girls were less likely to choose a delinquent as a spouse and in case of rating an average 17years old the girls held the society more responsible for delinquency rather than while rating a juvenile delinquent, thus showing a negative attitude toward delinquents. In case of boys rating a juvenile delinquent and an average 17 years old a prejudice was clearly evident in case of the personality traits of honesty reliability and appearance with the average person being rated significantly higher than the delinquent. In contrast to the girls mentioned above the boys rated the society as less responsible for delinquency while rating a delinquent, clearly showing a less prejudiced attitude compared to the girls

In case of girls and boys rating juvenile delinquents the boys rated the delinquents as significantly higher than the girls on the personality trait of innocence again showing a less prejudiced attitude.

In case of choosing the delinquent as a spouse the girls were more likely to choose one compared to the boys. The girls also held the society much more responsible for delinquency compared to boys.

In case of boys and girls rating an average 17 years old, girls rated the average person lower for the traits of honesty and reliability compared to boys. Overall one does not see a strong prejudice in case juvenile delinquents among the college youth as far as personality traits of delinquents are being considered with the exception of innocence. Perhaps the inclusion of other more relevant personality traits was needed and as such is a weakness of this present study. In case of choosing a delinquent as a spouse the girls were more open to the idea as compared to boys. Hence somewhat in agreement to our hypotheses, the girls are less prejudiced.

CONCLUSION:

The data analysis does not provide a strong support for our hypothesized prejudice toward the delinquent. As such it is heartening to know that girls and

boys are more likely to choose the delinquent as a friend. Such close contact would go a long way towards changing the perception of delinquents.

REFERENCES:

(1) Social Psychology by Baren and Byrne 10th edition, 2005.

(2) Social Psychology by Feldman, 1998.

(3) Sexual Abuse – A Journal of Research and Treatment 2004 by N. Langstorm.

(4) Study of Jeuvenile Delinquency – The Japenese Journal of Development Psychology 2003.

❑❑❑

BETTER MENTAL HEALTH THROUGH HEALTHIER EATING.

Ms. Cicilia Chettiar

Abstract:

One of mans basic needs is food. Its importance to survival cannot be argued. But humans seem to have a propensity to modify naturally occurring wealth into artificial disasters. Our excessive processing of food has had precisely this kind of effect on the food we consume. This article attempts to point out how food can enhance our mental health by describing the neurological connections involved. It ends with the need for education and awareness in this regard.

Key Words: food, mood, personality, neurotransmitters, emotional well-being.

Human's basic needs – food, clothing and shelter, usually in that order. Food nourishes us, ensures our survival. That's what it has been doing through the centuries. Somewhere along the way it started doing a lot more.

With the advent of functional foods, we have started supplementing our diet with vitamins, minerals, calcium, etc. Packets of most foods contain nutritional information. So if we are eating nutritional food, why then are we succumbing to disease?

Research has shown that unhealthy food habits, sedentary lifestyles and prolonged stress affect our physical and mental health. Research has also shown that appropriate changes to food and lifestyle can make our bodies bounce back with health. But how does one bounce back to mental well being. Can we alter our mood through our eating? Anyone who has reached out for a bar of chocolate while in a depressed mood will agree that yes we can.

A delicious meal goes a long way in alleviating stress temporarily. PEA (phenyl ethylamine) in chocolates lifts our mood. It is the combination of sugar and PEA which makes us feel better. People the world over are beginning to understand that if diet can cause physical pain it can also cause mental pain. Conversely, if physical well-being can be attained through diet, so can mental well being.

A landmark study by Richard Wurtman, M.D. and Judith Wurtman, PhD, scientists at MIT first linked food with mood when they found that the sugar and starch in carbohydrate foods boosted a powerful brain chemical called serotonin. The study indicated a strong relation between food and mood. It also indicated that this is a bi-directional relationship. One's mood can affect ones eating habit and ones eating habit can affect ones mood. [3]

Most individuals monitor what they have eaten and how much they have eaten. But not many take into account why they have eaten a particular food or consumed a particular quantity of food. The reasons are usually related to learning, we eat what we have been fed since we were children. Eating habits change over the life span and ones food habits are fairly developed and set by early adulthood. This is after experimenting with various kinds of foods over a number of years. Preferences are set not merely based on nutritional value or learning, but also as a physical and emotional consequence of consuming a particular kind of food.

One of the emotional aspects strongly linked to eating, directly and indirectly, is self- esteem. Experimental demonstrations have shown that low self esteem produces excessive eating. Lowering self esteem can also be due to an association with body or weight dissatisfaction. This creates a tendency to binge eat or diet

in an unhealthy manner. Negative body image predicts excessive food restriction followed by bouts of over eating and even binge eating in adolescent and adult women. [6]

Long term yo-yo dieting, referred to as restrained eating in literature, reflects a range of behaviors and attitudes representing a personality trait. Individuals indulging in restrained eating are characteristically concerned about their appearances. They also show a variety of cognitive and affective attributes. These include low self esteem and negative body image. It appears that such individuals do not have the determination to stick to their diet plans, nor do they have the confidence to accept their existing physical status. Stress both positive and negative affects their diet plans. (Ex. Celebrations or failures) Their need for social approval causes them to aspire for a perfect body. Such behaviours can cause a lot of conflict if individuals are unable to balance their aspirations of their ideal self with the actuality of their real self. [6]

People's perception of good eating habits and their consequent behavioural change in line with their perceptions indicates their ability to process information and apply it appropriately. Those who turn to comfort foods in times of stress are actually fighting a psychological battle and their choice of food is one aspect of their coping pattern.

Long term consumption of comfort foods leads to distress both psychologically and physically. The individual is then caught in a vicious circle where distress leads to unhealthy eating practices which in turn causes more distress, through ill health or less than attractive changes to the body, and there appears to be no way out of it. Change can only be brought about with a drastic turn in not just eating habits but also coping patterns.

Food has been considered to be beneficial and harmful depending on the matter and manner of consumption. Nutritionists advise diet plans based on the physical requirements of the individual. There are also many who advice based on the psychological consequences. Most Indians are familiar with advice from their grandmothers on how almonds improve memory and mental sharpness. This is not necessarily an old wives tales. Dr. H.K. Bakhru in his book," Diet Cure for Common Ailments" writes about dietary practices to be followed in times of depression. He recommends beginning with an all fruit diet for the first three days followed by a systematic plan which stresses on the consumption of food in their natural form. In times of stress a diet rich in seeds nuts grain fresh vegetables and fruits has been advised.

Joseph Hibbeln in two studies found that people in countries that consumed a lot of fish (such as Japan) experienced less depression and bipolar disorder. Arthur Westover of the University of Texas South Western medical center discovered that sweet tooth populations like the U.S. showed higher rates of depression. [4]

The mechanism is simple. Our brains accomplish interneuron communications through chemicals called neurotransmitters. Although there are dozens of different kinds of neurotransmitters, there are four that have been most extensively studied in relation to psychopathology. 1. norepinephrine. 2. Dopamine. 3. Serotonin. 4. GABA. They affect the body under conditions of 1. Stress 2. Schizophrenia 3. Emotional disorders – anxiety, depression and suicide. 4. Anxiety. [2]

Biochemical messengers in the brain called neurotransmitters control mood, appetite thoughts and behaviours. The most food sensitive neurotransmitters are serotonin, dopamine and norepinephrine. Serotonin is responsible for the calming and relaxation states with a general state of well being. It is made from a protein fragment called tryptophan which is absorbed more quickly into the brain after eating a carbohydrate meal. High levels of serotonin can make a person feel sluggish and drowsy. Low levels will cause intense food cravings. Serotonin is released in the brain as a result of eating carbohydrates such as fruits, breads, grains and to a lesser extent vegetables.

Dopamine and norepinephrine are responsible for alertness and increased energy with quicker more accurate reaction times. These two neurotransmitters are released through eating protein packed foods like meat, chicken, fish, nuts, soy products, eggs and dairy products. Endorphins are natural tranquilizers released through exercise and consumption of chocolate. PEA in chocolate is responsible for the endorphin response that is similar to the feelings experienced with a hug or being in love. It increases libido and acts as a natural anti-depressant. No wonder it is one of the most common comfort foods. [4]

Those prone to mood swings should eat foods in their natural state fruits, vegetables, whole grains, lean protein and dairy sources are good options. Water intake should be a minimum of 10 cups per day. Caffeine and alcohol are diuretics which dehydrate the body and should hence be limited. Too much caffeine has been found to be associated with anxiety, cravings, depression, emotional instability, insomnia, mood swings and premenstrual syndrome. Sugar consumed in excess amounts leads to a high followed by the sugar – blues. Foods that are digested slowly can help avoid mood swings which are associated with fluctuating blood sugar levels. These include foods like rye bread, oats and basmati rice. Instant white rice and water melons are best avoided.

Omega – 3 is a fatty acid whose importance was realized by oxford University scientist Hugh Sinclair. Two seminal studies, the Seven Countries Study and the GISSI study focused on heart disease. They proved that omega -3 does have a protective effect against cardio vascular disease. It is an essential component of the brain including the visual system and it helps alleviate depression. The psychological benefits of omega – 3 are numerous and well researched.[5]

Some of the foods that affect our cognitive functions are listed below:

Vitamin A – deficiencies have been shown to cause significant learning disabilities, especially affecting spatial and memory functions.

Sources: Apples, bananas, dates, guavas, chicken, cottage cheese, beetroots, carrots etc.

Vitamin C – supports memory by reducing brain cell oxidation

Sources: citrus fruits or citrus juices, berries, green and red peppers, tomatoes, broccoli, and spinach.

Vitamin [B.sub.12] – deficiency in this has been linked to slowed cognitive function and possible Alzheimer's.

Sources: Sunflower seeds, tomato juice, avocado, walnuts

Folic acid – Essential to pre-natal brain development. It may help inhibit the action of homocysteine, a sulfur containing amino acid associated with Alzheimer's, Parkinson's disease and stroke.

Sources: Whole grain breads; Fortified cereals; Dried peas; Dried beans; Leafy vegetables; Fruit.

Alpha – Lipoic Acid (ALA) – inhibits age related oxidative stress in the brain, thereby supporting improved memory function.

Sources: spinach, broccoli, beef, yeast (particularly Brewer's yeast)

L-Carnitine – an amino acid which may reduce or inhibit degradation of memory function by reducing oxidative damage to neurons.

Sources: Red Meats, Poultry, Fish, Avocadoes and Dairy Products

Ginkgo Biloba – traditionally regarded as a memory booster.

All these nutrients(except Ginkgo Biloba which is a naturally occurring plant) can be found in various amounts in natural foods. Processed foods take away these nutrients and instead add a whole lot of other ingredients like sodium, unhealthy fats etc which cause physical and emotional damage. [5]

Conclusion:

America appears to be an epidemically obese nation and the danger signals are flashing all over the country. India fortunately still has stuck to some of it earlier eating habits and is therefore not nationally obese. But the challenges of modern day living coupled with the convenience of fast foods seem to be pushing us in a similar direction. The younger generation is hooked to their diet of colas, chips and burgers, a sure recipe to ensure they end up as weight challenged as their American counterparts. This will be followed by accompanying psychological problems.

There is an urgent need to educate people of the benefits of healthy regional cooking. After all, generations of Indians survived without these cognitive deficits or drawbacks on simple dal, roti, *subzi* and fruit. Since we now know the psychological benefits of food, we could also ensure that appropriate foods are sent to disaster struck areas. Certainly, it is those who are in the eye of a disaster like floods, earthquakes, tsunami, etc. who need to be able to fight depression and helplessness more than anyone else. They need to get their brains into a positive fighting mode and face the challenges of a ravaged life.

Food is nature's gift to humankind. Use it naturally as elixir or process it artificially to make it a destroyer.

REFERENCES:

1. Bakhru, H.K. "Diet Cure for natural ailments".
2. Carson, Robert C., Butcher, James N., Mineka, Susan. Abnormal Psychology and Modern Life. Pearson Education. India. 2004.
3. Fleming, Jill. "The food-mood connection" http://www.school-for-champions.com/health/fleming_food_mood. 2004
4. Heatherton, T.F., Herman, C.P., Polivy. J., "Effects of physical threats and ego threats on eating behaviour". Journal of personality and social psychology. 1991.
5. Kesten, Deborah. "Can food alter your mood?"http://www.bbc.co.uk/sn/tvradio/programmes/horizon/fish.shtml
6. Springer, E.A., Winzelberg, A.J., Perkins, R., Taylor, C.B. "Effects of a body image curriculum for college students on improved body image." International Journal of Eating Disorders.

❑❑❑

BOOK REVIEW
JONATHAN LIVINGSTON SEAGULL.
RICHARD BACH.

Ms. Zohra Shaherwalla.

The Gulls who scorn perfection for the sake of travel go nowhere slowly; those who put aside travel for the sake of perfection go anywhere instantly.

Jonathan
Livingston Seagull.

This novel tells the story of Jonathan Livingston Seagull, a Seagull who is seized by a passion for flight. He pushes himself, learning everything he can about flying, until finally his unwillingness to conform results in his expulsion from his clan. An outcast, he continues to learn, becomes increasingly pleased with his abilities and leads an idyllic life. He is then met by two seagulls, who take him to a higher plane of existence, where he meets other gulls who love to fly. He discovers that his sheer tenacity and desire to learn make him "a gull in a million", and befriends the wisest gull in that plane, named Chang. Chang takes him beyond his previous learning, teaching him how to move instantaneously to anywhere else in the universe. Not satisfied with his new life, Jonathan returns to Earth to find others like him, to bring them his learning and to spread his love for flight. His mission is successful, gathering around him others who have been outlawed for Not conforming. Ultimately, one of his students, Fletcher, becomes a teacher in his own right and Jonathan leaves to continue his learning.

THE PLOT

Jonathan Livingston Seagull is a seagull who wants to do more than squawk and grub around on the beach. He wants to soar above the clouds in a quest for perfection and excellence. He spends his days learning about speed and flight, ignoring occasional hunger pangs and stiff opposition from the traditionalists in the flock. But eventually these powerful traditionalists make him Outcast and he is forced to leave the flock and live on the Far Cliffs. He continues to practice and at what appears to be the end of his life he is whisked off (into what may be heaven) by two radiant gulls.

In part two, Jonathan finds himself with others of like mind and discovers that there's still more to learn. His mentor Sullivan and the leader of the flock, Chiang, help him go further in his quest to find perfect speed and exceed his limits. He discovers that he can communicate telepathically and learns to appear and disappear at will.

Once he's mastered these tricks, Jonathan wants to go back to his old flock to teach what he has learned. He meets Fletcher Lynd Seagull who is Outcast, as Jonathan once was, and begins the process of teaching him. Eventually they return to shake up the ideas of the larger Flock (sort of like coming back from the dead, with all the attendant shock). Finally, Jonathan passes the baton to Fletcher and moves on to the next stage (he is one who wants to know whats more to do in life other than the normal grind

Basic concepts of the Rogerian Theory.

Actualizing Tendency: "the inherent tendency of the organism to develop all its capacities in ways which serve to maintain or enhance the organism."

Tendency Toward Self-actualization: the expression of the general tendency toward actualization in "that portion of experience of the organism which is symbolized in the self."

Organismic Valuing Process: "an on-going process in which values are never fixed or rigid, but experiences are being accurately symbolized and continually and freshly valued in terms of the satisfactions organismically experienced"; the actualizing tendency id the criterion.

Conditions of Worth: the valuing of an experience by an individual positively or negatively "solely because of .... Conditions of worth which he taken over from others, not because the experience enhances or fails to enhance his organism."

Positive Regard: perception of some self-experience of another that makes a positive difference in one's experiential field, resulting in a feeling of warmth , liking, respect, sympathy, and acceptance toward the other.

Need for Positive Regard: a secondary or learned need for love, affection and so on.

Unconditional Positive Regard: perception of the self-experience of another without discrimination as to greater or lesser worthiness; prizing acceptance.

The characteristics of a Fully Functioning Individual:

Openness to experience.

Existential living.

Organismic trusting.

Experiential freedom.

Creativity.

Analysis of the book on the basis of Rogers's Humanistic theory.

In Jonathan Livingston Seagull, Richard Bach presents his philosophy of life, symbolically through the travails of a seagull in his search for levels of meaning of life. It is autobiographical, a story of Richard Bach's attempt to find meaning in life and understand his place/significance in the universe.

The novel opens with" It was morning and the new sun sparkled gold across the ripples of a gentle sea". Symbolically it stands for birth and an individual's search/movement towards his inner potential.

Various instances that Richard Bach describes in his brief but powerful novel can be interpreted in a Rogerian phenomenological and humanistic framework.

In Jonathan Livingston Seagull's attempt to perfect his flight, his "unashamed" attempts after failure, his need to learn more than the simplest facts of flight, unlike other seagulls, one can see the `actualizing and self actualizing' tendencies as well as the organismic valuing process. Thus Jonathan follows his inner nature (actualizing tendency) which motivates him to perfect his flight (self actualizing tendency).

Though for other seagulls "it is not flying that matters, but eating" for this gull "it was not eating that mattered, but flight." Thus here we see Jonathan trusting his organismic valuing process and approach those experiences that serve to enhance the self. This trust of one's inner potential/wisdom helps Jonathan to

overcome the conditions of worth set by his parents. "Even his parents were dismayed." "Why Jon Why? Why is it so hard to be like the rest of the flock, Jon". Such statements point to conditions of worth set up by parents and significant others in our lives.

Jonathan is `hungry, happy, and learning' at sea, going towards his self actualization. Only conditions of worth come in the way, like red signal lights. After parents, it is the hollow voice (conditions of worth internalized by Jonathan) which warns him.

"Seagulls never fly in the dark". "I am a seagull; I am limited by my nature." Yet the self actualizing tendency triumphs. "Yet he felt guiltless, breaking the promises he had made himself. Such promises are only for the gulls that accept the ordinary. One who has touched excellence in his learning has no need of that kind of promise".

Even the conditions of worth imposed by society i.e. the "council gathering" couldn't stop Jonathan's flight. Though other gulls remain prisoners of their conditional positive regard, Jonathan Breaks free and reaches "heaven" where there are "so few seagulls". It shows that Jonathan is on the way to becoming a fully functioning person and heaven is a place where one can receive unconditional positive regard. (From Chiang).

Also Richard Bach makes it clear that self actualization is not a destination, and one can never reach it. "heaven is not a place, and it is not a time, heaven is being perfect."

Once a person attains self actualization and is a fully functioning person, free from conditions of worth, he is able to provide unconditional positive regard to others and motivate them towards self-actualization. Thus he trains other sea gulls who want to break free of the conditions of worth.

That all of us, if we practice, can attain self actualization and become fully functioning individuals and experience" No Limits "to our existence.

"It is the inner nature of a seagull to fly and soar high across the vast expanse of the limitless sky."

The use of Rogers Theory in the Process of Counseling.

As individuals, human beings possess the capacity to experience, in awareness, the factors in their psychological maladjustment and have the capacity and the tendency to move away from a state of maladjustment toward a state of psychological adjustment. These capacities and this tendency will be released in a relationship that has the characteristics of a therapeutic relationship. The tendency toward adjustment is the tendency toward self actualization. Psychotheraphy is thus the liberating of an already existing capacity in the individual.

The individual "has the capacity to guide, regulate, and control himself, providing only that certain definable conditions exist. Only in the absence of these conditions, and not in any basic sense, is it necessary to provide external control and regulation of the individual." When the individual is provided with reasonable conditions for growth, the individual will develop his or her potential constructively, as a seed grows and becomes its potential.

Rogers's observation that when clients enter therapy they typically have negative self-concepts; they are unable to accept themselves. However, once such

clients become more accepting of themselves, they become more accepting of others.

Roger explains this concept with the help of the following case.

The case of Mrs. Oak

Mrs. Oak, when she first entered therapy was a house wife in her thirties, had problems with her husband and couldn't get along with her teenaged daughter. There was also a lot of incongruence between her ideal and actual self.

As time went by in the therapeutic process, her self concept changed and the incongruence between her ideal and actual self decreased and the congruence increased. By the end of the therapy several months later she had been divorced from her husband, was getting along with her daughter much better and had taken up a job.

Several other studies likewise support Rogers's proposal that discrepancy between the perceived self and the ideal self is indicative of poor psychological adjustment. In general, the higher the incongruence or discrepancy, the higher degree of anxiety, insecurity, social immaturity, and emotional disorder (Achenbach and Ziegler. 1963; Higgins, 1987; Turner and Vanderlippe, 1958). Furthermore persons with a great discrepancy between the real and the ideal selves are lower in self-actualization than are those with little or no discrepancy.

Conditions of the Therapeutic Process

For therapy to occur the following conditions must be present.

Two persons are in contact. (Jonathan Livingston Seagull and Chiang)

One person, the client, is in a state of incongruence, being vulnerable or anxious. (Jonathan Livingston Seagull)

The other person, the therapist, is congruent in the relationship. (Chiang)

The therapist experiences unconditional positive regard towards the client. (Chiang towards Jonathan Livingston Seagull)

The therapist experiences an empathetic understanding of the client's internal frame of reference. (Chiang towards Jonathan Livingston Seagull)

The client perceives at least to a minimal degree, conditions 4 and 5.

The process of Therapy:

The existence of the conditions listed above results in a process with the following characteristics:

The client (Jonathan) is very free in expressing his feelings, through words and/or actions.

The feelings that he expresses increasingly have reference to himself, rather than others. (the other gulls or the council)

He is more accurately able to differentiate and discriminates the themes of his feelings and perceptions, his experiences are more accurately described.

He more openly expresses those feelings which bring out or show more freely the incongruity between certain of his experiences and his concept of self. (I want to fly but am limited by my nature)

He experiences fully, in awareness, feelings which have in the past been denied to awareness, or distorted in awareness. (Seagulls fly for food but I want

to do it because I want to reach perfection.)

His concept of self becomes reorganized to assimilate and include these experiences which have previously been distorted or denied in awareness.

As reorganization of the self-structure continues, his concept of self becomes increasingly congruent with his experiences. Defensiveness is decreased. (I can do it thinks Jon after meeting Chaing.)

He becomes increasingly able to experience, without a feeling of threat, the therapist's unconditional positive regard. (Chaing the therapist)

He increasingly feels an unconditional positive self-regard. (trusting oneself)

He increasingly experiences himself as the locus of evaluation.(self is responsible)

He reacts to experience less in terms of his conditions of worth and more in terms of an organismic valuing process (his gut feelings)

Why I choose this book

I choose this book because I think it is a wonderful but at the same time a very simple book which tells u to follow your dreams. If you think you are right and believe in what you are doing and your dreams, even if what you are doing is not normal in the eyes of people. If you believe that you get some special pleasure out of doing things you do you should continue doing those things even if you are not accepted by the people around you.

There are people who live by the rules set up by the society and are continuously under its pressure and do things that is acceptable by the society. There are people who want to follow their heart, want to better themselves, who want to experiment and learn and gain knowledge and don't succumb to societal pressures.

Jonathan Livingston Seagull tells the story of such people. It is a book which inspires you to achieve your goals and fulfill your dreams.

How this novel has inspired me.

This novel has been very influential for me. I have been inspired by Jonathan's pursuits in the face of failure and fear of negative evaluation by others. Whenever I doubt myself and my abilities, especially when I begin something new, I remind myself of the little bird who overcome so many obstacles to attain what he believed in. the idea is to do what you believe in. Also the idea of being guided by people who have achieved their goals in life is important.Chaing and later Jonathan himself accept others as they are and at the same time inspire one towards self-actualization. Having attained actualization one can motivate others too towards actualization. Thus it is not only self growth but also the growth of others that are linked. This way I can contribute to the lives of people I love and value.

"If it's never our fault, we can't take responsibility for it, if we can't take responsibility for it, we'll always be its victim."

Richard Bach in Running from Safety.

❑❑❑

WOMEN IN INDIAN SOAP OPERAS

Ms. Twinkle Sanghavi

From ancient time till now women has pass through the long journey, of change though in every stage of change women has faced tremendous challenges.

If in a quick look we see than during ancient time they were given the duties of upbringing of children, worshiping their husband, following rules and regulations laid by the society and the most difficult task of maintaining the silence against the injustice. It is not also wrong to say that discrimination against women does now not exist; rather it is better to say that it is a global phenomenon. If we talk about the third world country than one can observe poverty, ignorance, deprivation of the basic necessities of life and the transition from traditionality, modernity has worsened the situation.

Like M.N. Srinivas concept of sarskrtization where every thing was changing for betterment like the way of dressing, food habits, and importance to education above all the most important thing was people's readiness to change their existing situation, except the women's condition that is deteriorating day by day.

The need of Empowering women was much understood before than now and for which different personalities like Swami Vivekanand, Jyotiba Phules, Mahatma Gandhi has worked.

India has always faced the problem of gender discrimination when that will be eliminated from society women will automatically be treated as equal to men.

It does not mean that at present women don't enjoy the equal status but change is well better known as `changed' when whole society excepts it.

Apart from efforts of social worker, govt. efforts, Education system. And Communication has played the important role in improving the status of women.

In Primitive Society the way of entertainment use to be simple like singing folk songs together or dancing etc. but as society progress from primitive to complex relationship also takes shape of secondary form where people's behavior is more formal and self centered there is no time for each other in this scenario of time the work of entertainment is by and large taken by the Television, Print Media, Radio, Films, Dramas etc. One can put all this in a single and simple word "Mass- Media".

WOMEN AND MEDIA : -

Media has played an important role in the development of women's status in the past and present society.

Media has not only tried hard in depiction of women's real situation but also helped in raising the voice of women against injustice, inequality, gender discrimination, social evil, peoples thinking, their expectation etc. through media like different mass of communication.

Though such efforts has not really been proved enough.

Some how media has also not been able to change the deep-rooted stereotype position of women for e.g. there are numbers of magazines printed for the women. Where they talk about women's empowerment at the same time there will be another 2-3 article which will teach women how to compromise with husband or family etc. If we talk e.g. of Advertisement then in consumers world any product

that has to be sold like salt, oil, soap they use women's face, body etc. but at the same time now the commercialization of the product has reached to stage where the product for man like shaving cream, perfume, alcohol is also been sold by keeping women in centre where the women's sexuality is given un due importance when it is not require.

It's better not to comment on films because it is all together different means of communication world, it has its own ups & downs.

Print Media has also shown their sympathy towards women but only when there are cases of bride burning, rape etc. Which use to be on front page but now it has been observed that from last so many years it has changed its page from front or 1st page to inner pages.

Radio as another means or media plays its role slowly slowly by providing awareness on certain women's related issues like family planning, abortion of girl child etc.

If we talk about Television than in today's life it has become an important part of most of the families here instead of concentrating on Television as a whole we will select the Indian Soap Operas.

WOMEN IN INDIAN SOAP OPERAS:-

Televisions first come to India in the form of Doordarshan (DD) on September 15, 1959. It is the National Television Network of India and also one of the largest broadcasting organizations in the world.

Initially the Indian T.V. conditioned by male producers who could not get out of the patriarchal, male oriented frame mind and could not tackle the women's related issue. Studies shows that Doordarshan was unsuccessful but then recognisational change in the serial occured during 1984 "Hum Log" which was talking about promotion of family planning, improving status of women, all this was conveyed through the action of key characters. Then there was a serial named "Buniyaad" which also tackled very beautifully, the women's issues of that time like women's education, widow remarriage, love marriage etc. Doordarshan (DD) telecast an even serial like "Rajani" was to empower women's status.

There was also a serial named "Udan" which was totally in connection with carrier-oriented women. Where a rural girl became IPS Officer and when no importance was given to marriage or marriage related issued.

Then around in early 90's the private channel entered in the world of T.V. and these private channel started off women oriented serials. During this period a number of women producers director dominated the T.V. channel and these was unnumberable serials on women. Which was taking about women's empowerment in all spheres like economic, social, decision-making power etc. serials like Swasbhiman, Shanti, Aurat, Tara. There were also serials which talked about the women's sacrifice and keeping silence of there injustice like Amaant, Heena, Saans etc.

Marital affairs and undue importance is given to women's beauty, jewellery, make-up even serials like Jassi where the efficiency of women was over covered just by the ordinary look. T.V. serial. In such contemporary society where beauty was suppose to consider not important.

Themes of soap opera have been changing from time to time according to the need of the society.

There has been drastic change in the characters of women. There are good and evil characters in the serials. Good women are those who tolerates all injustices, humiliation and still stands by their family who will fight with enemy or family by staying in the limits of tradition where as negative characters were shown inhuman, emotionless and cruel which actually creates hatered against the character in general Payal & Pallavi of Kyonki Saas Bhi Khabhi Bahu Thi, Kamolika of Kasoti Zindgi Ki etc.

SOAP OPERAS AND SOCIAL CHANGE :

Soap Operas have bought over all change in the status of women in society. Some how this daily serials has enforced the development of women in all different field of life like education, gender, discrimination, equality, marriage, families expectation, Economic independence etc. Now socially the role and status of women has changed to certain extent for the betterment of women's condition. It has also created better understanding for the women in this patriarchal system of society. It also promoted the family harmony, kinship system, religion, rituals and customs.

At the same time as a two sides of one coin soap it has brought change in the morals and values and change in the culture by depiction of wrong values so beautifully that people get influence by such things like extra marital affairs, illegitimate children, 2-3 marriages of main characters live in relationships. Some how in terms of making the serials more popular writer, director and producer have forgotten their duty towards the society.

Change in one important level of the society brings change in all levels of society. The social change through T.V serials has bought the major change in feminism it is difficult to say good or bad, right or wrong but some how it has been noticed that it is not whole heartedly accepted by the society.

People's expectations has also arise by soap operas they want their `Bahu's' to be all rounder in all stream who can take care of house hold problem and business related problem at the same time keep her silence maintain on the wrong allegations which are put on her by her family member's etc.

CONCLUSION : -

T.V. is considered as the most accessible form of entertainment for major audience. Television also has the most of its audience in women section not only the viewers but even director producers and main character of story is around the women. Actually speaking the regular screening of Soap Opera has become the important part of the Indian families. It has that pull power which can attract all age section of the society.

References :

(1) Women Media Discourse : Challenging feminist
Ed. by Kiran Prasad
(2) Women in Media : Today and Tomorrow
Ed. by Mukta Mittal
(3) www. mouthshut.com
(4) www. google.com
(5) www. Indiantelevision.com

❑❑❑

'LET A HUNDRED FLOWERS BLOOM' – A STUDY ON CHILD LABOUR IN DEONAR DUMPING GROUND

MS. KINJAL JANI

Children are blooming flowers of the society which is a garden. It is, therefore, a duty on the part of the members of society to protect these flowers from the damaging effects of excessive exposure to heat, cold & rains & also not to pluck them to satisfy their momentary whims.

Yes, Child Labour is an universal phenomenon. `The number of working children is surely in the hundreds of million globally. Studies in some countries suggest that the number of street children is growing, just as the use of child labour continues to expand, often in hazardous & damaging conditions. [1]

The term child labour, is at times, used as a synonym for `Employed Child' or `Working Child'. In this sense it is co-extensive with any work done by a child for gain. But more commonly than not, the term child labour is used in a perjorative sense. Thus Homer Folks, the chairman of the U.S. National Child Labour Committee, defined child labour as

" .... any work by children that interferes with their full physical development, their opportunities for a desirable minimum of education of their".

V.V. Giri has distinguished two senses of the term "child labour'. [2]

The term child labour is commonly interpreted in two different ways, first, as an

economic practice and secondly, as a social evil. Thus, child labour, in a restricted sense, means the employment of children in gainful occupations which are dangerous to their health and deny the opportunities of development.

On the basis of a study, survey and observation conducted as a research project (March – April 2005-06) it was found that in 2001 the Mumbai cities garbage dump was 6250 tonns per day. There are totally three dumping grounds in Mumbai viz :- Deonar, Gorai and Mulund. Each of these dumping grounds are spread over an area approximately 175 acers to 180 acers. The total tonn of garbage that is dumped in these grounds is 1000 tonns. This is approximated to be 12,000 tonns per day by the year 2010.

The waste dumped here contains everything from dry garbage – plastic bags, medical waste, kitchen waste & others like in Deonar – the waste of the slaughter house besides it. The need of children as labourers comes here. All the dumping grounds have a particular way of processing the garbage. But it is very very essential at first to segregate this garbage. As it is cheapest & easily available of all other labourers – these children are hired as labourers to segregate this garbage.

DEONAR – the largest dumping ground in Mumbai, an interview was conducted of the children who work there & it was found that the following can be enumerated as the reasons as to why child- labour is flourishing in this sector. (Due to lack of co-operation from Gov't. officials it was difficult to find the exact data)

In India, where the problem of **POVERTY** is widespread, it has forced the parents to send their children to seek employment. Says Ashfaq Sheikh (10 yrs.) employee at the Deonar dumping ground

`Diseases & other contingencies needs extra money & our

employment is resorted to as an easily accessible method to bring in that money'.

At times it also acts as a supplementary income to the family.

While some claimed that they have **MIGRATED** from the interior areas of the state. Their parents were still unable to find a job. In the meanwhile when they realized that the other children in their neighbourhood went to the nearby dumping ground to pick / segregate garbage, they immediately employed them there. While some parents work as domestic servants & eke living for the families livelihood– they have to work to pay the rent of their house.

Children at times act as **bread winners of the family**. Problem of child labour is not the problem in itself, but it is the problem of maintenance of child & the living wage of the adult wage earner so that they should maintain their family at adequate standard. It was observed that parents forced their children to take-up this employment because their own working power was low & not much legal hassels were involved here.

"Child Labour is a source of income for poor families". Study conducted by ILO. [3]

[Indian Labour Organization]

Treating children as beast of burden in large families is one of the cause of child labour. It is very essential for all those who think more number of children are a must in the family.

It means that only one qualified and intelligent son is better than hundred illiterate foolish sons. As millions of stars cannot remove gloom which can only be removed by one moon. Thus, with one or two children it is possible to provide all facilities which are necessary for their mental, physical and social growth.

Child labour is a **cheap commodity**. When the employers were asked, at first they denied the fact, but later on accepted that a lot of work can be done by the children in their establishment and this labour of children is a very cheap labour in comparison to that of adults. Many a times the children enter illegally in the ground, pick- garbage like plastic container, glass bottles, bags etc & sell it outside to get money. They are the one's who are not employed & hence resort to such means. Says Qurban Sheikh (11 yrs.) employee at the Deonar dumping ground.

I mainly look out for milk bags, plastic bottles & containers as garbage traders demand these. I generally earn Rs. 20 a day, if I find enough materials".

Besides, illiteracy & ignorance on the part of the parents as well as the children

---

1. A UNICEF Source Book on the Occasion of the World Summit for Children Children & Development in the 1990's, New York, p. 199 needed recreation".
2. V.V. Giri, Labour Problems in Indian Industry, P. 360

makes them easy prey in such occupations. Thus they are converted into labourers of low wages for all the rest of their life. A few of the many labourers working there confirmed the fact that their parents at home were not aware that they were working there. They leave home in the name of school & end up here as rag- pickers. They are paid somewhere around Rs. 10-15 (per kg.) of what they collect on a daily basis. This would serve as their pocket money which they spent on their own wish.

Effects on the children who work on these dumping ground : -

When they set to work, they are given a time span in which they have to return with whatever they have managed to collect. Payment is made on kg's. of collection. The major consequence is the **HEALTH HAZARD** which needs to look upon. It is very essential for us to know that effects on their health may not necessarily be short-term, but long-term as well.

A majority of them were **UNDER NOURISHED**. They looked pale & weak which was quite justified from the fact that they barely managed one meal per–day.

While segregating the medical waste, many injection needles, acid bottles & other syringes which are open, left the small palms & **HANDS BLEEDING WITH DEEP BRUISES.**

The dumping grounds have a foul smell which makes it next to impossible for staying there even for a minute. But long exposure to this unwanted smell leads to **PROBLEMS RELATED TO BREATHING**. Short-breadth, tetanus in the short-term & asthama, bronchitis in the long run are the diseases they suffer from.

Cases were reported in the past as **FOOD POISONING** whereby these children happened to consume biscuits & other food products which were lying in the garbage heaps. These food packets were not broken [already in the expiry date] & hence these children consume it at the cost of their health.

NOT GETTING TREATMENT ON TIME causes diseases related to skin. Bruises & open cuts on the palms causes rashes & marks. Besides a long time exposure to this dirt without any protection like gloves etc. causes various skin diseases which gradually spread throughout the body.

The combustible substances in the garbage heap catches fire naturally due to the heat of the sun. This goes on continuously (day & night), as the authorities don't have much provision of water & sand to extinguish this fire. The smoke coming out from there is the worst cause of asthma – Every house around the area of dumping ground have asthamatics. What worsens the situation all the more is the fact that they don't get treated well.

Suggestions / Recommendations :-

The eradication of the problem is a long process, more so in a segmented economy like ours, where the organized sector is considered to be a `citadel' since workers here are protected by trade unions, laws, various insurance schemes etc & therefore the factory managers find it profitable to sub- contract the child labour. Thus, the structure of labour laws in the country instead of protecting the vast majority of labour has only succeded in expanding it.

---

3. Alain Horice, Child Work Poverty & Underdevelopment, ILO, Geneva, 1981, P. 136

POVERTY ALLEVIATION should be the first step taken up to curb child labour. **PROVIDING PROPER WORKING CONDITIONS** to children should be fulfilled. (Factories Act). Since it is usually the street children who are exploited, **NGO's** can play an important role by providing shelter, access to counselling, health services, non- formal education, protection against urban predators etc.

Neera Burra States:-

"Child Labour impact assessment be made mandatory, so that they do not unintentionally create situations which worsen the situation of child labour".[4]

FREE & COMPULSORY EDUCATION is necessary for the elimination of child labour. Compulsory education means that for atleast a few hours the children would mandatorily have to remain in school. **GOVT'S, THE MEDIA & NGO's** should take steps to inform children, parents, employers & other about the dangers of child–labour abuse, the rights of working children & the laws & regulations in force in the country.

The potentials of mass media & the electronic media ought to be used to the maximum to highlight the problem. **NGO's** ought to pressurize the Gov't to implement concrete programmes for the early eradication of child labour. Some **VOCATIONAL COURSES** in the school itself like carpentry, candle making etc whereby they can **EARN WHILE THEY LEARN** should be implemented.

Steps Taken By the Government:-

The dumping ground is up to its brim. Moreover, the Supreme Court has ruled that duping at these grounds (Deonar, Gorai & Mulund) should stop. The Britan Mumbai Muncipal Corporation (BHC) has plans to make use of the 142 hectares of land near Kanjur Village, which will help them stop dumping at these grounds. Segregation at source is also going to be compulsory. All this will ultimately put a stop on the labour force working is these grounds.

Ragpickers should get their due. The programme by the NGO's Stree Mukti Sangathana have plans to issue Id- cards to about 150 city based rag – pickers. If this happens then it would be a wonderful payback of their hard–work. They have been neglected for long. These organizations have provided them with employment & dignity of labour. They are at the bottom rung of the society & face humiliation & disregard from the public. After getting Id's women can look forward to raised income levels which would help them enhance their standard of living. They should also be provided with precautionary apparatus such as hand gloves, plastic gloves & gowns & face mask for protection from health hazards.

"On grounds of human rights protection I call for total
abolition of child labour by the yr. 2000 AD".

This was a statement made by our ex- Prime Minster in 1994, in his reply to the discussion on the notion of thanks on Predident's Add. in the Lok Sabba / Rajya Sabha.

Though child labour is a universal phenomenon, India is a significant exception being having the largest number of child labourers in the world. The grinding burden of poverty has made reliance on their children's economic contribution as an essential part of their survival. The states have been making continuous efforts enacting various legislations & **NGO's** are playing their own vital role for these tiny hands but still, there is a long way to go.

".....hope that the closing years of the 21st century would see us keeping the promise made to our children by our constitution about a half century ago'.

Supreme Court – 1996 :

Let the child of the coming century find himself into that `heaven of freedom' of which our poet laureate Rabindranath Tagore has spoken in Gitangali.

References : -

1. Jaiswal Prachi, Child Labour – A Sociological Study, Delhi, 2000.
2. Chandra Jinesh, Kulstrestha, Child Labour in India, New Delhi, 1978.
3. Children and Development in the 1990's – A UNICEE Source Book on the Occassion of the World Summit for Children, New York, 1990.
4. Giri V.V., Labour Problem in Indian Industry.

❑❑❑

4. Neera Burra, Bom to Work : Child Labour in India, Oxford University Press Delhi, 1995, P. 41

દલિત સાહિત્ય અને સમાજશાસ્ત્ર

Ms. Meghna Mehta

ભારતીય સમાજ વ્યવસ્થાની રચના વિવિધ સ્તરીકરણ દ્વારા અસ્તિત્વમાં આવી છે. અહીં સમાજમાં દરેકે દરેક વ્યક્તિનું જ્ઞાતિ અને વર્ણને આધારે સ્તર રચનામાં ઊચ્ચ અને નિમ્ન સ્થાન જોવા મળે છે. આ સ્થાનને આધારે વ્યક્તિનો સામાજિક દરજ્જો વ્યવસાય અને લગ્ન સંબંધ નક્કી થાય છે. ભારતીય સમાજનું ઘડતર કરવામાં તેને વધુ વ્યવસ્થિત કરવામાં અને નિયંત્રિત કરવામાં, જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.

વર્ણ અને જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા

હંમેશા વર્ણ અને જ્ઞાતિને એકજ માની લેવામાં આવે છે. કારણ કે વર્ણ પ્રાચીન સમયથી પ્રચલીત હતો અને કાલાન્તરે વર્ણમાંથી જ્ઞાતિની ઊત્પતિ થઈ. વર્ણનો અર્થ વ્યવસાયથી થાય છે. જેમાં વ્યક્તિને પોતાની યોગ્યતા અનુસાર વ્યવસાય કરવાની અનુમતી હોતી નથી. પહેલા એક સમાન વ્યવસાય કરવા વાળા લોકોને એક સમાન વર્ણના ગણવામાં આવતા હતા. વર્ણનો એક અર્થ રંગભેદથી પણ કરવામાં આવે છે. એકજ પ્રકારના શરીર રંગવાળાઓને એકજ વર્ણના માનવામાં આવતા. પુરાણોમાં ઉલ્લેખ છે કે બ્રાહ્મણો ગોરા વર્ણના, ક્ષત્રિયો લાલ વર્ણના, વૈશ્ય પીત વર્ણના અને શુદ્રો કાળા વર્ણોના હોય છે. વર્ણ વ્યવસ્થામાં બ્રાહ્મણો સૌથી ઉચ્ચ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. અને શુદ્રોને નિમ્ન સ્થાન આપવામા આવ્યું છે.

ભારતીય સમાજમાં પરંપરા અને આધુનિકતા

વર્તમાન સમયમાં ઔદ્યોગિકરણ, શહેરીકરણ, પાશ્ચાત્યકરણ જેવી અનેક પ્રક્રિયાઓએ આપણને એક આધુનિકતા પ્રદાન કરી છે. આપણે હવે જ્ઞાતિવાદ, વંશવાદના વાડામાંથી મુક્ત થવા લાગ્યા છે. પરંતુ આ વિકાસ અસમાન છે. એક તરફ શહેરી સમુદાય જે અતિ આધુનિક અને વધુ મુક્ત સમાજ છે. જ્યારે બીજી બાજુ ગ્રામીણ અને આદિવાસી સમુદાય જે હજુ એવું જ જીવન વીતાવે છે. જે ૫૦ વર્ષ પહેલા હતું. ત્યાં હજુ પણ જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા, પરંપરા, વર્ણવાદ, પવિત્રતા અને અપવિત્રતા જેવા તત્વ પ્રબળ રીતે વર્ચસ્વ ધરાવે છે. આપણા દેશની આ એક કરુણતા છે કે સમાજનો એકભાગ સંપૂર્ણ વિકસિત અને આધુનિક છે. અને બીજો ભાગ હજુ સુધી જાતિ, વંશ, જ્ઞાતિ અને ધર્મના વાડામાંથી બહાર નથી આવ્યો. અત્યારે પણ સમાજમાં દલિતો સાથે અસ્પૃશ્યો જેવુ વર્તન કરવામાં આવે છે.

વર્તમાન સમાજમાં દલિતોની સ્થિતિ

વર્તમાન ભારતીય સમુદાયમાં પણ ઘણા ગ્રામીણ વિસ્તારમાં દલિતોની ઉપેક્ષા થાય છે. તેને સવર્ણો દ્વારા થતાં અત્યાચારો ભેદભાવો અને અમાનવીય વર્તનનો ભોગ બનવુ પડે છે. દલિત સંજ્ઞાની વ્યાખ્યા કરતા ધીરેન્દ્ર મહેતા કહે છે. 'દલિત ઉપેક્ષિત સંજ્ઞા છે. જે કોઈ અસ્તિત્વ દ્વારા દબાય તે એક અર્થમાં દલિત કહેવાય.' દલિતોને માનવ અધિકારની રીતે ન્યાય મળ્યો નથી.

સાહિત્યનો સમાજશાસ્ત્રીય અભિગમ

માનવ આંતરક્રિયાનો માનવ સમાજ રચનાનો વર્તમાન સામાજિક સમસ્યાનો અને સમાજમાં આવતા પરિવર્તનનો અભ્યાસ કરવો હોય તો આપણે પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણ પ્રશ્નાવલી કે મુલાકાત જેવી

અન્ય સંશોધન પદ્ધતીનો ઉપયોગ કરીને માહિતી મેળવી શકીએ. પરંતુ આપણે પ્રાચીન સમાજનો અથવા કોઈ એવા પાસાનો અભ્યાસ કરવો હોય જેનો પ્રત્યક્ષ સંપર્ક ન થઈ શકે તો તેવા સમયે તે કાળના સાહિત્યમાં અને ઈતિહાસમાં જે રીતે માનવ વ્યવહારનું અને સમાજ વ્યવસ્થાનું વર્ણન કર્યું હોય છે. તેનો આધાર લઈને અભ્યાસ કરી શકાય છે. સાહિત્યિક કૃતિઓમાં વિવિધ પાત્રો જે રીતે વર્ણવ્યા હોય છે. તેના સ્વભાવ, દેખાવ, બોલી, પહેરવેશ, વાતાવરણ, ઉત્સવોનુ આગવુ મહત્વ વગેરે દ્વારા આપણે તે સમાજ રચનાનો સૂક્ષ્મ રીતે અભ્યાસ કરી શકીએ છીએ. સાહિત્યમાં જે રીતે સમાજ દર્શન કરાવવામાં આવે છે, તેવુ પણ હોય શકે કે તે ફક્ત લેખકની કલ્પના વિચારો માંથી પ્રગટ થયું હોય. પણ કોઈ પણ વિચાર કે કલ્પના શૂન્ય અવકાશમાંથી નથી આવતા તે આપણી આજુ બાજુની સામાજીક પરિસ્થિતીમાંથી જ આવે છે. તેના સર્જનમાં વર્તમાન સામાજિક પરિસ્થિતીની અસર હોય છે. તેમાં થોડે ઘણે અંશે અતિરેક અથવા અવાસ્તવિકતા હોય છે. તેમ છતાં પણ સમાજની જટીલ વાસ્તવિકતાને સમજવા સાહિત્યનો એક માધ્યમ તરીકે ઉપયોગ સમાજશાસ્ત્રમાં થાય છે.

દલિત સાહિત્ય

'દલિત સાહિત્યને અસ્પૃશ્યતા અને ગુલામી સામે આડવેર છે. વિષમતા અને દુ ખો સામેય એને દુશ્મનાવટ છે. જ્યાં સુધી આ મુલક સંસારમાં અસ્પૃશ્યતા અને દાસત્વ રહેશે ત્યાં સુધી દલિત સાહિત્ય પણ એની સામે ઝઝુમતુ રહેશે. માનવને દેવ, ધર્મ અને દેશથીય અદકા સ્થાને સ્થાપીત કરે, જાતિ તથા વર્ણનો કઠોર વિરોધ કરીને માનવને મુક્ત કરીને પુરસ્કૃત કરે. પ્રતિષ્ઠિત કરે એ સાહિત્ય જ સાચુ દલિત સાહિત્ય છે.' સમાજમાં પ્રવર્તતા વર્ણ ભેદને લોકો સમક્ષ રજુ કરવા, લોકોનું ધ્યાન ખેંચવા અને વાસ્તવિકતા લોકોની સામે લાવવા માટે દલિત સાહિત્યનું સર્જન કરવામાં આવ્યુ છે.

દલિત સાહિત્યનો જન્મ સામાજીક અસમાનતા, અસ્પૃશ્યતા, અત્યાચારો, ધર્માધતા વગેરે અનિષ્ટો સામે આક્રોશ વ્યક્ત કરવાના ભાગ રૂપે થયો છે. દલિત સમાજના દુ ખ, દર્દો, વેદનાઓ, નિસહાયતા, દયનીયતા વગેરે પરિસ્થિતીઓનુ દલિત સાહિત્યમાં આગવી રીતે વર્ણન થયુ છે. જે વિષયને સામાન્ય લેખીને ઉપેક્ષા થતી હતી તે વિષય વસ્તુને દલિત સાહિત્યકોએ નવા જ ઘાટે રજુ કરી છે. દલિતોની પરિસ્થિતી તેઓની બોલી. જીવનશૈલી તેઓની અજ્ઞાનતાને સાહિત્યકારોએ આગવી રીતે લેખી છે. તેઓએ પોતાના સર્જનમાં દલિતોની સામાજિક પરિસ્થિતિનુ નાટચાત્મક અને રસમય રીતે પ્રસ્તુતીકરણ કર્યુ છે. અને આ દ્વારા સમાજશાસ્ત્રને એક નવી દિશામાં અભ્યાસ કરવા માટે ધ્યાન ખેચ્યુ છે. સમાજશાસ્ત્રીય દષ્ટિથી જોઈએ તો વિવિધ દલિત સાહિત્યકારોએ દલિતોની વાસ્તવિક પરિસ્થિતી રજૂ કરી ને સમાજમાં તેની પ્રત્યે માનવતા અને સહાનુભૂતિના વલણો વિકસાવ્યા છે.

ગુજરાતી દલિત સાહિત્યનો ઈતિહાસ

ગુજરાતી દલિત સાહિત્યની શરૂઆત મરાઠી દલિત સાહિત્યની પ્રેરણામાંથી થઈ. મરાઠી દલિત સાહિત્યમાં જ્યોતીબા ફૂલે અને બાબા સાહેબ આંબેડકરની વિચાર ધારાનો પ્રભાવ દેખાય છે. દલિત સાહિત્યમાં સમાજમાં આર્થિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને રાજકીય રીતે કચડાયેલા હડધૂત કરેલા લોકોના વિદ્રોહનું વર્ણન છે. ધર્મના આંચળા હેઠળ પાંગરતી રહેલે અસ્પૃશ્યતાની વિષયવેલના છે.

ડો. સુરેન્દ્ર દોશીના મતે કહેવાતા બુદ્ધિજીવી, ચક્રવર્તી, મહાકવિ, પંડિત, તત્વચિંતક સંત કે પંથની આવી સંવેદન શૂન્યતા આખા વિશ્વમાં બીજે ક્યાંય જોવા નહી મળે. આની પ્રતિક્રિયા રુપે દલિત સાહિત્યનો જન્મ થયો છે.'

ગુજરાતમાં દલિત સાહિત્યનો ઉદ્‌ભવ પદ્યમાં થયો હતો. ૧૯૭૫માં દલિત પેન્થર્સનુ 'પેન્થર' માસિક શરૂ થયું. એમાં દલિત કવિતા પ્રગટ થતી હતી. પછી સમય જતા દલિત બંધુ, દલિત મિત્ર, મંથન, કાળોસુરજ, જેવા સામાયિકાએ અન્યાયી સમાજ વ્યવસ્થા સામે અવાજ ઉઠાવ્યો.

કવિતાના મુકાબલે દલિત લેખકોએ ગદ્ય ઓછુ ખેડ્યું છે. વાર્તાઓ અને નિબંધો પ્રસંગપાત લખાયા છે. બાબા સાહેબ આંબેડકરના જીવન ચરિત્રના બે ભાગ અનામત વિરોધી આંદોલન સામે ગુજરાતમાં અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિના લેખો, રમેશ પરમારનાં પ્રાસંગિક લખાણો, વાલજી પટેલે લખેલુ 'જલતુ જેતલપુર' વગેરે પ્રકીર્ણ સાહિત્યને અલગ રાખીએ તો સર્જનાત્મક પ્રકારોમાં વાર્તા અને નવલકથામાં દલિત લેખકોનું ખમીર પ્રગટ્યું છે. એમ કહી શકાય કે રમણલાલ દેસાઈની 'દિવ્ય ચક્ષુ', સ્નેહરશ્મિની 'અંતર પટ', સોપાનની 'પ્રાયશ્ચિત', ઈશ્વર પેટલીકરની 'કલ્પવૃક્ષ', પિનાકિન દવેની 'પ્રલંબ પંથ' કે વર્ષા અડાલજાની 'ગાંઠ છૂટવાની વેળા' જેવી દલિતેતર લેખકોની અનેક નવલકથાઓમાં અને નવલિકાઓમાં પણ દલિતોની સમસ્યા સ્થાન પામેલ છે.

દલિત વાર્તાકારોમાં જોસેફ મેકવાન, મોહન પરમાર, દલપત ચૌહાણ હરિશમંગલમ, હરિ પાર, અરવિંદ વેગડા, શિરિષ વાઘેલા, નરસિંહ પરમાર, પથિક પરમાર, યશવંત વાઘેલા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં જોસેફ મેકવાન શ્રેષ્ઠ છે. તેમના કહેવા મુજબ 'જોવા દોરી' નામની તેમની વાર્તા પહેલી દલિત વાર્તા છે. 'વ્યથાનાં વીતક' માં તેમણે દલિત સ્ત્રી પુરૂષોના શોષણની હૃદયવિદારક કથાઓ કહી છે. પ્રત્યેક કથામાં વાચકના ચિતમાં ચોટી જાય છે. આ બધા દલિત સમાજમાં જીવતા દુર્ભાગી સ્ત્રી પુરુષો છે. પટેલો અને બીજા સવર્ણો હરિજનોને માણસ તરીકે નહી પણ માલિકીની જણસ તરીકે ગણી ને તેમની તરફ વર્તન કરે છે. તેમની સ્ત્રી પર બળાત્કાર એ સામાન્ય ઘટના છે. તેઓને વારંવાર હડધૂત થવુ પડે છે. એમ જોસેફ તેમની વાર્તામાં હેતા હેઝલ લક્ષ્મી જેવી નારીઓને બળાત્કારનો ભોગ બનતી બતાવે છે. આમ વિવિધ વાર્તાઓનો સમાજશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિકોણથી અભ્યાસ કરીએ તો દલિતો અને અસ્પૃશ્યસ્યોને સમાજમાં ભોગવા પડતા અન્યાય, અત્યાચાર અને શોષણના દર્શન થાય છે. જે આપણા સમાજની પછાતતા ને દર્શાવે છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં દલિત લેખકો અને અન્ય લેખકો જેમાણે દલિત સાહિત્યમાં યોગદાન આપ્યું છે. તેમનો જો ઝીણવટપૂર્વક અભ્યાસ કરવામાં આવે તો તે બન્ને વચ્ચે ઘણુ અંતર જોવા મળે છે. દલિત વર્તકિાર અને સર્જકો પોતાના જીવાતા જીવનના રોજિંદા અનુભવોનું ભાથું લઈને આવે છે. એમની વાર્તાઓમાં એમના સામાજિક અને કૌટુંબિક તેમજ આર્થિક જીવનની નિજી સંવેદનાઓ પ્રગટ થાય છે. દલિત લેખકોના લખાણોમાં સવર્ણો પ્રત્યેનો આક્રોશ વધુ તીવ્ર રીતે દેખાય છે. તે પોતાના લખાણ દ્વારા ક્રાંતિ લાવવા માગે છે. આમ દલિત લેખકોના લખાણોમાં જે તીવ્ર આક્રોશ જોવા મળે છે. તે અન્ય લેખકો દ્વારા લખાયેલા દલિત સાહિત્યમાં નથી જોવા મળતો. તેઓના લખાણોમાં દલિતોની દબાયેલી, કચડાયેલી વેદના છતી થયા વગર રહેતી નથી.

દલિત વાર્તાઓમાં દલિત સમાજનું વર્ણન

દલિત પીડીત સમાજની પણ અનેક સમસ્યાઓ છે. આ સમાજની સમસ્યાઓને અનેક

સર્જકોએ પોતાની વાર્તામાં રજુ કરી છે. તેમાં પણ દલપત ચૌહાણની 'બદલો', 'હરી પારની સોમલી, હરીશ મંગલમની 'દાયણ' અને મોહન પરમારની 'નકલંક' વાર્તા નોંધનીય છે. આ વાર્તાઓમાં ગ્રામીણ બોલી તેના આગવા પરીવેશમાં પ્રયોજાયેલી છે.

'બદલો' વાર્તા વાસ્તવિક ઘટનાઓની ચોટાદાર વાર્તા છે. લેખકે અસ્પૃશ્ય હોવને નાતે જે અનુભવ્યું તેને તળપદી ભાષામાં વાર્તા રૂપે કંડાર્યુ છે. લેખકે છપ્પનીયા દુકાળની પરિસ્થિતીને સમાજના સંદર્ભમાં નિરુપીને પ્રવર્તતી વિષમતાનો તાગ મેળવ્યો છે. વાર્તાનો નાયક અસ્પૃશ્ય છે. અને બીજુ પાત્ર દરબાર વજેસંગનુ છે. વજેસંગ ગોકળને વગર વાંકે મૂઢમાર મારે છે. ત્યારે સવર્ણોનો દુબળા જાતી પરનો અત્યાચાર છતો થાય છે.

દાયણ વાર્તામાં લેખકે સમાજમાં પ્રવર્તતી અસ્પૃશ્યાતાનુ સુંદર રીતે વર્ણન કર્યું છે. બેનીમા જે અછૂત હોવા છતાય એક દાયણ તરીકે ગામના પ્રત્યેક ઘરમાં પ્રવેશી શકે છે. ગામની સ્ત્રીઓને સુવાવડ કરાવી શકે છે. પણ જાહેર જીવનમા એ જ બેનીમાને સવર્ણો અડતાં અભડાયા છે. અહીં સવર્ણોને ગરજ કે સ્વાર્થે વખતે આભડછેટ નડતો નથી. તેનું ચિત્રાત્મક વર્ણન દાયણ વાર્તામાં કરવામાં આવ્યું છે.

આ રીત દલિત સાહિત્યમાં સવર્ણો પ્રત્યેનો આક્રોશ અને આંદોલન રસમય રીતે વર્ણવ્યા છે. અહી આક્રોશને ગુસ્સો ઉપેક્ષા કે ઠપકાના અર્થમાં ન વર્ણવતા એને યુગોથી પીડીત સમાજની જાગૃતિ અને શોષક વર્ગ સામે ઉદ્‌ભવતી ધૃણાની રીતે ખપાવવામાં આવે છે. અને આંદોલન શબ્દનો પ્રયોગ છાશવારે શેરીઓમાં થતાં ધમપછાડા નહી પણ દલિત સર્જકના દિલમાં મચતા કંપનયુક્ત ખળભળાટ તરીકે ખપાવવાનો છે. અહીં દલિત સર્જકનો સંઘર્ષ વૈચારિક ક્રાંતિનો આમુલ પરિવર્તનનો સંઘર્ષ છે. બસ એજ દલિત સાહિત્યનો ધ્યેય છે.

સંદર્ભ સૂચી

૧. 'અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસ રેખા' ધીરુભાઈ ઠાકર
૨. 'સંવિતિ' મોહન પરમાર હરીશ મંગલમ
૩. 'ધૂમકેતુ અને દ્વિરેફ વાર્તાયિન'
૪. '૧૯૯૫ ની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ સંપાદન' મોહન પરમાર
૫. 'ગુજરાતી દલિત વાર્તા સંપાદન' મોહન પરમાર, હરીશ મંગલમ
૬. Dalit Literature [Seminar paper] : Center for Social Studies, Surat.

□□□

All truths are easy to understand once they are discovered; the point is to discover them.

– G. Galileo

The credit belongs to the man who is actually in the arena, whose face is marred by dust and sweat and blood, who strives valiantly, who errs and comes short again and again, who knows the great enthusiasms, the great devotions, and spends himself in a worthy cause, who at best knows achievement and who at the worst if he fails at least fails while daring greatly so that his place shall never be with those cold and timid souls who know neither victory nor de-feat.

-Theodore Roosevelt

Maniben Nanavati Women's College